

A bölcseleti vallási rendszer kiépülésének vallástörténeti keretei Kínában

Kasznár Attila

Bevezetés

A távol-keleti, jobbra konfucianus társadalmakat a zsidó-keresztény hagyományoktól alapjaiban eltérő, kulturális evolúciós folyamaton átment nemzetek alkotják, amelyeknek szellemi alapszükségei igen messze esnek az individuum mind teljesebb szabadságától és függetlenségétől. Az egyén szerepe ezekben a kultúrákban viszonylagos, némely esetben teljesen jelentéktelen. A társadalom alap építőegységeként ugyanakkor egy társadalmi szerveződést, a családot azonosítják. A család a politikai rendszer modelljeként is szerepel a keleti kultúrkörben. Az államot egy nagy, organikus családnak tekintik, amelyben az állami felső vezetés – a családfő – szerepe és akarata megkérdőjelezhetetlen. Az egyén azonban teljességgel másodlagossá válik. Nem az individuum érdeke számít, hanem a családé, ezen keresztül pedig a közösségé. Az ilyen társadalmak azonban megkövetelik, hogy minden egyén pontosan tudja, hogy „hol a helye” a rendszerben. Ennek a tudatnak a kifejlesztésére – a téma szempontjából lényeges politikai viszonyulások vonatkozásában – a szocializációs folyamat keretében „egyesülnek a családok, az iskolák, a kommunikációs eszközök, az egyházak és azok a különböző struktúrák, amelyek kialakítják, megerősítik és transzformálják a politikailag releváns társadalmi attitűdöket”.¹ Az Almond-Powell-féle meghatározással kapcsolatosan azonban megjegyzendő, hogy az ázsiai és elsősorban a kínai társadalomra vonatkozó alkalmazása során rendkívüli körültekintést igényel, ugyanis ezek elemzése során kiemelt, mindenképp álló szocializációs szintéreként kell szerepeltetni a családot. Az eltérő világnézet okozza, hogy a keleti, ezáltal a kínai ember életfelfogása, viszonya a hatalomhoz, vezetéshez, önmagához és a külvilághoz oly nehezen értelmezhető a nyugati szabályok alapján felállított rendszerek adta keretek között.

Talán éppen ennek a más alapokon nyugvó értelmezési keretnek tudható be, hogy a nyugati vallástörténészek nagy része a mai napig szkeptikusan közelít a távol-keleti, és elsősorban a kínai vallások önálló rendszerben kezeléséhez, sok esetben pedig ahhoz is, hogy egyes kínai vallásokat, valóban vallásként kezeljenek. Ugyanakkor mind több hívet kezd szerezni magának a Hans Küng, német vallástörténész által lefektetett tudományos nézet, amely szerint: Kína és a kelet-ázsiai régió területén egy önálló vallási rendszer, és nem csak egy kiterjedt filozófiai vagy általános életbölcseleti iskola született.

A Hans Küng által a vallási rendszerek vonatkozásában felállított tipizálási elvek szerint három különálló, azonban egymással kölcsönhatásban álló, egymással több ponton is átfedést mutató vallási rendszer megkülönböztetésére nyílik lehetőség: prófétikus, misztikus vagy bölcseleti.

¹ ALMOND, GABRIEL A. – POWEL, BINGHAM G.: Összehasonlító politológia. Bp., 2003. 28. p.

Küing meghatározása alapján az első nagy csoportot a nyugati világban legerjedtebb vallástípusok, „a Közel-Keleten a nomád törzsek primitív vallásából képződött, a sémi eredetű, prófétikus karakterű”² vallások alkotja rendszer adja, amely három egy tőről fakadó vallást, a zsidót, a keresztényt, valamint az iszlámot foglalja magában. Az ebben a rendszerben szereplő vallások eredete közös, sok helyen hivatkoznak azonos írásokra, illetve személyekre, és közös jellemzőjükként jelenik meg a próféta vagy próféták jelenléte. A mindenség egységének meditáció útján való meg tapasztalását, valamint az ezzel összefüggő miszticizmust a középpontba helyező, a „sémi-prófétikus vallásoktól jól megkülönböztethető a Keleten³ létrejött, nem kevésbé szerteágazó, indiai eredetű, misztikus karakterű”⁴ vallási rendszer. A rendszer magában foglalja a jainizmust, a buddhizmust, a brahmanizmust, a hinduizmust, valamint számos egyéb, indiai eredetű vallást. A prófétikus, valamint a misztikus vallási „rendszerrel kell megkülönböztetnünk a Távols-Keleten, Kínában kialakult harmadik nagy rendszert, amelyben nem a próféta, nem is a misztikus, hanem a bölcs játssza a vezető szerepet: e vallás tehát bölcsesség karakterű”⁵.

Jelen tanulmány célja, hogy bemutassa azokat a vallástörténeti kereteket, amelyek megteremtették a lehetőségét a bölcséleti-vallási rendszer létrejöttének. A tanulmánynak nem célja, hogy leírja a bölcséleti vallási rendszer három alapvető elemének, a konfucianizmusnak, a taoizmusnak, illetve a kínai típusú buddhizmusnak a sajátosságait. Feladatának azt tekintti, hogy bemutassa azokat a kínai vallási-filozófiai dimenziókat, amelyek mentén kialakultak a konfucianus és taoista gondolkodás fundamentumai.

Vallás vagy filozófia?

A kínai filozófiaoktatás alapművét megalkotó Feng Youlan alapművében, az *A kínai filozófia rövid történetében* kategorikusan amellett foglal állást, hogy Kínában a vallás szerepe minimális: „A vallás azért szorult háttérbe Kínában, mert az itt élő embereket sokkal inkább a filozófia foglalkoztatja – tehát filozofikus beállítottságuk miatt nem vallásosak. A filozófia kielégíti a jelenvaló világon túli dolgok megismerése iránti vágyakozásukat.”⁶ Vagyis, Feng megítélése szerint a kínaiak filozófiai érdeklődése felülírja az alapvető emberi törekvést a vallás irányába. Feng kijelentése ezáltal azon véleményalkotók álláspontját látszik erősíteni, akik szerint a kínaiak gyakorlatilag ateisták.

Feng alapvetése szerint viszont „minden nagy vallás egy-egy filozófia, amelyre dogmák, szertartások, babonák és vallási intézmények meghatározott rendszere épül”.⁷ Annak ellenére, hogy Feng egyértelműen állást foglal

² KÜNG, HANS – CHING JULIA: Párbeszéd a kínai vallásokról. Bp., 2000. (továbbiakban: KÜNG-CHING, 2000.) 7. p.

³ Érdeemes megjegyezni, hogy a Küing által definiált „Kelet” ebben az esetben olyan szűkítő földrajzi pozícionáló jelző, amely elsősorban az indiai kultúrkör vonzásába tartozó társadalmakat kívánja jelölni. Ebben az esetben a „Kelet” kifejezés a jelenlegi indiai állam, valamint a dél-, délkelet-ázsiai kultúrák jelölésére szolgál.

⁴ KÜNG-CHING, 2000. 7. p.

⁵ KÜNG-CHING, 2000. 8. p.

⁶ FUNG YU-LAN: A kínai filozófia rövid története. Bp., 2003. 29. p.

⁷ Uo. 27. p.

a vallások filozófiai jellegét illetően, mégis éppen ő az, aki elveti annak a lehetőségét, hogy a kínai filozófiai irányzatokra, és elsősorban a konfucianizmusra vallásként tekintsünk. Véleménye szerint a konfucianizmus egyáltalán nem vallás, míg a taoizmus esetében ketté kell bontani a vallási, valamint a filozófiai irányzatot, és azokat egymástól elkülönítve szükséges értelmezni. Feng azonban ebben az esetben nem csak önmagával, de számos egyértelmű ténnyel is ellentmondásba keveredik.

A kínaiakról azonban elmondhatjuk, hogy a saját filozófiai-vallási rendszerük szabályai szerint igenis vallásosak. Felelőtlenség lenne ugyanis kijelenteni, hogy a kínaiak kevésbé vallásosak, mint az európaiak, az afrikaiak vagy az amerikaiak, hiszen egyszerűen csak más keretek között kezelik a vallás fogalmát. A sinológia nemzetközi szaktekintélyét, Henri Masperót idézve a kínaiak vallásosságáról kijelenthető, hogy az egy olyan „magatartás, amelyben a különböző szinteken keveredik a babonás gyakorlat és az elméleti racionalizmus, napjainkig változatlanul jellemző a művelt kínaiak magatartására, noha az évszázadok során maga a vallásos tartalom átalakult”.⁸ A kínaiak vallásos magatartásának számos kézzelfogható jele van, csak a kínai filozófiai-vallási meggyőződésnek egészen más a megtestesülése, mint az a nyugati kultúrában megszokott vallásoknál tapasztalható.

A kínai vallás elsősorban a racionalizmusra épül Vasziljev megfogalmazása szerint: „Más világvallásokkal és azok misztikumával, metafizikájával, a természetfelettinek szentelt kultusszal és a legfelsőbb istenség gigantikus figurájával ellentétben Kína hivatalos ideológiájában ugyanis a társadalmi-politikai és etikai problémákat helyezték előtérbe, tehát az evilági élet berendezésének feladatát és azt a törekvést, hogy az országban olyan társadalmi rendszert alakítsanak ki, amelyet az ősidők bölcsei ideálisnak tartottak, szentesítettek.”⁹ Az ideálisnak tartott társadalmi rendszer pedig az egyensúly állapota, egyensúly van ember és ember, ember és természet, ember és ég, valamint az univerzum minden egyes alkotóeleme között. A kínai filozófiai-vallási rendszerek elsősorban ennek az elvnek a biztosítására törekednek.

A kínai társadalom vallásosságával összefüggésben Paul de Witt Twinem egy már 1925-ben megjelent írásban úgy vélekedett, hogy Kínában elsősorban két jelentős, vallással kapcsolatos törekvés zajlott egymással párhuzamosan:

- kiiktatni az összes vallást és helyettesíteni őket a tudománnyal vagy az esztétikával,
- az összes vallást egy vallásba integrálni.¹⁰

Mint azt de Witt Twinem elgondolásai is megerősítik, bármelyik irányzatot is szemléljük, egy azonos pont mindenképpen felismerhető. Egyik verzió sem lenne megvalósítható a társadalmat uraló, általános szinkretizmust előtérbe helyező szemléletmód nélkül.

⁸ MASPERO, HENRI: Az ókori Kína. Bp., 1978. (továbbiakban: MASPERO, 1978.) 226. p.

⁹ VASZILJEV, LEONYID SZ.: Kultuszok, vallások és hagyományok Kínában. Bp., 1977. (továbbiakban: VASZILJEV, 1977.) 8. p.

¹⁰ DE WITT TWINEM, PAUL: Modern Syncretic Religious Societies in China. In: *The Journal of Religion*, 1925. No. 5. 463. p.

De Witt Twinem megállapításai ugyan valós leírását adják a kínai szinkretizmus törekvéseinek, ugyanakkor bizonyos szinten jelzik a nyugati keresztény ember kínai vallási rendszerrel kapcsolatos értetlenségét is. Egyrészt az első következtetéssel összefüggésben megállapítható, hogy bizonyos szempontok alapján maga a konfucianizmus az, amely tudományos alapokra helyezi a vallást, miközben kiemelt szerepet szán a társadalmi viszonyok alakítása során az esztétikának.¹¹ Azaz, nem arról kell beszélni, hogy a kínaiak megpróbálják valamivel „helyettesíteni” a vallást, éppen ellenkezőleg, a konfuciánus hagyományokat folytatva és erősítve éppen ezzel a törekvésükkel helyezik még a korábbinál is szilárdabb alapokra. De Witt Twinem második gondolatával kapcsolatban megállapítható, hogy a kínaiak a történelem során sosem akarták általánosságban eltörölni az összes vallást, hogy azok helyett egy új, generális hitet hozzanak létre. A cél éppen az volt, hogy a szinkretizmus keretei között a társadalmat alkotó egyének önmagukban lebontsák az egyes vallások közötti határokat, és minden egyes emberben egy komplex hitvilággá integrálódjanak a különböző vallások. Fontos megjegyezni azonban, hogy ez a folyamat nem a 20. század elején kezdődött, hanem évszázadokkal korábban sikeresen lezajlott, amikor kialakult a Kínát uraló, konfuciánus alapokon nyugvó bölcséleti vallási rendszer.

Annak ellenére, hogy a nyugati vallástörténészek a legtöbb esetben vallástalan államnak tartják Kínát, a St. Cloud State University professzora, Zuo Jiping egy írásában nyíltan kijelentette, hogy „Kína sosem volt ateista ország”.¹² Zuo arra alapozza az álláspontját, hogy véleménye szerint Mao uralmának az időszakában a Kínai Kommunista Párt vallásokkal szembeni fellépése mindössze a hagyományos, civil vallással szemben nyilvánult meg, miközben az állami vallást erősíteni szándékoztak. Zuo arra a következtetésre jut, hogy ez a folyamat a kulturális forradalom során érte el a csúcspontját, amikor Mao személye kiváltotta a hagyományos, megfoghatatlan isten-képeket, és gyakorlatilag, mint egy manifesztálódott istenalak jelent meg az állami kommunikációban.¹³ Gyakorlatilag Mao istenítése a klasszikus kínai hagyományok folytatásának minősül, hiszen személye a korábbiakban a császár által betöltött szerepet volt képes és hivatott kiváltani. A Zuo által leírtak ugyan számos ponton támadhatónak bizonyulhatnak, felfogása azonban kétségtelenül rávilágít arra a tényre, hogy a kínai társadalom nem vallástalan, mindössze az adott kultúrában a nyugati valóságértelmezéshez képest eltérő vallási dimenzió alakult ki.

¹¹ A konfuciánus gondolkodás kiemelt szerepet szán az esztétikának a sikeres kormányzat megvalósítása során. Számos konfuciánus dokumentum szerint az esztétika szempontjából helyesen komponált zene önmagában elég lehet ahhoz, hogy egy államot helyesen vezessenek. Ugyanakkor az esztétika elhanyagolása közvetlenül vezethet az állam bukásához.

¹² ZUO JIPING: Political Religion: The Case of the Cultural Revolution in China. In: *Sociological Analysis*, 1991. No. 1. 99. p.

¹³ Mao isteni szerepkörbe emelésére több kutató utal, köztük Merle Goldman is a *Religion in post-Mao China* címmel megjelent írásában.

A vallás meghatározásának problematikája

A vallás kérdésköre meghatározó az emberi társadalom fejlődésében. Úgy is mondhatnánk, hogy a vallás nélkül – és ebben az esetben teljesen lényegtelennek tekinthetjük, hogy monoteista vagy politeista vallásról, illetve vallásokról beszélünk – gyakorlatilag nincs társadalmi fejlődés. A vallás megadja azokat a szilárd kereteket, amelyek között az egyén megtalálja a saját mozgási terét. Korlátozza az individuumot az önmegvalósításban, ugyanakkor a biztos határok kijelölésével egyfajta biztonságot is nyújt. A vallás nem csak fogódzó pontot jelent az egyénnek ahhoz, hogy az elme által fel nem fogható, a tudomány által le nem írható természeti eseményekre elfogadható magyarázatot szolgáltatson, de egyben egyfajta szabályozó szerepet is betölt.

A vallás meghatározásánál azonban szembesülnünk kell azzal a ténnyel, hogy egy olyan fogalmat kívánunk interpretálni, amelynek szakirodalma rendkívül sokrétű, ennek eredményeként számtalan különálló meghatározással bír. Nehézségbe ütközhet ezáltal, hogy mely definíciót, illetve definíciókat fogadjuk el, használjuk fel a kínai vallások elemzése során. Lényeges ebből a szempontból, hogy olyan vallásfogalommal dolgozzunk, amely korrelációban van az ókorral, illetve a Kínával foglalkozó szaktekintélyek vallásról alkotott definíciójával, ezáltal elkerülhetjük, hogy a különböző történelmi korok értelmezési struktúrájából adódó eltérések esetleges értelmezési zavart okozzanak.

Hahn István, a kiváló ókor- és vallástörténész szerint a vallás „lényege az emberek egy csoportjának közös hite egy vagy több, az ember fölött álló s nála nagyobb erő létezésében, amely erők képesek az emberek sorsát befolyásolni vagy döntően is meghatározni.”¹⁴ A világ vallásairól írott, közismert összefoglaló munka, *Az öt világvallás szerzője*, a nagy tekintélynek örvendő valláskutató, Helmuth von Glasenapp meghatározása szerint „vallásnak azt a – megismerésben, gondolkodásban, érzésben, akaratban és cselekvésben kifejeződő – meggyőződést nevezzük, amely szerint személyes vagy személytelen transzcendens erők vannak működésben”.¹⁵ Vagyis, a vallás mibenléte viszonylag tág keretek között értelmezhető, felsőbb hatalom irányába, emberi csoport tagjai által azonos módon megnyilvánuló cselekmények halmaza.

A kínai vallási rendszer

A kínai vallások kialakulása, mint az már korábban jelezésre került, egészen sajátos értékrendszer mentén zajlott, amely számos vallástechnikai kérdés előtérbe kerülését teszi indokolttá, amelyek közül a legfontosabbak az alábbiak:

- Léteznek-e kínai vallások?
- A kínai vallások önálló vallásoknak tekinthetők-e?
- Amennyiben léteznek az önálló kínai vallások, akkor azok képeznek-e önálló vallási rendszert, vagy betagozódnak valamelyik másik rendszerbe?

Az ősi Kínában végbemenő társadalmi fejlődés bizonyos szinten hasonlatos volt a Föld bármely más részén végbemenő folyamatokhoz. Ennek

¹⁴ HAHN ISTVÁN: *Istenek és népek*. Bp., 1980. (továbbiakban: HAHN, 1980.) 15. p.

¹⁵ GLASENAPP, HELMUTH VON: *Az öt világvallás*. Bp., 1993. 8. p.

oka egyszerű, az embereknek vannak olyan generális fizikai és szellemi igényeik és szükségleteik, amelyek kielégítésre várnak, és mivel ezek az igények nagyjából egybeesnek, ennek folytán a rá adott válaszok is közel esnek egymáshoz. A vallás az egyik ilyen dimenziója az emberi létezésnek. Vagyis a vallások, annak ellenére, hogy számos dologban, gyakran alapjaikban különböznek, ugyanakkor rendkívül sok hasonlóságot is mutatnak egymással, mivel ugyanannak az alapvető emberi igénynek a kielégítésére törekszenek. Kínában is végbement a civilizáció hajnalán lévő népek azon vallási fejlődése, amelynek eredményeként kialakultak a kezdetleges kínai vallások. A vallási fejlődés első szintjein kialakult totemizmus, valamint az animizmus jellegzetességeit magukon viselő vallások sok tekintetben párhuzamosságokat mutattak a más népeknél a hasonló fejlettségi szinten megjelenő hiedelemvilág elemeivel. A világ különböző pontjain kialakult társadalmakban az embereket körülvevő ismeretlen, megmagyarázhatatlan és veszélyes természeti jelenségekre született emberi magyarázatok sokszor kísérteties hasonlóságot mutatnak egymással, amely azt eredményezte, hogy a legelső emberi „vallások” szoros rokonságot mutattak, továbbá egymással komplementerereket alkotó fogalmi tételeket fogalmaztak meg. Ugyanakkor az ázsiai ország területén élő népeknél már ekkor megjelentek a később sajátos irányba terelő, különleges hitvilágbeli jellegzetességek, amelyek a későbbi évszázadok folyamán a kínai vallási jellegzetességek kialakulásához vezettek.

A kezdeti vallásos elképzelések évszázadok folyamán végbement ki-kristályosodásának eredményeként jött létre a két legfontosabb kínai vallás, a konfucianizmus és a taoizmus. Mindkét vallás önálló fejlődés eredményeként, kizárólag az ősi kínai hit- és rituálévilág hagyományain építkezve, idegen befolyástól mentesen alakult ki Kínában. A meghatározás különös fontossággal bír minden további, a kínai vallásokat érintő vizsgálat során, és alapvető hatást gyakorol az azokkal összefüggő, rendszerszintű megállapítások meghozatalakor. Annak a fontosságát, hogy a Kínában kialakult vallások a saját ősi hiedelmek nyomán, külső befolyás nélkül keletkeztek, nem lehet kellőképpen hangsúlyozni, ugyanis ez gyakorlatilag az egész kínai történelemre alapvető alakító hatással volt. Azáltal, hogy az eredeti kínai vallások a bölcséletet és a bölcs életet helyezték tanításuk középpontjába, sikeresen járultak hozzá egy nagyon erős, pozitív értelemben veendő felsőbbbségi tudathoz, amely a kínai nacionalizmus alapját biztosítja. A bölcséleti vallások révén a kínaiakban kialakult világgép azt tükrözte, hogy amit Kínában a tanítók nem írtak meg, az tulajdonképpen nem is létezik, mivel a tanítók megadták a választ a társadalom és a környezet, valamint az ég egyensúlyban tartásának módszerére, vagyis a választ az ember helyes életére.

Amennyiben elfogadjuk, hogy a kínai vallások kialakulása egy önálló, külső befolyásoktól mentes, gyakorlatilag zárt kulturális környezetben zajló folyamat eredménye, abban az esetben a realitás teljes hiányát tükrözi az a gondolkodási mód, amely szerint ezek a vallások nem képeznek önálló rendszert. Az önálló fejlődési folyamat már önmagában jelzi, hogy – amint azt Hans Küng rendkívül találóan megállapítja – „a kínai vallások nem tekinthetők az általános vallástörténet valamiféle távol-keleti, egzotikus

nyúlványának”.¹⁶ Azaz ahhoz, hogy a Kínában kialakult vallások, valamint az ennek kapcsán kifejlődött sajátos társadalmi rend elemzése ne vezessen tévútra, el kell fogadni a Hans Küng által felállított hipotézist: „a kínai vallásokat a világ harmadik önálló, történetileg egyenértékű vallási rendszereként”,¹⁷ a külön rá – és kizárólag rá – vonatkozó keretek között kell elemezni. Fontos megjegyezni ugyanakkor, hogy az elemzési feltételek illetően meghatározása a komparatisztikai módszerek alkalmazását nem csak lehetővé teszi, hanem éppen ezek a keretek teremtik meg az alapos, tudományos célú összehasonlítás lehetőségét.

Ez a Kínához köthető, azonban gyakorlatilag az ázsiai kontinens keleti partvidéke mentén húzódó államok mindegyikében elterjedt vallási rendszer a bölcséleti vallási rendszer. A bölcséleti vallások fő jellegzetességének a bölcs életre nevelés szándéka tekinthető. Az ebbe a rendszerbe tartozó vallások már eleve kiiktatják, hogy a túlvilági, a halál utáni boldogság eléréséhez vezető út nevében, mintegy áttételesen, próbálják a társadalmi együttélés szabályait optimalizálni, ezáltal pedig a politikai hatalomgyakorlást elősegíteni. Ezek a filozófiai-vallási irányzatok az ember, a Föld és az univerzum egyensúlyának gyakorlati fenntartására irányuló szabályzó mechanizmusokkal közvetlen társadalmi normákat rögzítenek, amelyek eredményeként rendkívül erős politikai töltettel is rendelkeznek. Ki kell emelni azt a sajátosságukat, amelyet Max Weber úgy fogalmazott meg, hogy jellemző „a személyes, túlvilági etikai isten hiánya: ilyesmi Indiában csakis a későbbi hindu népi vallásosságban belüli mágikus szentség alakjában honosodott meg, a profetikusan elképzelt – Mahávira és Buddha lényeges tanait – megvalósító társadalmi réteg hitében azonban csak időszakszerűen, és akkor is mindig panteisztikusan átértelmezve jelent meg, Kínában pedig a társadalmilag mérvadó réteg etikájából teljesen hiányzott.”¹⁸

A bölcséleti vallási rendszer meghatározó elemeinek, a konfucianizmusnak és a taoizmusnak vallási mondanivalója csak akkor érthető meg, ha ismertek azok a kulturális-vallási alapok, amelyek ezeknek a vallási irányzatoknak a kiindulópontját biztosították.

Totemizmus

Az emberi közösségeknek legelsőként, a társadalmi fejlődés kezdetén kialakult, Kínában mély gyökerekkel rendelkező, és ennek eredményeként rendkívül hosszú időn keresztül, sokszor szinte érintetlenül fennmaradt vallásossági formája a totemizmus volt. A totemizmus során számos olyan alapvető vallási sajátosságnak teremtődött meg az alapja, amelyek később – önállóan továbbélve vagy eredeti fogalmi kereteiket elveszítve, beolvadva – a társadalmi fejlődésre mély hatást voltak képesek gyakorolni. A totemizmus a kínai vallási és társadalmi fejlődés egyik legmeghatározóbb korszaka.

A kínai totemizmussal összefüggésben a világhírű szovjet-orosz sinológus, Leonyid Szergejevics Vasziljev a szintén szovjet-orosz etnográfus, D. E. Hajtun fogalom meghatározását alkalmazza, amely szerint „a totemiz-

¹⁶ KÜNG-CHING, 2000. 6. p.

¹⁷ KÜNG-CHING, 2000. 6. p.

¹⁸ WEBER, MAX: Vallásszociológia. Bp., 2005. (továbbiakban: WEBER, 2005.) 76. p.

mus a kialakuló nemzetség vallása, s abban a hitben fejeződik ki, hogy egy nemzetség olyan ősoktól ered, akiket fantasztikus lények, félemberek, féllálatok, félnövények alakjában képzelnek el, s akik a reinkarnáció képességével rendelkeznek. A nemzetségi csoport a totem nevét viseli; hiszi, hogy rokonságban áll a totemmel, tiszteli a totemet, s ez a tisztelet annak teljes vagy részleges tabu alá helyezésében fejeződik ki”.¹⁹ Vasziljev totemizmus meghatározása jelen esetben azért bír különös jelentőséggel, mert Hajtun általános elméletét érvényesnek tekinti a zárt rendszerben fejlődő kínai vallási környezetre vonatkoztatva is. Ennek alapján levonható az a következtetés, hogy az emberi kultúra hajnalán a távol-keleti államban a hitvilág fejlődése teljesen általános, az emberiség egyetemleges értékrendjei mentén indult fejlődésnek. Az alapvető értékek a hasonló fejlettségi szinten lévő kultúrákban azonosan alakultak, azonban Kínában a későbbi évszázadok és évezredek folyamán a közös, tranzitív vallási alakulás lehetősége elveszett, amikor a kínai társadalom az elzárt fejlődés útjára lépett. A külső behatás nélküli fejlődés azt eredményezte, hogy bizonyos értékrendek, amelyek az egyéb civilizációkban lassacskán erodálódnak indultak, majd kivesztek a hagyományok sorából, Kínában éppen ellenkezőleg, megszilárdultak. Bizonyos szempontból a totemizmus túlélésének tekinthető az is, hogy a leggyakoribb kínai totemállatok (teknősbéka, béka, hal, vadkecske, bárány, madár) közül számosra a mai társadalom is különös tisztelettel tekint.

A fentiekből adódóan a kínai vallás a fejlődés kezdetén számos párhuzamosságot mutat a világ más tájékain beindult folyamatok eredményeivel. Vagyis jogosnak látszik az a kijelentés, hogy az emberi alapértékek egymástól nem vagy csak minimális eltérést mutatnak, a jelentős különbségek a fejlődés későbbi fázisaiban mutatkoznak meg, amikor a vallási-filozófiai dimenzió kombinációja a politikai dimenzióéval alapvetően képes befolyásolni az univerzális társadalmi értékek továbbélését, illetve azok elsorvadását.

A kínai totemizmus, a kezdeti azonosságok után azonban sajátos formajegyeket kezdett felvenni, és önálló fejlődési keretek közé került. Ebben a kezdeti állapotban már megjelenik a kínai társadalom későbbi legalapvetőbb jellegzetessége, a családi alapú gondolkodás. A kínai totemizmusban „a közös isteneknél kívül minden egyes családnak legsajátabb istenei vannak: őseinek halotti árnyai, kultuszukat az egyes családok egyénileg végezték egy évszázadok folyamán kialakult és megcsontosodott rituálé előírásai szerint”.²⁰ Vagyis, amint az Hahn-nál is egyértelműen megjelenik, a kínai vallási környezetben már a kulturális fejlődés kezdeti szakaszában megjelenik a család szerepe. További fontos tényező, hogy a család már ezen a társadalmi fejlettségi szinten egyértelműen a hiedelmek, valamint a szakrális szokások centrumaként és nem a periféria egy elemeként szerepel.

Az egyes kultikus értékek központban szereplése olyan összetársadalmi szereppel bír, amely alapvető befolyást gyakorol az adott környezetben – az ideális körülmények megléte esetén – kialakuló politikai struktúrákra. A kínai politikai rendszerben már ekkor meggyökerezik az a szoros hierarchikus szabályokon alapuló autokratikus hatalomgyakorlási mechanizmus,

¹⁹ VASZILJEV, 1977. 33. p.

²⁰ HAHN, 1980. 148–149. p.

amelynek értelmében a társadalom számára a legfőbb istenség felé az összekötő kapocs szerepét a világi hatalom csúcsán lévő személy jelenti.

Az uralkodó világi és vallási kérdésekben való legfőbb hatalomgyakorlásának megkérdőjelezhetetlensége egyértelművé válik abból a szakrális szabályból, amely szerint ő az, aki „megistenült őseinek közvetítésével tartja fenn az elengedhetetlen kapcsolatot az istenek és emberek világa között”.²¹ Hahn megállapítását erősíti az University of Colorado neves valláskutatója, Rodney L. Taylor, aki szerint a „kínai vallás eredetileg az ősök kultuszára összpontosított, és az uralkodó család befolyása alatt állt”.²² Taylor úgy véli, hogy a császári családok a saját őseikkel töltötték fel az állami vallás panteonját. Ez a gyakorlatilag kizárólagos, hatalomösszpontosító szerepkör rendkívül erős legitimitáshoz juttatta az ősi kínai kultúra államainak uralkodóit. Olyan erős legitimitáshoz, amelynek eredményeként a hatalomgyakorlásban sokkalta kevésbé voltak korlátozottak, mint az eltérő vallási környezettel rendelkező államok vezetői. Ahogyan azt Hahn írja, az ősi Kínában a vallási és világi hatalom szorosabban fonódik össze, mint Egyiptomban, „hiszen ott a világi bürokrácia mellett a fáraói hatalomtól többé-kevésbé független főpapi hatalom is létrejött, míg Kínában az egység nemcsak az uralkodó személyében, hanem teljes következetességgel az egész állami-egyházi bürokratikus rendszeren keresztül érvényesült. Nem véletlen, hogy a világi és vallási funkcióknak ilyen szoros egysége az ókori államok közül csak kettőben jött létre – éspedig éppen az ókor két legszervezettebb államában, a kínai és a római birodalomban.”²³ Az önálló tevékenykedése esetén, mindenképpen nehezebben ellenőrizhető egyházi hatalom összeolvastása a politikai vezetéssel, más eszközökkel el nem érhető legitimitási és hatalommegtartási többlet juttatta a kínai uralkodókat, amelynek messze ható eredménye a teljes kínai történelem során nyomon kísérhető. Hasonló következtetésre jutott Pitman B. Potter is, akinek a meglátása szerint Kína történelme során a vallás és az állami hatalom kapcsolata mindig is vitatott volt, ugyanakkor nem vonható kétségbe, hogy a császári dinasztiák a népi vallások rítusainak a politikai élet mindennapjaiba való beemelésével próbálták legitimitásukat erősíteni.²⁴ Potter, mint az egyértelműen látszik, vitatja bölcséleti vallási rendszer létezését, ugyanakkor tényként kezeli a császári hatalom és a vallás konkrét, szoros összefonódását. A totemizmus során kialakult hatalmi struktúra ezen alapvető intézménye – számos ponton kiegészülve²⁵ – azonban az alapvető arculatát is megőrizve öröklődött át évezredekken keresztül a kínai társadalomban.

A zsákmányolásról a letelepedett, földműves életmódra áttérő társadalom vallása is az új fejlettségi foknak megfelelő irányba kezdett fordulni, a totemek tisztelete lassan visszaszorult, és kialakult az elvárásoknak megfelelő vallási keret, az animizmus.

²¹ HAHN, 1980. 150. p.

²² TAYLOR, RODNEY L.: Confucianism. Philadelphia, 2004. 19. p.

²³ HAHN, 1980. 152. p.

²⁴ POTTER, PITMAN B.: Belief in Control: Regulation of Religion in China. In: *The China Quarterly*, 2003. No. 174.; Religion in China Today. 317. p.

²⁵ Példaként említhető Shangdi, a személyes főisten, a különböző funkcionális istenségek, illetve a királyi ősök kultusza is.

Animizmus

A letelepedett társadalmak először kialakuló vallása az animizmus, amely Kínában rendkívül jelentős szerepet kapott, és a mai napig számos motívuma fellelhető az ázsiai állam folklórjában, tökéletesen megfelelő a holland vallástudós, van der Leeuw meghatározásának, mely szerint „az ősvallás valamilyen egyértelmű, egyenes vonalú fejlődés csírája; ezt egyes tudósok animizmusnak”²⁶ nevezik.

Az animizmusra jellemző, hogy mivel az emberek csekély ismeretekkel bírtak a természet törvényeivel összefüggésben, továbbá gyakorlatilag védtelenül álltak azokkal szemben, ezért lélekkel ruházták azokat fel. A folyamat eredményeként a természeti tényezőket (égbolt, égitestek, Föld, Nap, eső, szél, kövek, erdők, fák, vizek) értelmes lényekké, istenekké emelték, amelyek haragjától rettegni kell. Az animista társadalom számos lényt (sárkány, fénix, teknősbéka, egyszarvú, tigris) szentté emelt, amelyeknek egy részét a folklór ma is különleges tulajdonságok birtokosának tartja.

A korszak jellegzetes, a világ más tájain létrejövő civilizációkhoz hasonlóan centrum szerepet játszó momentuma volt a termékenység és szaporodás kultusz. Az ősi földműves társadalmak életére jellemző kultusz keretében különösen fontos szerepet játszottak a nők, akiknek a korszakra érvényes szerepét – ugyan a sémi kultúrákkal összefüggésben, de általános értelműen – rendkívül plasztikusan mutatja be a magyar író, Passuth László *A vízözön* című regényében. A termékenységi kultuszhoz²⁷ kapcsolódtak a legnagyobb társadalmi, termékenységi ünnepek, amelyek fő szimbóluma a női nemi szervet formázó Kauri kagyló volt. Az emberi civilizációk azonos gyökereit bizonyítja az a tény is, hogy a kínaiak ősi jelképe számos egyéb népnél²⁸ is fontos szerepet játszott az azonos társadalmi, vallási fejlődés szakaszában.

Az animista kor kínai társadalmára jellemző volt a mágia.²⁹ A mágia révén került a sámán eksztázisba, és így alkalmassá vált arra, hogy kapcsolatot teremtsen az istenekkel; a világhírű román vallástörténész, Mircea Eliade frappáns megfogalmazásával élve a „samanizmus = eksztázisteknika”.³⁰ A sámánok kínai vallási szerepével összefüggésben itt érdemes megjegyezni, hogy a sámánosság eredetileg nem az animista, hanem a totemista korszakát élő társadalomhoz köthető, azonban Kína esetében ez a generális szabály nem él. A sámánok kulcsszerepet kaptak a kínai kultúrára rendkívül jellemző jóslások kivitelezésénél is. Az ázsiai kultúrában a sámánok a letelepedett, földművelésre áttért közösségeknél nem veszítették el szerepüket, feladataikat nem vagy csak részben adták át a papságnak, és jelentős szereppel bírtak további évszázadokon keresztül. Az ősi kínai királyokra igaz, hogy „amint a király felelős a jósokért és a jóslásáért, főpapi

²⁶ LEEUW, GERARDUS VAN DER: A vallás fenomenológiája. Bp., 2001. 512. p.

²⁷ Egyaránt fontos volt a növények, az állatok, valamint az emberek szaporodásának biztosítása is.

²⁸ Példaként lehet említeni a germánokat vagy a szkítákat, de a honfoglalás kori magyarok is csodatévő amulettként tekintettek rá.

²⁹ A sámánok szerepe az egyes népek vallási életében több helyen túlmutat a totemista és animista társadalmatszervezettségi állapotokon, ld. pl. a mai szibériai sámánizmust.

³⁰ ELIADE, MIRCEA: A samanizmus. Bp., 2001. 20. p.

minőségében ugyanúgy felelős volt az áldozatért és a papságért is. Ezen kívül ő volt a fősámán is, vagyis a birodalmában a vukért [vu = sámán] is ő viselte a felelősséget.³¹A későbbiekben a klasszikus kínai társadalomban a császár rendelkezett egyúttal a főpapi címmel is,³² vagyis egyfajta műsztag szerepet betöltve „ő praktizál a szentségekkel, azaz olyan mágikus cselekedeteket hajt végre, amelyek garantálják az üdvözülést”.³³

A mágia a későbbiekben átemelődött a taoista hitvilágba, ezáltal a sámánista jelleg mind a mai napig megtalálható az általános kultúrában ugyanúgy, mint az ősi vallásokat gyakorló rétegekultúrát képező nemzetiségeknél. A kínai animizmus egyik kiemelendő motívumaként jelentkezett – de ez nagyrészt az ezt a kort megelőző totemizmusra is igaz – az emberáldozat gyakori alkalmazása. Az emberáldozatok szerepe a Shang-Yin-dinasztia (Kr. e. 1765 – 1122) korszakában bírt a társadalomban a legjelentősebb szereppel.

A kínai társadalom animista korszakában fixálódó legfontosabb vallási momentum a máig a kultúra fundamentumát alkotó ősök tisztelete. Az ősök tisztelete kezdetleges megjelenési formájának tekinthető az animista Kína halottkultusza, amely azonban jelentős eltéréseket mutat az elhunytakat szintén különös tisztelettel övező egyiptomi kultúrától. Talán az egyik legmeghatározóbb különbségként kell említeni azt a tényt, hogy a Nílusmenti civilizációtól eltérően a kínaiak nem törekedtek a test konzerválására.³⁴ A kínai halottkultusz kialakulásának kezdetei a mitikus uralkodók korszakára tehető, és a Shang-Yin-dinasztia idején már kifejlett állapotában találkozunk vele. A kezdeti temetési rituálék³⁵ fejlődésének eredményeként a korszak közepén már jelentős felszereléssel³⁶ látták el az elhunytat, akinek így semmiben sem kellett nélkülöznie az itteni világ tükörképének tekintett túlvilágon sem. A halottkultusz alapját az a népi hiedelem biztosította, hogy az emberi test a földdel egynemű, a lélek pedig az éggel. A halált követően a két rész különválik, és egyik sem szűnik meg azonnal létezni. A hagyomány szerint, mivel a test a halál pillanatában nem szűnik meg létezni, hanem hosszabb időre van szüksége a lebomláshoz, ebből adódóan a vele korábban szimbiózisban élő lélek sem tűnhet el nyomtalanul. A lélek itt marad – nem tudni mennyi ideig – a földi környezetben, és szüksége van arra, hogy egy élő ember fizikai szükségleteinek megfelelően ellássák. A korszak végére a halottkultusz átalakult, és a Zhou-dinasztia (Kr. e. 1122 – 256) hatalomra kerülésének időszakában átadta helyét az ősök tiszteletének.

³¹ KÜNG-CHING, 2000. 31. p.

³² A kínai vallásosság egyik fő jellemzője a szervezeti oldalon mutatkozó gyengeség, amelynek legmarkánsabb példája az egyházszerkezet hiánya. A papok szerepét a hivatalnokok és a családfelek töltik be. A papság intézménye csak a buddhizmus betörésével egy időben jelent meg.

³³ WEBER, 2005. 74. p.

³⁴ Jelen kutatómunkának nem célja, hogy egybevetést végezzen a két ősi civilizáció szokásvilága között, ezért a további összehasonlító munkát mellőzöm.

³⁵ Jellegzetes példája a csecsemőknek agyagedényben a lakóház padlózata alá temetése.

³⁶ Használati eszközöktől kezdve a feleséget, szolgálakat ábrázoló szobrocskákig.

Univerzizmus

Az ősi Kínában az animista időszak végére kialakult misztikus vallási-filozófiai, gondolkodási szisztémát a nyugati valláskutatók általánosságban univerzizmusnak nevezik.³⁷ Ez a komplex metafizikai rendszer egy hármasság harmóniájára épít, amelynek összetevői az ég, a Föld, valamint az ember. A legfontosabb jellemzője, hogy a fő cél az egyes összetevők egyensúlya által megteremtett harmónia. Univerzizmusnak nevezik, mivel az egész univerzum egyensúlyát helyezi a gondolkodás centrumába, és azt állítja, hogy az ember akkor és csak akkor élhet teljes, boldog életet, ha képes harmóniában élni az éggel és a Földdel. A harmóniát a jin³⁸ és a jang³⁹ folyamatos változása, az egyensúly keresése tartja fenn. Váltakozásuk, az ellentét, amelyet alkotnak, képes mozgásban tartani az egész kozmoszt, egyben a mozgás által teremtett változás adja az élet alapját.

Amint azt Vasziljev is meghatározta, a makro- és a mikrokozmosz között egy nagy általános megegyezés létezik, amelynek alapját az adja, hogy a világmindenség úgynevezett nagy jelenségei⁴⁰ éppen a földi élet jelenségeivel, elsősorban az ember életének jelenségeivel állnak szoros összefüggésben. Az ember életével kapcsolatos összefüggések szellemében kerültek meghatározásra többek között az alapelemek, az alapérzések vagy az alapszínek. Továbbá ez vezetett oda is, hogy végeredményben megszülettek az alap kormányzati módok,⁴¹ amely tény ismét érzékletes példája annak, hogy a politikai hatalomhoz való viszony milyen mélyen, az ősi vallásos kultúra részeként gyökerezik a kínai társadalomban.

A fentebb, a teljesség igénye nélkül, röviden bemutatott vallási jellemzők eredményezték, hogy a klasszikus nyugati vallástudomány nem volt képes a saját maga alkotta keretek között elhelyezni a kínai univerzizmust. Az örök változás, az isten végtelenségig elvont létezése, valamint számos egyéb tényező járult hozzá ahhoz, hogy a kínai kultúrában nem tudott kialakulni a hívő személyes kapcsolata az isten irányában. A legfőbb istenbe vetett hit, vagyis a meghatározó monoteista vallási megnyilvánulás ugyanakkor nyomon követhető a kínai vallásoknál a Shangdibe,⁴² mint legfőbb

³⁷ Csaknem lehetetlen feladat eldönteni, hogy az univerzizmus nőtt ki a már meglévő mitológiából, vagy éppen a mitológia az univerzizmus világszemléletéből. A valóság-hoz legközelebb az a megközelítés állhat, hogy egy egymást kölcsönösen átható folyamat eredményeként formálódtak.

³⁸ A jin a negatív, sötét erő, amelyet a nő testesít meg. Ez az erő minden esetben passzív és befogadó, odaadó és eltakaró, vagyis ez maga a Föld lény, a jin-lény.

³⁹ A jang, vagyis a pozitív, férfi erő, a nemző erő, amely fényes és teremtő. Alapja a ragyogás és a fényesség, csúcspontját nyáron éri el az égi jang-lény.

⁴⁰ Az elemek, a légköri hatások, a bolygók, az égtájak vagy például az évszakok.

⁴¹ Gondosság, nyugalom, felvilágosultság, engedékenység, erély.

⁴² Shangdi: a kínai főisten, a legfőbb uralkodó, egyben a megistenült ős. Lakhelye az ég egyetlen mozdulatlan pontján, a sarkcsillagon lévő bíborpalota, ahonnan a tekintettel követi a világtörténelmet. Az isten boldoggá teszi az erényeseket, azonban szerencsétlenné a gonosztevőket. A kínai mondák sehol nem említik egyetlen tettet sem, sőt beszélni is csak egyszer beszél az ókori irodalomban. Végeredményben ő az előidézője mindennek, azonban ő maga tétlen marad. A kínai gondolkodásában Shangdi, mint a jó uralkodó eszményképe jelenik meg, akitől minden függ, állandó jelleggel ugyanak-

istenbe vetett hitben. A fentebb kifejtett hiányosságok azonban számos európai gondolkodó számára kétségesé tették, hogy miként kell értelmezni a kínai vallási rendszert. A fentebb megjelölt problémák eredményezték, hogy a nyugati kutatók számára folyamatos gondot okoz, hogy milyen is a kínai vallás:

- tiszta naturalista,
- deista,⁴³
- a világ örökkévaló és személyes urában hívő,
- panteista.⁴⁴

A fenti besorolások közül mindegyik, és ugyanakkor egyik sem feleltethető meg a kínai vallásoknak. Amennyiben ragaszkodni kívánunk ahhoz, hogy a nyugati fogalmak valamelyikét alkalmazzuk, akkor tágítani szükséges annak határait.

A kínai vallások alapfogalma a „dao”, az általánosan érvényes világtörvény, amely éppen ebből adódóan fogalmilag pontosan nem megragadható, hiszen a dao az út, amely lehet a csillagok vagy a bölcs útja, a lényeg, hogy az univerzum egyensúlyához, a rendhez és a törvényhez vezet, amelyek biztosítják az áhított harmónia bekövetkezését.

Az emberi boldogság természetesen csak a társadalmi harmónia esetén lehetséges, amely szoros kapcsolatban áll az univerzumban fennálló egyensúllyal, mivel „az égi és földi világ, az élettelen s az élő, a társadalmi és az egyéni élet jelenségei kölcsönösen megfelelnek egymásnak, s ez az egyetemes összhang tartja fenn a kozmikus, földi és társadalmi jelenségek egészséges egyensúlyát”.⁴⁵ A kínai társadalom fejlődésének már ezen a kezdeti pontján megjelenik az erőteljes törekvés a harmónia fenntartására, amennyiben azonban elfogadjuk a Hahn István által rögzített kereteket az egyén, a társadalom, a Föld és az univerzum komplex rendszerként működéséről, akkor el kell fogadni azt is, hogy az egész harmóniája akkor és csak akkor teljesülhet, ha az egyes részek harmonikus kapcsolattartása megvalósul. Amelyből következik, hogy az egyén számára legfontosabbnak a hozzá legközelebb eső tényezővel, vagyis a társadalommal megvalósuló harmonikus kontextus bizonyulhat, természetesen kizárólag abban az esetben, ha az egyén legalább minimális kapcsolatot tart fenn a társadalommal.

Az univerzizmus gondolkodása a kínai mitológiai lánc, valamint az ősi hiedelemvilág rendkívül színes és összetett szövedékéből nőtte ki magát. Amennyiben az univerzizmust egy mitológiának tekintjük, akkor igaz rá, hogy „a mitológia természetesen kitaláció abban az értelemben, ha a tudomány nézőpontját alkalmazzuk rá, mégpedig nem is akármelyik tudományét, hanem csupán azét, amelyik az újkori európai történelem utolsó két-három évszázadának szűk tudóskörére jellemző”.⁴⁶ Ugyanakkor az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a mítosz „nem kitaláció, hanem a legfényesebb és a legvalószínűbb valóság. A gondolkodás és az élet számára a lehető

kor nem avatkozik be személyesen a kormányzás folyamataiba. Bár élő személynek képzelték, mégis gyakorlatilag a rend megtestesítője.

⁴³ Isten a világ kezdeményezője, de a teremtés óta nem avatkozik a világ dolgaiba.

⁴⁴ Isten és a természet egysége.

⁴⁵ HAHN, 1980. 150. p.

⁴⁶ LOSZEV, ALEKSZEJ FJODOROVICS: A mítosz dialektikája. Bp., 2000. 9. p.

legszükségesebb kategória...”⁴⁷ Loszev megállapításait elfogadva elmondhatjuk, hogy az univerzizmus pontosan annyira volt vallásnak tekinthető, mint az őskor, valamint az ókor bármelyik prófétikus, illetve misztikus vallása.

A kínai vallás alapvető mítoszai ugyanazokból az alapvető emberi félelmekből, valamint elgondolásokból születtek, amelyekkel a csekély tudományos ismeretekkel rendelkező, kezdeti társadalmi formákban, az első közösségi formációkban élő emberek a számukra érthetetlen, létükre sokszor veszélyes természeti jelenségeket magyarázni kívánták, vagyis igaz, hogy bizonyos kínai mítoszok „az istenekről szólnak, másoknak más a tárgyuk”.⁴⁸ A kínai mitológia rendkívül bonyolult és szerteágazó kapcsolati rendszerrel felépített hiedelemvilágot foglal magában, amelyre tökéletesen igaz, hogy „az ember az életben hatalmat keres. Ha ezt nem találja meg, vagy nem a számára megfelelő mértékben, akkor azt a hatalmat keresi, amelyről azt hiszi, hogy életébe beépítheti. Igyekszik életét felemelni, magasabbra emelni, hogy mélyebb és tágabb értelmet kapjon. Ám így horizontális szinten találjuk magunkat: a vallás az élet kiterjesztése végső határig.”⁴⁹ Az ősi kínaiak az élet végső határokig való kiterjesztését úgy vélték megvalósíthatónak, ha megteremtik a tökéletes harmóniát, amelynek, mint azt már feljebb is írtuk, egyik kitétele a társadalmi harmónia. Kínában a történelem folyamán úgy alakult, hogy már eleve a hatalom, pontosabban az őshöz és a családszervezethez csatolható hatalom körül került kiépítésre a vallás. A Leeuw által megfogalmazott axióma ezáltal Kína esetében tökéletesen megvalósul. Továbbmenve pedig a politikai hatalom, valamint a vallás tökéletes összefonódása valósul meg, az ősi vallást a kormányzással összefüggő alapelvekkel vértették fel, illetve ennek inverzeként a kormányzás vallási alapelvekkel került megerősítésre. A kormányzás és a vallás összefonódásából adódóan a társadalom vezető rétege tulajdonképpen a politikai szupremáciáján túlmenően vallási többletjogokkal is bírt, amint Henri Maspero írja, „a kínai ókor vallása alapján véve arisztokratikus volt”.⁵⁰

Az arisztokraták kérhették az istenek segítségét, gyakorolhatták a kultuszokat, mivel azok az őshöz csatolódtak, és csak az előkelő⁵¹ emberek rendelkeztek „dokumentálhatóan” őshel. Az istenek hierarchiája megkövetelte, hogy az adott szintet elfoglaló istennek a megfelelő szintű halandó mutasson be áldozatot. A legfőbb istennek, Shangdinek csak az uralkodó áldozhatott, mégpedig évente egyszer, a téli napforduló idejekor, és kizárólag az erre kijelölt szent helyen, a konfuciánus korban rögzült hagyomány szerint a pekingi Menny Templomában. Az uralkodó ekkor egyben a saját

⁴⁷ Uo., 10. p.

⁴⁸ KIRK, GEOFFREY STEPHEN: A mítosz. Bp., 1993. 57. p.

⁴⁹ LEEUW, GERARDUS VAN DER: A vallás fenomenológiája. Bp., 2001. 590. p.

⁵⁰ MASPERO, 1978. 137. p.

⁵¹ A szóhasználatra ebben az esetben rendkívül oda kell figyelni, ugyanis a konfuciánus gondolkodás az előkelő társadalmi réteg és a „nemes ember” fogalmát megkülönbözteti egymástól. A „nemes ember” fogalmáról bővebben a későbbi fejezetekben esik szó.

ősei előtt is tisztelgett.⁵² A vallás arisztokraták általi uralma azonban nem azt jelentette, hogy csak és kizárólag ők részesültek az isteni kegyelemből. A köznéphez tartozók „ki voltak ugyan zárva a kultusz gyakorlásából, de belőle ugyanolyan jogcímen húztak hasznot, mint a patríciusok”.⁵³ Egyfajta autoriter vallásgyakorlás alakult ki, amelyben a családi élethez hasonlóan, annak legnagyobb tekintéllyel bíró tagja lehetett az egyedüli szószóló. Ezt a cselekedetét azonban, éppen a kis közösségtől kapott felhatalmazása alapján, nem gyakorolhatta önös célok elérése érdekében. „A vallás valójában mindenekelőtt testületi ügy volt, nem pedig egyéni: a kultikus ténykedések végzéséhez egy közösség fejének kellett lenni, bármilyen kicsiny is volt az, s a kultikus cselekményeket senki sem a maga hasznára végezte, hanem az alája tartozó közösség javáért – a király az egész birodalomért, a fejedelmek országaikért, a birtokosok a birtokaikért, a tanyak igazgatásával megbízott hivatalnokok a tanyakért, a családfők a családjaikért.”⁵⁴ A fentebbiekben Maspero segítségével ábrázolt kultikus rendszer is jól példázza a vallás és a kormányzati politika összefonódását a klasszikus Kínában. „A Csou-kori Kínában szintetizálódó ősi vallásos nézet-, szabály- és hagyományrendszer alkotta később alapját annak az ideológiának, amelyik Kínában az i.e. I. évezred második felében kezdett formát ölteni, és amely később konfucianizmus néven vált ismertté.”⁵⁵

A bemutatott vallási dimenziók együttes hatásának eredményeként megeremtődött a lehetőség, hogy kialakuljon a konfucianizmus és a taoizmus, amelyeknek alapján létrejött a bölseleti-vallási rendszer, amely azután alapjaiban határozta meg a császárkori Kína társadalmi struktúráját, valamint ezáltal közvetlenül gyakorolt hatást a politikai és kormányzati berendezkedésére is. A kialakult társadalmi környezet legfőbb sajátosságának a hierarchikus, autoriter felépítés tekinthető, amelyben az elődök által teremtett közösségi keretek hagyománytiszteleten alapuló megbecsülése ötvöződött a vallás által az ősök tiszteletére építő, az egyetlen üdvözülésre vezető emberi daoval.

A későbbi évszázadok Kínájában a vallás és a kormányzat ötvözése tökéletesen megvalósult. A vallás – az ősökön keresztül – a család primátusát hirdette, amelyet azután érvényesnek tekintett a társadalmi-kormányzati formációkra is, ezáltal egy különösen erős egységet teremtett. A vallás és politika klasszikus egysége eredményezte, hogy bár a kormányzati tényezők (uralkodók, császári dinasztiák, hivatalnokok) cserélődtek, az alapvető kormányzati és társadalmi struktúrák változatlanok maradtak, ezáltal biztosítva a kínai kultúra továbbélésének és folyamatosságának töretlenségét, amely a mai kínai társadalom fő sajátosságait is eredményezi.

⁵² A kultusz külön érdekessége a kettős áldozat bemutatása, hiszen az uralkodó eredendően az istenekkel volt rokon, mégis különbontva tisztelgett emberi ősei előtt is.

⁵³ MASPERO, 1978. 138. p.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ VASZILJEV, 1977. 79. p.

Eneco ferences szerzetes inquisitioja Pécs püspökével szemben (1267)*

Iulian Mihai Damian

A velencei Santa Maria Gloriosa dei Frari konvent anyagában található egy kiadatlan dokumentum, amely egy olyan kánonjogi jellegű – de ahogy a későbbiekben kiderül, politikai következményekkel járó – eljárás leírásának jelentős részét tartalmazza, amit Alba Regiában (a mostani Székesfehérvárott) tartottak 1267 májusában. A vádlott egyike azon személyeknek, akik az eltelt századok ellenére már hallattak magukról, és akinek a bírósági ügyei részben már a jelen felfedezés előtt is ismertek voltak.

Quinqueeclesiae (Pécs)¹ tizenharmadik püspökéről, Jóbról, a hatalmas Záh (Zach) nem (gens), az Árpád-ház egyik legbefolyásosabb bárói családjának tagjáról van szó.² A püspök talán a legjellegzetesebb példája az arisztokrata, harcos és ambiciózus egyházfinak, amely típus tökéletesen otthon érezte magát az 1241–1242-es tatárjárás utáni, jelentős politikai és társadalmi bizonytalanságokkal jellemzett évtizedekben. A IV. Béla-féle új politikai irányvonal, amit az Aranyhorda visszavonulása után valósított meg, és amely a nagy bárói családoknak juttatott széleskörű és visszavonhatatlan privilégiumokon alapult, amivel a kő erődök építését kívánta tá-

* Jelen tanulmány a G. Arbore-Popescu és C. Luca szerkesztette, megjelenés alatt álló, *Venezia e l'Europa Orientale tra il tardo Medioevo e l'Età moderna* [Velence és Kelet-Európa a késő-középkortól az újkorig] című többszerzős kötetbe írt munkánk bővebb és magyar nyelvű változata. A fordításért köszönet Juhász Balázs kollégámnak. Köszönöm Molnár Antal, Fedeles Tamás és Kiss Gergely kollégámnak is, hogy elősegítették jelen tanulmány megjelentetését.

¹ A pécsi (az előző évszázad eleji olasz nyelvben: Cinquechiese) egyházmegyét 1009-ben alapította Magyarország első királya, Szent István, amikor kinevezte püspöknek Bonipertet; a kalocsai érsek alá tartozó püspökség élén több fontos egyházi személyiség is állt, köztük a második, Maurust (1036-1070/75), aki a székesegyház építését is elkezdte, nem avatták szentté, csak a pécsi egyházmegyében tisztelik szentként. Bár-Kalán püspök (1186-1218) vagy a Velence és Magyarország közötti viszony 1180-as rendezéséért, vagy a bosnyák egyház tagjainak megtérítéséért megkapta a Szent-széktől a pallium használati jogát, illetve azt, hogy maga előtt vesse a keresztet. Ezen privilégiumok személyre szólóak voltak, és nem vonatkoztak az utódaira. A XIII. században a püspökség alá öt esperesség tartozott: Váty, Baranya, Aszuág, Pozsega, Valkó. Cf. KOLLER, J.: *Historia Episcopatus Quinqueeclesiarum*. Tom. II. Posonii, 1782. 150–212. p.; FEDELES, TAMÁS – KOSZTA LÁSZLÓ: Pécs (Fünfkirchen). *Das Bistum und die Bischofsstadt im Mittelalter*. Wien, 2011. (továbbiakban: FEDELES-KOSZTA, 2011.) 22–31., 43–46., 59–65. p.

² A család azon ágának a szerencsecsillaga, amelyhez a püspök is tartozott, 1330-ban váratlanul hanyatlott le, amikor az unokaöccse, Felicián, megpróbálta lemészárolni a királyi családot; Anjou Károly Róbert bosszúból elrendelte a gens minden tagjának kivégzését harmadízig. A Thuróczy János-féle *Chronica Hungariae*ből vett részlet az uralkodás kapcsán az ugyanazon évi havasalföldi hadjáratral együtt említi az eseményt, mint az Anjou-dinasztia első uralkodójának legdrámaibb pillanatait. A Thuróczy-kronika és forrásai. Szerk.: Mályusz Elemér. Bp., 1967. 57–60. p.

mogatni,³ segítette az 1220-as évek fordulóján született fiatal arisztokrata előmenetelét. Nem tudunk sokat karrierje korai éveiről, de az őt említő első, és egytől egyig 1247-ből származó dokumentumok szerint immár a *cursus honorum* egy magasabb fokán állt, mivel több egyházi tisztséget is betöltött: „Magister Job, Prepositus Bachiensis, Comes Capelle nostre et Canonicus Zagrabiensis”.⁴ Egyetemi tanulmányait tanúsítja a Magister titulus, amely a korabeli magyar felső klérus köreiből is ritka és megkülönböztető erejű volt. Három olyan fontos javadalom halmozása, mint a bácsi prépostság, a zágrábi székesegyház kanonoki és az udvari kápolna liturgiai feladataiért felelős kápláni címe egyrészt a IV. Bélához és udvartartásához fűződő különleges kapcsolatról tanúskodnak, másrészt a kiindulópontját jelentik annak a hatalomváagnak, amelyet a jövőbeli püspökök már nem sokáig titkolt.

1252 első félévében Jób a király helyettes-kancellárja volt, és annak köszönhetően, hogy a Hont-Pázmány nemzetségbeli Achilles, a székesfehérvári káptalan prépostja pécsi püspök lett, ez utóbbi üresen hagyott javadalmát is megkapta. Ezen év júliusában, a frissen megválasztott pécsi püspök, Achilles halálát követően már úgy szerepel, mint „electo et confirmato in Episcopo Quinquecclesiensem”, aki még a király mellett teljesít szolgálatot, mint a kancellária vezetője.⁵ Úgy tűnik, mindkét előléptetésben nagy szerepe volt a kalocsai (Colocensis) érseknek, Benedeknek, IV. Béla kancellárjának, aki rávehette a királyt, hogy Jóbot javasolja a gazdag pécsi egyházmegye élére.⁶

Az biztos, hogy az új püspök majdnem harminc évig, egészen a haláláig kifejezetten konfliktuskedvelő személyiségnek bizonyult, és folyamatosan perben állt más egyházi előjárókkal, köztük az esztergomi érsekkel (Strigonium), Magyarország primásával, illetve fegyverrel szállt szembe kezdeti jötevőjével, IV. Bélával, aki előléptetések az alábbi szavakkal méltatta: „dilecto et fideli nostro”. Mivel a püspök ellenfelei a pápa közbenjárását kérték, rekonstruálni tudjuk azt az eseményt is, amihez kötődik a kiadatlan velencei dokumentum.

A pécsi püspöki szék betöltésekor Jób püspök egy igencsak szokatlan helyzetet örökölt. Egyik közvetlen elődje, a burgundiai Gros vagy Brancioni Bertalan, aki 1219-től 1251-ig állt az egyházmegye élén, ekkor még élt, és miután a pápa előtt lemondott tisztségéről, visszavonult Burgundiába. Magyarország királya igen fontos diplomáciai feladatokkal bízta meg ezt a püspököt, aki személyesen vezette hadba a muhi csatában püspöksége csapatait: 1244-ben Dalmáciában tartózkodott, hogy közvetítsen a spalatói és a traui püspök között, miközben három év múlva IV. Ince pápához küldték segítségért, hogy meg lehessen erősíteni a királyság védelmét egy lehetséges újabb tatár invázióval szemben. Ez utóbbi küldetés sikertelensége, a családjának az anyagi nehézségei és a 62 éves kora arra kényszerítette,

3 ENGEL, PÁL: *The Realm of St. Stephen. A History of Medieval Hungary*. London – New York, 2001. 101–105. p.

4 Árpád-kori új okmánytár. *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus*. Ed.: Wenzel, G. (továbbiakban: ÁÚO.) Vol. XI. Pest, 1873. 346. p.; Vol. VII. (Pest, 1869.) 241. p.; Vö. FEDELES-KOSZTA, 2011. 73–74. p.

5 ÁÚO. VII. 342–343. p.

6 FEDELES-KOSZTA, 2011. 74. p.

hogymondjon. A pápa viszont cserébe engedélyezett neki évi 200 márka ezüst járadékot, ami közvetlenül a pécsi egyházmegyét terhelte.⁷ Úgy tűnik, hogy két év múlva, 1253 májusában a volt püspök még mindig nem kapott meg semmit a nyugdíjából. Jób, az új püspök kérésére a pápa a felére csökkentette az összeget, és engedélyezte, hogy két kanonok, György és Dénes, akiket a püspök Assisibe, a pápai udvarba küldött, a püspökség javainak a terhére Velencében kölcsönt vehessen.⁸ A pápa lényegében megpróbálta kibékíteni Jóbot az elődjével, így az elsőnek engedélyezte, hogy az addig felgyülemlett adósság fejében egyszeri kártérítés címén fizessen ki száz ezüst márkát; míg a másikat biztosította, hogy a következő kalendától kezdve évente felvehesse a megígért járadékot az Ospedale di San Giovanni di Gerusalemme velencei székházánál. Ugyanakkor a pápa megbízta az esztergomi érseket, hogy tegyen meg minden szükséges lépést Jób püspökkel szemben, akárátkozza ki, és forduljon a világi hatóságokhoz, amennyiben „per litteras [...] magistri vel preceptoris dicti hospitalis”, vagy a korábbi Bertalan püspök útján tájékoztatják, hogy az aktuális utódja vagy a helyette kinevezett adminisztrátor nem fizette ki a járadékot a megbeszélte időpontig.⁹ IV. Ince pápa személyes közbenjárása és a kánonjogi szabálytalanságok felmerülése miatti veszély ellenére azt hihetjük, hogy „ad kalendas graecas” halogatta az elődjének járó összeg kifizetését.

A püspökséget terhelő száz márka ezüst kétségtelenül igen magas összeg volt, de ki lehetett volna fizetni, ha összevetjük azokkal a bevételekkel, amelyekre a püspök még az olyan rosszabb években is számíthatott a gazdag püspökségből, mint pl. a század második fele. Jób püspök viszont igencsak elkötelezte magát a püspöki palota és más egyházmegyei épületek erődítési munkálatai,¹⁰ de talán néhány családi birtok kapcsán is, a szülőföldjén, Gömör vármegyében. Valószínűleg azért, mert Jób püspök elkötelezte magát ezen ambiciózus programok iránt, az anyagiasságára hivatkozva több Pécs-egyházmegyei kanonok fellázadt hatalma ellen, és az ötvenes évek végén (de még biztosan 1261 májusa előtt) feljelentette őt az esztergomi érseknél és IV. Sándor pápánál. A gondjára bízott egyházmegye vagyona eltékozlásának vádja mellett más gáztettekkel is megrágalmazták. Nem zárható ki, hogy ezeknek a vádaknak az elődjével, Bertalannal szembeni, és talán még mindig lappangó konfliktushoz is köze volt. Közülük pár kanonok a dokumentumunkban is fel fog tűnni: András, a káptalan helyettes prépostja, Trisztán kántor, Georgius magister, Salamon presbiter és az aszuági esperes, Búza. IV. Orbán pápa egy 1263. októberi bullája felidézi az egész esetet.¹¹ A Jób püspök-féle „insolentias et crimina” Benedek eszter-

⁷ FEDELES-KOSZTA, 2011. 69.

⁸ THEINER, AUGUSTIN: *Vetera monumenta historica Hungarum illustrantia*. Tom. I. Romae, 1859. (továbbiakban: THEINER, 1859.) 219. p. Nem tisztázott, miért kért a két kanonok felhatalmazást arra, hogy felvegyenek 15 márka ezüstöt hitelbe (ez később 19 lett, valószínűleg azért, hogy a saját költségeiket is ki tudják fizetni): talán Jób püspök egyik cseléről volt szó, amivel meg akarta győzni a pápát a szűkös pénzügyi helyzetéről?

⁹ THEINER, 1859. 219–220. p.

¹⁰ Cf. FEDELES-KOSZTA, 2011. 75. p.

¹¹ *Codex diplomaticus Regni Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Ed.: Fejér, Georgius. (továbbiakban: *Cod. Dipl.*) Tom. IV/3, Budae, 1829. 168–172. p.

gomi érsek, illetve még számos „Abbatum, Prepositorum, Plebanorum et multorum aliorum Prelatorum et Clericorum Strigoniensis Prouincie”, és több, a saját egyházmegyéjéből névvel nevezett kanonok jelezte IV. Sándor pápának. Pelys ciszterci apátot, a fehérvári egyház őrét és a ferences rend provinciálisát bízták meg azzal a feladattal, hogy vizsgálják ki a püspökökkel szemben megfogalmazott vádakát, illetve esetlegesen mozdítsák el hivatalából, és orvosolják a sérelmeket. Úgy tűnik, hogy a vizsgálat nem vezetett eredményre, és inkább csak rontott a pécsi kanonokok helyzetén, mert megfosztotta őket javadalmaiktól. Az 1331. januári dokumentumok szerint a Pozsegában tartott egyházmegyei káptalan a püspök és ellenzői közötti leszámolás helyszíne volt.¹²

A helyi konfliktus valószínűleg igen hamar összekapcsolódott azzal a dinasztikus viszályal, amely megosztotta a királyságot, és az öreg király, IV. Béla, illetve a fia, V. István, az erdélyi herceg és a keleti földek ura közötti polgárháborúban csúcsosodott ki. Néhány évvel az apa és fiú közötti első, 1262-es fegyveres összecsapás előtt, 1258 és 1260 között Jób püspök átpártolt az utóbbihoz, és elfelejtkezett korábbi jótevőjéről.¹³ A püspök volt talán a „junior rex” támogatói közül az egyik, aki a legtöbbet nyerte a pozsonyi békét követő büntetlenségéből. Valószínűleg ennek is köszönhető, hogy ideiglenesen ki tudta vonni magát a saját kanonokjai által megfogalmazott vádak alól.

1264-ben viszont, amikor újra fellángolt a dinasztikus konfliktus, és az öreg király állt nyeresre, a püspök helyzete bizonytalanná vált: IV. Béla csapatai elfoglalták a püspök ellenőrzése alatt álló Ágas erődjét Nógrád vármegyében, és Sárospatak városát is meghódították, amelynek védelmét a junior rex a püspökre bízta. Ezért V. István még árulással is megvádolta.¹⁴ A püspök helyzete viszont kétségbeesztő lehetett, amennyiben ehhez a pillanathoz köthető a következő évszázadbéli dokumentumban leírt hír, miszerint IV. Béla csapatai a pécsi püspöki várat is bevették, Jób püspök fogságba esett, és kifosztották a székesegyház sekrestyéjében őrzött kincstárat és levéltárat.¹⁵

Az uralkodóhoz fűződő viszony hamar helyreállt, és István 1266. márciusi váratlan győzelmét követően ő volt az egyik legnagyobb hűbérúr, aki profitált a békeszerződésből: Jób püspök volt az ifjú király kevés hívének egyike a IV. Béla uralma alatt álló regnum területén, aki a békeszerződésnek köszönhetően egyfajta sértetlenséget élvezett, és a junior rex „ötödik

¹² Cod.Dipl. Tom. VIII/3. 540–542. p.

¹³ FEDELES-KOSZTA, 2011. 76. p. E munka két dokumentumot idéz, egyet 1258-ból és egy másikat 1260-ból. A másodikban a *junior rex* a püspöknek szánt adomány kapcsán úgy említi ez utóbbit, mint „dilecto et fideli suo venerabili patri magistro”. Egy harmadik, 1263-as dokumentum egy három Pest és Nógrád vármegyei faluból álló újabb donációról szól.

¹⁴ „castrum Agas, quod propter infidelitatem et infidelem negligenciam venerabilis patris Job Episcopi Qninquecclesiens captum in enorme et grauissimum nostrum et Regni nostri dispendium et amissum”. ÁÚO. Vol. XI. 544–548. p.

¹⁵ Anjou-kori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. (1347–1352) Tom. V. Ed.: Nagy, Imre. Bp., 1887. 69. p. (1347. május 20.); cf. FEDELES-KOSZTA, 2011. 76. p.

hadoszlopa” lehetett, amennyiben egy újabb háború tört volna ki az apjával.¹⁶

A dinasztikus konfliktus ismételt kiújulása előtt (1264 ősze) történt néhány kánonjogi fejlemény: az 1263-as budai tartományi zsinaton a pécsi püspök képviselői visszautasították az esztergomi érsek joghatóságát,¹⁷ felsorolva több érvet, többek között azt a jogot is, hogy palliumot viselhet (Bár-Kalán püspök 1180-ban ad personam kapta meg a jogot). Ezt követően újból és jóvátehetetlenül megromlott viszonya a primás érsekkel: Fülöp, az új érsek, megújította az elődje által Jób püspökre kiszabott kiátkozást, és megfosztotta hivatalától. A helyzet tovább bonyolódott egy újabb, ezúttal helyi jellegű, a somogyvári (Simigiensis) bencés apáttal folytatott vita miatt, akivel Jób püspök megszegyenítően bánt, ugyanis bebörtönözte, és nyilvánosan végighurcolta a városka utcáin, miközben lóhoz kötöztette, és száját egy pár kantárral tömte be.¹⁸

1266-ban már IV. Kelemen ült a pápai trónon, aki immár harmadik pápaként kapta meg a pécsi püspök elleni vádak egyre csak bővülő listáját. Ez utóbbit mohósággal (ami egyes esetekben simonia vádját is jelentette és ami szerint „dilandidare enormemente” egyháza javait), kánonjogi szabálytalanságokkal (mivel figyelmen kívül hagyta az esztergomi érsek kiátkozását, és továbbra is kiszolgáltatta a szentségeket) és bűnös életvitellel (ebbe beleértve a minősített házasságtörést), gyilkossággal „et aliis maleficiis” vádolták meg, amelyeket többekkel, köztük magával a királlyal, IV. Bélával szemben követett el, aki ellen fegyverrel szállt szembe („per duellum interdum oblatum ab eo”). IV. Sándor alatt megindult egy eljárás, hogy megvizsgálja ezeket a vádakokat; egy másodikat IV. Orbán indított meg, de a pápát már 1263 augusztusában tájékoztatták a püspökkel szembeni eljárás nehézségeiről.¹⁹ Mindenesetre a Rómában megindult eljárás miatt az érdekelt felek elküldték képviselőiket, és az ügy kivizsgálását az ostiai kardinális, mint „auditor” gondjaira bízták. 1266-ban, habár ez az eljárás folytatódott Rómában, maga IV. Kelemen is szövevényesnek és nehezen megoldhatónak vélte az ügyet: „predictum negotium propter diversos et varios processus in eo habitos et plura emergentia est adeo intricatum, quod non potest salubriter expediri”.²⁰

1266. szeptember 24-én a pápa más módon próbált közbeavatkozni, amikor kijelentette, hogy véget kíván vetni a botránynak, és meg akarja előzni a még nagyobb bajokat, amiket esetleg a püspök egyre nagyobb merészsége és a többiek számára mutatott példája okozhat. Ennek fényében úgy döntött, hogy saját kezdeményezésre új eljárást indít („de novo, ex officio nostro”) a pécsi püspökkel szemben egy inquisitioval, amely a pápa

¹⁶ SĂLĂGEAN, TUDOR: Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIII-lea. Afirmarea regimului congregațional. Cluj-Napoca, 2007. (továbbiakban: SĂLĂGEAN, 2007.) 130–132. p.

¹⁷ „Licet non Archiepiscopus, pari tamen cum archiepiscopis gaudebat prerogativa, utpote exemptus, et palio decoratus.” Cod.Dipl. Tom. IV/3. 172–174. p.; cf. FEDELES-KOSZTA, 2011. 76. p.

¹⁸ FEDELES-KOSZTA, 2011. 77. p. Az eset IV. Orbán 1263-as bullájában is szerepel. Cod.Dipl. Tom. IV/3. 172. p.

¹⁹ THEINER, 1859. 277. p.

²⁰ THEINER, 1859. 289. p.

szándékai szerint „gyors és örvendetes” eredményekhez vezethet („ut negotium inquisitionis huiusmodi celerem et felicem consequatur efectum”). Ezért megbízott egy gyóntatót, a ferences Enecót, hogy menjen személyesen a püspöki székesegyházba, vagy bármely olyan helyre, amit megfelelőnek tart, és a „pre oculis solum Deum” birtokában, az egyenesen a pápától származó hatalmánál fogva, vizsgálja ki azokat a bűnöket és túlzásokat, amelyekkel megvádolták a püspököt, beleértve azokat is, amelyeket a római eljárás megkezdése után követtek el.²¹ Az inkvizítor szerzetesnek össze kellett gyűjtenie, tüzetesen meg kellett vizsgálnia és ellenőriznie kellett a tanúk vallomását. Erről írnia kellett egy pontos jelentést a pápának, személye elé kellett rendelnie a püspököt, és amennyiben letelt az erre engedélyezett idő, akkor távollétében végrehajtania a jogi határozatokat. Amennyiben bebizonyosodna, hogy elpredálta az egyházmegye vagyonát, úgy meg kellett tiltania a püspök számára „omne genus alienationis”-t, ezek között a szerződés-kötés lehetőségét is. A szerzetes megkapta a szükséges felhatalmazást, hogy feloldja a tanúkat esetleges esküjük alól, vagy meghagyó rendhagyó helyzeteket, mint például azt, hogy kérje a pápa közbenjárását vagy a világi hatalomét a tevékenységét esetlegesen akadályozókkal szemben. A IV. Lateráni Zsinat 37. határozata, a „de duabus dietis” alól is felmentést kapott, ami lehetővé tette számára, hogy kényszerítse a püspököt az előtte történő megjelenésre, akár a püspökség határain kívül is; akitől azt a jogot is megvonták, hogy a „litteras apostolicas” pontatlan-ságára hivatkozva kérhesse a kiátkozás és a kiközösítés alóli felmentést.

Egy második, szeptember 29-ei breve a pápai gyóntatót megbízta annak kiderítésével, hogy miért fosztották meg a pécsi kanonokokat javadalmaitól, és amennyiben az okokat megalapozatlannak tartja, szolgáltassa vissza a püspök által elkobzott javadalmakat, és védje meg őket a püspök lehetséges zaklatásától.²² Egy utolsó, október 21-ei megbízólevél felhatalmazta, hogy menjen a pécsi székesegyházba vagy bármely helyre, amely alkalmas a tanúvallomások összegyűjtésére és a szövegek alapos vizsgálatára, valamint feljogosította a szerzetest arra is, hogy hivatalból válasszon egy „fidedignum et idoneum virum de Hungaria”, aki meg tudja cáfolni a püspök által összegyűjtött tanúvallomásokat, amennyiben ezek esetleges hamisságára utaló jeleket talál.²³

Úgy tűnik, hogy az Eneco szerzetesnek adott pápai megbízatás különleges jellegét nem emeli ki a magyar történetírás, amely mindenestre nemrégiben megpróbált magyarázatot találni a pécsi püspök hosszan tartó, rendhagyó állapotára: a legmeggyőzőbb feltevés szerint ez utóbbinak Bánca István bíboros, palestrinai püspök (1251-től 1270-ig) személyében volt egy támogatója a Kúriában, aki elsímította a Jób püspök elleni jogi eljárás-

²¹ Bullarium franciscanum romanorum pontificum, constitutiones, epistolas, ac diplomata continens. Ed.: Sbaralea, Giovanni Giacinto. Ser. I. Tom. III. Roma, 1759. 96–97. p.; THEINER, 1859. 288–289. p.; Regesta Pontificum Romanorum. Ed.: Potthast, August. Graz, 1957. Vol. I. 1599–1600. p.

²² THEINER, 1859. 289–290. p.

²³ „qui [...] si contra testes [...] aliqua scire poterit, per que ipsorum testimonium detrahat fidei”. THEINER, 1859. 290–291. p.

sokat.²⁴ Az ezidáig leírtak voltak csak eddig ismertek, és nem volt tudomásunk a ferences szerzetes küldetésének későbbi eredményéről.²⁵

IV. Béla halála után, amikor 1270-ben a korona V. Istvánra szállt, úgy tűnik, hogy a pécsi püspököt felmentették minden vád alól. 1272-ben X. Gergely pápa megbízta a zágrábi püspökkel együtt, hogy a II. Lyoni Zsinat előtt készítsen egy összeállítást a magyarországi egyház erkölcsi állapotáról.²⁶ Ezt a megbízatást nyilvánvalóan példamutató módon végezhette el Jób püspök, mert élete utolsó évtizedében nagy tiszteletnek örvendett V. István, majd pedig utóda, IV. (Kun) László udvarában. Ekkor is folytatta a címek, a vagyon és a befolyás növelését a Magyar Királyságban, míg el nem érte politikai karrierje csúcsát: 1272 körül kinevezték Moson, 1278-ban pedig Baranya vármegye ispánjává, amely címek mellé 1277-től a királyi kancellári címét is megkapta.²⁷ Halála 1280 és 1282 közé tehető.

Itt válik létfontosságúvá ezen bírósági ügy felderítéséhez – amely az 1200-as évek Magyarországon különleges a rendelkezésre álló források nagy száma és típusa miatt – a Santa Maria Gloriosa dei Frari konventben őrzött dokumentum, amelynek átiratát a mellékletben közöljük. Ebben az Eneco pápai gyóntató által a magyar püspök ellen végzett inquisitio jogügyleteiről van szó. A velencei dokumentum egy hosszú, hártyszerű rotulus vagy volumen, mérete 220 x 25,5 cm, és három összevarrt pergamenből áll. Az írás kimunkált, tapasztalt kéz munkája, minden további nélkül egy scriptornak tulajdonítható, aki pontosan feljegyezte az eljárás különféle részeit, miközben átírta vagy mástól átvette a döntés helyszínén bemutatott nyilatkozatokat, a vádlott védelmét és a bíró által kimondott szavakat. Hiányoznak a pecsétek és az aláírások, ami megerősíti azon feltételezésünket, hogy nem a pápának elküldött dokumentumról van szó. Nem tudni, miért került a dokumentum a velencei ferences konventbe, de ennek okai valószínűleg visszavezethetőek Eneco ferences szerzetes ottani jelenlétére.

A volumen az alábbi részekből áll: 1. egy hosszúságú dokumentum átirása („carta sive cedula”), amit a püspök megbízottja, egy bizonyos magister Iohannes, pécsi kanonok és esperes, a püspök rokona (cognatus) adott át 1267. május 28-án Eneco szerzetesnek, „inquisitor sive iudex”-nek, illetve

²⁴ FEDELES-KOSZTA, 2011. 77. p. A bíboros esztergomi érsekként (1242-től) a magyar egyház élén állt, és a királyi kancellár pozícióját is betöltötte. Jób püspökhöz hasonlóan bácsi prépostként kezdte a karrierjét; a kettőjük közötti jó viszony jele, hogy 1264-ben a bíboros káplánja, Róbert aldiakónus kapta meg az egyik Pécs egyházmegyei esperességet, a valkóit, aki ekkor már kántor volt a pozsegi esperességben; ugyanabban az évben ez utóbbi esperesség élére a bíboros egyik unokaöccse, egy *Urbacius* (Orbász) nevű bolognai diák került kinevezésre. *Cod.Dipl. Tom. IV/3. 219–222., 229–231., 232. p.*

²⁵ FEDELES-KOSZTA, 2011. 77. p.; KOSZTA LÁSZLÓ: Záh nembeli Jób. (1252–1280) In: *A Pécsi Egyházmegye története. Szerk.: Fedeles Tamás – Sarbak Gábor – Sümegi József. Pécs, 2009. 80–83. p.* („A pápai vizsgálat végeredményéről nincs tudomásunk.” 82. p.)

²⁶ THEINER, 1859. 294. p. Zágráb püspöke, Tymotheus († 1287), pécsi kanonok és valkói esperes volt 1263-ig, püspökké választásáig, amikor Palestrina bíboros püspöke bemutatva a pápának, az esztergomi érsek jelöltje, Farkas helyettes-kancellár konkurenseként.

²⁷ FEDELES-KOSZTA, 2011. 77–78. p.

a bíróságnak és a tanúknak a Székesfehérvárott található ispotályosok konventjének Szent István király templomában²⁸ (4-104. sor); 2. a szerzetes recusatioja, amivel a tárgyalásnak a következő hétfőre történő elhalasztásáról dönt (104-113. sor), a püspök képviselője beleegyezik az új időpontba, majd ezt követi az ülés záróformulája (113-120. sor); 3. a május 30-ai eljárás átírata (121-130. sor), amely tartalmazza; – 4. Jób püspök április 21-ei megbízólevelét (procuratorium) magister Iohannesnek (130-144. sor); ez utóbbi kéréseit a bíróság felé (146-159. sor); 5. a bíró válaszát (160-176. sor); 6. a püspök képviselője által benyújtott tiltakozást a bíró döntésével szemben (176-185. sor).

Az információk mennyisége lehetővé teszi, hogy részletesen rekonstruáljuk a történéseket. A pécsi püspököt felszólították, hogy jelenjen meg az Apostoli Szék által kinevezett inkvizitor előtt három nappal Szent György ünnepe után, tehát 1267. április 24-én. Az idézés szóban vagy egy közvetítő személy útján történt, ugyanis a püspök az „in festo S. Georgii” kibocsátott, magister Iohannesnek adott megbízólevelében is kifejezetten kérte másolatban a szerzetestől mind az idézést (a „littere actionis”), mind a „littere apostolice”-t (vagyis az 1266. szeptember 23-án kiadott pápai megbízólevelet). Ezt a kérést az eljárás során többször is megfogalmazta a püspök képviselője, amit viszont egyszer sem teljesített a bíróság. A „cedula”-ban magister Iohannes kijelenti, hogy a ferences szerzetes nyilvánosan kifejtette azon szándékát, hogy eljárjon a pécsi püspök ellen, és bíróság elé idézze, miközben az esztergomi érsek palotájában tartózkodott, „in domo inimicis domini mei”. A vádlott képviselője ezen felül amiatt is panaszkodott, hogy nem tájékoztatták az eljárás helyszínéről, és írásban sem kapott idézést: a püspök megbízólevele valóban nem jelöl meg semmiféle pontos helyszínt, ahol a megbízottnak meg kell jelennie. Magister Iohannes több alkalommal is megfogalmazta azon vádját, miszerint őt félre akarták vezetni ura ellenségei, akik azt akarták elhíttetni vele, hogy az eljárásra „Waradinum”-ban kerül sor (ez valószínűleg nem a mostani Nagyváradot, hanem Pécsváradot jelöli, ahol egy bencés apátság volt, amelynek apátja részt vett a bírósági eljárásban), mindezt abban a reményben, hogy a püspököt távol tartásuk, és „occulte” léphessenek fel ellene. Ezért nem tudni, milyen hírek ismeretében ment Fehérvárra, hogy a szükséges procuratorium birtokában és a pécsi káptalan több kanonokjának társaságában megvédje urát „tertio die post festum Sancti Georgii”.

Az ispotályos barátok Szent István templomának szentélyében bemutatta a káptalan előtt ura nevében megbízólevelét és tiltakozását. Az elkövetkező nyolc napban, talán azt elkerülendő, hogy az idézés pontatlansága miatt urát ne kezeljék távollévőként, a vádlók képviselőinek és különféle tanúk társaságában felolvasta a dokumentumot a város több templomában, többek között az „ecclesia maior”-ban (ahol a magyar királyokat is eltemették), a domonkos és a ferences szerzetesek templomában.

Eneco szerzetes több nap múlva érkezett, késését azzal magyarázta, hogy az udvarban feltartotta Mária királyné, IV. Béla felsége „pro quibusdam negociis”, mint például a folyamatban lévő katonai műveletek miatt: a két király seregei ugyanis Esztergom és Ronda környékén gyülekeztek, a

²⁸ Cf. HUNYADI, ZSOLT: The Hospitallers in the Medieval Kingdom of Hungary c. 1150–1387. Bp., 2010. 102–104. p.

Duna két partján. A püspök képviselőjének szavaiból is kiderül, hogy a tárgyalás pont fegyveres összecsapások idején zajlott, mert a megbízott jelezte, hogy ura számára lehetetlen elhagynia saját egyházmegyéjét „hoc tempore guerre et discordie maxime”.

Az eljárás május 28-án kezdődött Eneco szerzetes, Laurentius jegyző és a felek képviselői jelenlétében. Magister Iohannes cedula-ja vagy protestatio-ja, amit bemutatott a bíróságnak, a püspök kéréseit tartalmazza, amelyeket így tudunk összefoglalni: (1) Eneco szerzetes bizonyítsa saját inquisitor-i minőségét azzal, hogy bemutatja a „littere apostolice”-t, és a „littere actionis”-t (idézőlevelet), amelyet állítása szerint birtokolt; (2) egy új időpont és egy olyan helyszín megjelölése, amely biztonságos a püspök számára, miközben amellet érvelt, hogy számára lehetetlen megjelenni Fehérvárott, a közte és a helyi prépost, Farkas mester, IV. Béla helyettes-kancellárja, illetve több báró közötti ellenséges viszony miatt;²⁹ ebben a kontextusban a püspök jelezte hajlandóságát, hogy befogadja az eljárást a székesegyházába vagy egyházmegyéje bármely templomába, miközben a szükséges garanciákat nemcsak a bíró szerzetesnek adja meg (egy kauciót, és magas rangú túszoikat), hanem ellenfeleinek is; (3) kérte, hogy fogadják el az urára kedvező tanúvallomásokat, hogy válaszolhasson az ellene irányuló rágalmakra, (4) illetve jelezzék a pontos vádakat és a vádlók nevét, (5) tiltakozott az eljárás eredeti notarius, magister Leonardus személye miatt, aki nyíltan a pécsi püspök ellenfele és az esztergomi érsek híve volt, (6) nemkülönben az eljárási normákat és a használt nyelvet („utrum litteraliter an vulgariter”) határozta meg.

Eneco szerzetes, habár a meghallgatás első napján készített határozatában elismerte magister Iohannes procuratorium-ának az érvényességét, élesen visszautasította a püspök kéréseit, köztük azokat is, amelyek a littere apostolicae bemutatásával az ő meghatalmazását igazolták. Ezen felül a következő hétfőn egy új időpontot adott a püspök képviselőjének, hogy „teljes mértékben megvédhesse urát”.

A bíróság a meghatározott napon, május 30-án ült össze. Egy bizonyos magister Thomasinus volt a jegyző, aki talán az inkvizítor szerzetessel érkezett Itáliából.³⁰ A püspök képviselője felolvasta megbízólevelét, amelyet bemutatott a bíróságnak és a másik félnek. Ezt követően benyújtott egy tiltakozást, amelyben megismételte a két nappal korábbi tiltakozásának egy részét (köztük annak sürgetését, hogy tanulmányozhassa a szerzetes „littere apostolice”, „tam in bulla, filo et carta, quam stilo, continentia et dictamine” és arról készíthessen egy másolatot). Új panaszként megem-

²⁹ „Propter inimicitias magistri Farcasij prepositi Albensis, vicecancelarij domini regis et insidias proditas ab eodem, cuius potestati custodie atque regimini tota civitas Albensis et suburbia”; Farkas mester 1264 májusától töltötte be IV. Béla mellett a helyettes-kancellári pozíciót. Cod.Dipl. Tom. IV/3. 200–201. p. Az urával ellenséges bárók pedig az alábbiak lennének: „Henricum comitem palatinum, magistrum Chák, comitem de Zala, et Stephanum comitem, Firei castri iudicem”.

³⁰ Valószínűleg ugyanarról a „Thomasino notario” -ról van szó, aki 1264 januárjában feltűnt Bánca István bíboros környezetében, amikor kinevezte káplánját, Róbertet pécsi kanonoknak és valkói esperesnek. Cod.Dipl. Tom. IV/3. 219–222. p. A periratok az olasz nyelv erős hatásáról tanúskodnak (pl. „opprobrium” helyett „guerre” vagy „obprobrium”), amit az írás is megerősít.

lítette, hogy ura számára lehetetlen személyesen részt venni az eljáráson azon életbe vágó veszélyek miatt, amelyekkel szembesülne, ugyanis azt állította, hogy Leonardus prépost egy „non modica pecuniarum summa” fizetett, hogy akadályozza a püspök vagy a számára kedvező tanúk jelenlétét. Határozatában viszont a szerzetes megtagadta, hogy egy újabb időpontban, és egy másik, biztonságos helyen kerüljön sor az eljárásra. Magister Iohannes számára nem maradt más, minthogy tiltakozzon és megkérdőjelezze in toto az elkezdett bírósági eljárást, illetve az ura nevében a pápához és a római bíborosokhoz forduljon, akiknek a védelme alá kívánta helyezni magát. Szavaival fejeződik be a velencei dokumentum és valószínűleg a bírósági eljárás is, ami egy igazi kudarcnak bizonyult.

Technikailag a IV. Kelemen gyóntatójára bízott bírósági eljárás az inquisitiones ex officio kategóriájába tartozik, amit III. Ince hozott létre, és amelyet a jogászok már azelőtt elkezdtek alkalmazni (majd hamarosan a polgári eljárásrendben is meghonosítottak), hogy belefoglalták a IV. Lateráni Zsinat kánonjaiba (1215), a ratione veritatis hatékonysága és amiatt, hogy ennyire megfelelt a közigényeknek.³¹ Nem meglepő, hogy a 13. században még az olyan, szegényesebb jogi kultúrájú területeken sem kellett, hogy nagy újdonságot jelentsen egy ehhez hasonló jogi eljárás, mint amelyek a magyar korona alá tartoztak. Talán kissé furcsa volt, hogy egy olyan magas egyházi méltóság ellen használták, mint amilyen Jób püspök volt, és az inquisitio ténylegesen egy politikai eljárás irányába mutatott. A későbbi pápák leggyakrabban a következő évszázad első évtizedeiben folyamodtak ehhez a fajta jogi eljáráshoz a politikai jellegű lázadások leverése során. XXII. János pápasága alatt³² ez kezdett a politikai jellegű beavatkozás legfőbb eszközévé válni, különösen azokon a területeken, ahol legerősebben nyilvánult meg a pápai–Anjou szövetség.³³ A Jób püspök elleni inquisitio tehát annak a gyakorlatnak volt a megelőlegezője, amely az Anjou–Magyarországot jellemezte.

A tényleges jogi eljárás diszkrét, titkos kezdeti szakaszát, az úgynevezett inquisitio veritatis-t, amely feltételezte a vádak ellenőrzését, tehát a tanúvallomások összegyűjtését a felrótt bűnök által keltett clamor előidézése érdekében, az inkvizitor szerzetes az esztergomi érseki palotában hajtott végre, amelynek tulajdonosa az eljárás promotor-ának szerepét vállalta fel. Az inkvizíciós eljárás ezen első szakasza, amely a „tényleges eljárás megkezdését elrendelő elő-bírálat kialakítására szolgált”,³⁴ a pécsi püspök számára kedvezőtlen eredményhez vezethetett, de nincs nyoma a

³¹ Cf. VALLERANI, MASSIMO: Il giudice e le sue fonti. Note su *inquisitio e fama* nel *Tractatus de maleficiis* di Alberto da Gandino. In: *Rechtsgeschichte. Zeitschrift des Max-Planck-Instituts für europäische Rechtsgeschichte*, 2009. 40–61. p., 47–48. p.; TRUSEN, WINFRIED: Der Inquisitionsprozess. Seine historische Grundlagen und frühen Formen. In: *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Kanonistische Abteilung*, 1988. 168–230. p.

³² VALLERANI, MASSIMO: Modelli di verità. Le prove nei processi inquisitoriali. In: *L'enquête au Moyen Age. A c. Gauvard, Claude. Roma, 2008. 123–142. p.* (továbbiakban: VALLERANI, 2008.) küln. 136–139. p.

³³ HOUSLEY, NORMAN: *The Italian Crusades. The Papal-Angevin Alliance and the Crusades against Christian Lay Powers 1254–1343.* Oxford, 1982. küln. 30–34. p.

³⁴ VALLERANI, 2008. 127–128. p.

kihallgatott tanúk vallomásának, amelyeket a pápa ajánlása alapján írásba kellett volna foglalni, és figyelmesen meg kellett volna vizsgálni. A Frari levéltárában megőrzött rotulus az eljárás második fázisáról szól, amely során a *Liber extra* elismerte a vádlott számára a védekezés jogát és a számára kedvező tanúk bemutatását, ezzel is a szertartás ünnepélyességének a betartására, mint például a vádlott beidézésére, és a vádpontok átadására kényszerítve a bírót. Látványosak a püspök megbízottja által említett szabálytalanságok, mint például az inkvizítor szerzetes elutasító viselkedése a vádpontok megjelölése és a vádlók megnevezése kapcsán, vagy a saját megbízólevele bemutatásának az elmulasztása, amelyek egytől egyig mind feljogosították magister Johannest, hogy kétségének adjon hangot. Nehéz megítélni, mekkora súlyt tulajdoníthatott a bíró ezeknek, a püspök képviselője által felhozott eljárásrendi érveknek. Az egyedüli tiltakozás, amelynek helyt adott, az az eljárás első notariusának, Fehérvár prépostjának, IV. Béla helyettes-kancellárjának, Farkas mesternek a személyét érintette. Igencsak meglepő, hogy az inkvizítor szerzetes minden további nélkül figyelmen kívül hagyta az eljárásrend betartásának szabályait, aki valószínűleg alábecsülte a vádlott és képviselőinek jogi ismereteit. Lényegében a Jób püspök által felsorolt megátalkodott ellenségek listája, még az ellene szóló vádpontok felsorolása nélkül is a legjobb védekezésnek bizonyult egy „inquisitio de fama” keretein belül, mivel így a maguk teljességében vontak kétségbe a vádjukat.

E tanúvallomás értéke nem csak a benne foglalt részletes információkban rejlik, amelyek bemutatnak egy jelentős politikai felhanggal is rendelkező eseményt, illetve az egyházi élet egy szegmensét, miközben a vitában érdekelt laikusok és klerikusok eddig részben még ismeretlen neveit közli. A dokumentum azért is bír jelentőséggel, mert segít megérteni IV. Kelemen pápa valódi állásfoglalását a IV. Béla és István fia közötti dinasztikus ellentét kapcsán. Köztudott, hogy a király 1263–1264-es diplomáciai offenzívájának köszönhetően már elődje, IV. Orbán is felhagyott a pártatlan távolságtartással, hogy IV. Béla oldalán foglaljon állást. Ettől az irányvonalától IV. Kelemen sem tért el, amivel viszont alapjaiban veszélyeztette István herceg szövetségét a kunokkal és a tatárokkal (ez utóbbiakkal szemben 1265. június 25-én helyi jellegű keresztes háborút hirdetett).³⁵ 1266. július 22. után viszont a pápa a IV. Béla-féle regnum és a regimen Stephani közötti kapcsolatokat szabályozó békeszerződés egyik kezese volt.³⁶ A tény, hogy a pápa azzal a küldetéssel bízta meg Eneco szerzetest, hogy „celeriter et foeliciter” lépjen fel a junior rex egyik legfontosabb, és a király-féle regnum-ban tartózkodó támogatójával szemben, bizonyítja, hogy a pápa a szerződés elfogadása után se volt pártatlan, sőt, továbbra is egy fontos szereplője maradt a magyar dinasztikus ügyeknek. 1267 tavaszán a IV. Béla és a junior rex közötti ellentét cseppet sem tűnt megoldottnak, és valójában a nyilvánosságna szánt nyilatkozatok dacára a királyság teljes politikai berendezését megosztotta, ebbe beleértve az Egyházat is, amely szintén élesen megosztott a két frakció közötti harcban. A különleges, de kizárólag kánonjogi jellegű beavatkozás mögött IV. Béla és Fülöp esztergomi érsek próbálkozása figyelhető meg annak érdekében, hogy a

³⁵ THEINER, 1859. 280. p.; SÁLÁGEAN, 2007. 128. p.

³⁶ THEINER, 1859. 284–287. p.

római pápával közösen leszámoljanak egy kényelmetlen ellenféllel. A pécsi püspök politikai érzéke, magister Iohannes hozzáértése és szívhez szóló védekezése elegendőnek bizonyult, hogy meghiúsítsa ezeket az ármánykodásokat.

DOKUMENTUM

Felszámolt vallási egyesületek. S. Maria Gloriosa dei Frari.

92. csomó, Doc. V. 2

<in *marginē*: Iste est processus contra episcopum dictum Job, habitum in dictam diem> Anno ab incarnatione Domini MCCLXVII, mense maii, die sabati proximo post festum Ascensionis Domini [= 28 Maii 1267] in ecclesia sancti Regis Stephani domus Hospitali Ierosolimitani Albensis, que ecclesia adiacens civitati, nobis presentibus, videntibus, audientibus et intelligentibus ad hoc specialiter vocatis, et rogatis testibus infra scriptis, magister Iohannes archidiaconus et canonicus Quinquecclesiensis, constitutus coram religioso viro fratre Eneco de Ordine Minorum, qui dicebat se legatum domini pape sanctissimi patris nostri prepositum, rediit loquens quidam cartam seu cedulam scriptam, quam prolectam eidem fratri, porexit et dedit. Hec verba continere:

„Dominus magister Iohannes, et canonicus Quinquecclesiensis, coram nobis viro religioso, fratre Eneco de Ordine Minorum, propono et dico quod eidem his diebus proxime precedentibus mensis apud Albam ego divenirem quibusdam referentibus vos dixisse quod velletis procedere contra venerabilem presbiterem, in Dei gratia episcopum Quinquecclesiensem, dominum meum et cognatum, pretextu quarundam litterarum apostolicarum, quorum aucte vos iudicem seu inquisitorem contra dominum meum predictum, venerabilem patrem, a Sede Apostolica deputatum, offero me defensionem domini mei episcopi Quinquecclesiensis et promptus sum eundem defendere et satis dare ac carte ydonee, sicut iura volunt, et omnia alia facere, que de iure fuerint facienda <*abrasum*: pro tali quidem defensionem alium testimonium defensionem fuit requisitum>, unde peto instanter a vobis, fratre Eneco, ante omnia faciatis litteras apostolicas, quod permittitis supponendo, quas dicitis habetis, et quarum aucte dominum meum episcopum iussistis citari, sicut dicitis, ad tertium diem post festum Ascensionis Domini proximo preteritum, mihi ostendi ac exhiberi ad inspiciendum, legendum, videndum ac faciendum et copiam fieri eorumdem: quam cum habuero et de iurisdictione vestra constituerit. Item, peto litteras citationis per quas iussistis dominum meum citari, sicut dicitis, mihi ostendi et exhiberi et ipsa citatione eo die et consultari et copiam fieri earumdem, ac illum seu illos nominari per quem vel per quos et sub quorum testimonio iussistis dominum meum citari, sicut dicitis; et exprimi seu specificari sub quam formam proposita dicitur ipsa citatio, si citatio dici potest, utrum in scriptum vel non scriptum et quibus presentibus, et utrum litteraliter an vulgariter, et quo interprete mediante, et utrum apud domum vel ecclesiam et an in transitu; et utrum sedem, mandatum vestrum, necne potis simulata sit nequius, dolo malo, confida et falsa, et mendaciter dicatur fuisse proposita, cum non sit proposita, inimicis domini mei simul, scilicet Philippo archiepiscopo Strigoniensi et sue perversitatis sequacibus fraudulentus procurantibus et facientibus dolo malo vobis dici, et dari per Leonardum dictam pecuniam non videri doctum, quem notarium dicitis, et per quosdam alios fraude eiusdem Philippis sibi associatos et pro eundem simili modo coniuratos; citationem, si citatio dici potest, propositam fuisse apud

Waradinum, propter hoc ut denegaretur domino meo copia se defendendi et quasi contra contumacem contra dominum meum procederetur occulte.

Et peto a vobis tempus mihi seu dilatione concedi infra quam sive quod domino meo intimare possem et de eo certificare eundem, quod estis personaliter in isto, pretextu litterarum quas vos a sede apostolica habere dicitis hic, et his diebus ad inquirendum, sicut dicitis, intenditis procedere contra ipsum. Item, possim etiam eundem dominum invitari, volentem, sicut firmiter credo, personaliter negotio interesse et se defendere, supra aliis consulens, et eidem etiam, dominus meus predicta ignoret; perdati quoque suam et propria vires in contineri ydonee et sufficientur cause sub cetera pena quam acceptare volueritis, quod dominus meus episcopus personaliter veniat ad presentiam vestra et incederet negotii personaliter et faciet se defendendo que de iure fuerunt facienda per nos, eius nomine mihi termino competenti et loco congruo et securo permittis assignatus, cum ad ipsum locum seu ad civitatem Albensis domino nostro episcopo se personaliter defendere volenti et prefato negotio personaliter interesse, siveque accedere nihilominus sic securum propter capitales inimicias seu insidias hostis domini mei, Philippi predicti et quorundam canonicorum Albensium ecclesie, in ecclesia Strigoniensi canonicatus et alia beneficia habentium, et quorundam laicorum eidem hosti domini mei nequiter adherentium, necnon propter inimicitias magistri Farcasii prepositi Albensis, vicecancelarii domini regis et insidias proditas ab eodem, cuius potestati custodie atque regimini tota civitas Albensis et suburbia, omnisque terres eiusdem civitatis, aliisque habitatoribus earum exclusis, suisque hominibus interdictis per dominum regem, hoc tempore guerre et discordie maxime est tradita et commissa, adeo ut sui homines quos volunt recipiunt per portas eiusdem civitatis et suburbia transeuntes, et quos volunt excipiunt. Omnesque ville adiacentes, propter quas aliunde secure ad ipsa civitatem seu suburbia minime patere, aditus accedendi fuit. Subiecte domini predicti potestati ceterum, propter insidias per quosdam barones regni Hungarorum, scilicet Henricum comitem palatinum, magistrum Chak, comitem de Zala, et Stephanum comitem, Firei castrum iudicem, curatorem publice proprietatis, domino meo et suis propositas de mandato et precepto eiusdem publice proprietatis, prefato Philippo hoc faciente cum sua pecunia et nequitas procurante. Quas dominus meus et sui si ad istum locum accederent non posset aliumcumtenus evitare, offerens me dictas inimicitias et insidias, si necesse fuerit legitime probaturum quam cito promissa omnia et singula feceritis.

Et coram vobis, fratre Eneco, propono et dico et effero me, paratum et volentem, quam cito predictas litteras apostolicas, quas vos habetis dicitis, exhiberitis et copiam feceritis, earumdem vosque inquisitorem seu iudicem contram dominum meum constitutus per easdem, extunc vixus vestrum beneplacitum et mandatum ob reverentiam Sedis apostolice sub certa pena canonica, sufficiente et ydonea, me prestare. Et supra hoc si necesse fuerit, etiam obsides dare, quos et omnes ac singuli socii viri familiares et suscipientes et omnes quorum interesset, et qui vobis viderentur et placerent. Ac alii omnes qui volent negotii interesse possent. Et possetis libere et secure vos etiam ad egressus dominum mei episcopi ineundo, monendo et redeundo sine periculo et dispendio rerum ad ipsum dominum episcopum apud Quinqueecclesias ire accedens, morari et redire, seu ad aliqua alia ecclesia, eiusdem civitatis sive diocesis domini mei quam vobis velletis eligere ad morandum et standum, et mandatum apostolicum prosequendum et cetera quam occurrerent faciendi.

Item propono et dico quod apostolicas litteras citationis et ipsam citationem mihi exhibitis et copiam feceritis earumdem, extunc si vos ad dictam

Quinqueecclesiensem ecclesiam vel ad aliquam aliam ecclesiam eiusdem civitatis sive diocesis domini mei accedere non velletis, promitterem sub certa pena et facerem sicut negotii qualitas requirerit, quod dominus meus episcopus etiam extra suam diocesem compareret coram vobis personaliter, mihi eius nomine termino competenti et loco congruo et securo permitti assignatis.

Item peto advocatum mihi dari, ut tempus seu dilacionem ad querendum advocatum postquam promissa feceritis.

Item peto etiam extunc sapientes adhibere requiri et assumi in meis expensis propter mandato domini, quorum consilio procedite, sicut de iure fertur procedendum.

Item peto libellum dari et iuris ordinem in aliis omnibus observari quam cito promissa feceritis.

Item peto mihi pro domino meo specificari dici et exprimi si ex officio intenditis inquerere seu procedens contra dominum meum quam cito indictam feceritis.

Item peto dum mihi dilacionem adproponendum, iura excipientes ac defensionem domini mei, tempusque ad deliberandum si permissa faciatis.

Et item peto quod, cum sepius dixeritis mihi et multis aliis dominum meum diffamatum non sine domini mei maximo prejudicio, specificari dici et exprimi et in scriptis mihi dari nomina et personam diffamantium, ut possem contra personas eorumque dictam excipere et obitere omnia et defectus, ac scire a quibus illa infamia quam dicitis sit excita, cum non sit, nec constet, dominum meum diffamatum per testes ultra alio modo legitimo, nec famam eius in aliquo esse, ultra fuisse lesam, sed potius manifestum sit et fuerit ipsum dominum meum semper fuisse et esse clare opinionis, tamen fame, honeste vite et laudabilibus conversationibus in spiritualibus et temporalibus circumspectum, deo et hominibus placentibus, moribus et ecclesie sue meliora prospicientem, ipsumque ecclesiam et statum eius meliorantem, augmentem, et in cunctis relevantem ac dicantem, et eiusdem ecclesie et empatius magnificum defensorem et discipline ecclesie institutione vero exemplo vite, suos subditos et alios salubriter informantem. Quam omnia et eorum quodlibet sic fuit manifesta me offero in continenti, si necesse fuerit, legitime probatum percipi supra dicta omnia et singula feceritis, etiam non debeat, nec possit quam aliquem impedi ad inquirendum nam quis constituerit ipsum esse diffamatum.

Et item peto illos nominari et nomina eorum mihi in scriptum dari, qui de domino meo sinistra scripserunt, ut possim quam primas eorum excipere et obicieri crimina et defectus, et impugnare dicta litteras et sigillam, cum dominus meus sit clare opinionis sive fame, honeste vite, ut supra dictum est, quam omnia luce sint manifesta, me offero longiorem probaturum quam cito idonea omnia et singula feceritis.

Et item peto me ad probationem sive fame ipsius domini mei admitti, si fortasse mihi quo homine seminante zizaniam aliaquam sinistra dicente de eodem, precipue promissa omnia et singula feceritis.

Ei item prece mihi exponi et mihi scriptum dari capitula seu articulos supra quibus vultis seu intenditis procedere, quam dominum meum ad inquirendum pretextum litterarum apostolicarum, quas a sede apostolica vos habere dicitis. Quorum copiam et tenorem mihi dari ante omnia, cum instanciam sepius petii, et nunc peto; tempusque ad deliberandum ut possim dandum.

Et peto locum congruum et securum domino meo et mihi ac suis per vos assignari, cum ad civitatem Albensem seu ad istum, et dominum meum defendere locum propter inimicitias capitales et insidias quas supra

expressisse, domino meo et suprascriptis accedere nullatenus sit securum, quas inimicitias et insidias me offro in contineri, si necesse fuerit, legitime probatum quam cito promissa omnia et singula feceritis.

Et item peto per vos assignari causam seu causas propter quas, non sine proveditorem domini mei et gravaminem, intenditis eidem domino meo denegare copiam se defendendi dicitis prorogasse seu mutasse criminum, si criminis dici potest domino meo ignorante, et pervenit nesciente percipere iamdum omnia et singula scripta.

Et item peto, postquam promissa feceritis, mihi exprimi seu dici ubi, quando et in quo die ac contra quibus huiusmodi prorogationem seu mutationem, si prorogatio seu mutatio dici potest, duxistis faciendam mihi per iudicium domini mei, et gravium intendentes eidem domino meo denegare copiam se defendendi, cum dixeritis vos dominum meum citari vixisse ad tertium post festum Sancti Georgii tunc prosequentem, ad civitatem Albensem. Ad quem diem et locum prefatus dominus meus audiens vos talia dixisse apud Strigonium in domo hostis domini mei prefati, ad cautelam, ne per subreptionem, per quam multa eveniunt, seu fraudem contra ipsum et ecclesiam suam, seu suas aliquas attemptarent, me magistrum Iohannem cum procuratorio et quos tam alios canonicos ecclesie congestes mihi associatos, scilicet Thomam decanum, magistrum Iohannem, archidiaconum de Walco, magistrum Acurs, Ronidenum presbiterum, et Rolasium, et magistrum Cosmam, destinaverit. Cumque, ibidem diligentius requisitos, vos non invenissem ego una cum predictis socis meis accedens ad maiorem ecclesiam Albensem, presentavi me cum procuratorio pro ipso domino meo et ecclesia sua ac suis coram capitulo predictae ecclesie in choro. Et, ostenso procuratorio, pretestatus fui, salvo omnis defensionis iure, domino nostro competendi me promptum presentare coram vobis pro ipso domino meo et ecclesie sua ac suprascriptas, si vos contra dominum meum aliquas curas diocesem habere constare; et tunc temporis competi fuisset ibidem. Quam protestationem promisso modo ibi feceram, cum me ipso die tercio post festum Sancti Georgii precedentem et aliis octo diebus, demum diebus sequentibus pluries ad maiorem cancelum in predicta maiore ecclesia et in aliis ecclesiis, infra et extra murum civitatis existentibus, coram conventum Predicatorum et Minorum, necnon in ecclesia Sancti Regis Stephani, domus Hospitalis Ierosolimitani, coram Hospitalieribus fratribus eiusdem domus, ac coram iudice civitatis et civibus frequenter publicassem et publicarem, et peterem litteras capituli Albensis. Supra protestationem fratres Tristanus, Georgius, Fules, Salomon et Jacobus, magistri, in predicto die se ibi representantes dicebant, ipsum diem domino nostro et ipsis pro vos assignatum. Dicebant eodem vos in viam esse et venire, et quantum poterant inhibebant, tam ex parte vestram, quam ex parte publice proprietatis, quod supra ipsam protestationem, mihi litteram non darent, cum vos infra duos aut tres dies veniretis ibidem. Quibusdam ex ipsis minoribus ecclesie canonicis illis ad hoc referentibus, non deberemus procuratori veniri partis domini episcopi Quinqueecclesiensis comperi coram vobis, supra presentatione et protestatione sua, nostras litteras denegare, nam pro huiusmodi prohibitores inhibendus.

Et item peto quod non faciatis scribi aliquid inter acta et agenda pro Leonardum quem notarium dicitis, cum ipse sit inimicus domini mei ex eo quod cum predictis Philippis hostis domini mei iuraverit, et olim fuerit ab omnibus prelatibus regni Hungarorum sepius iuramento vallatum. Et tempore bone memorie domini Jacobi episcopi, tunc in Hungaria apostolice Sedis legati, ne collecta aliqua exigeretur in Hungaria a principalis ecclesiarum, idem Philippus non verens libere procuratorem, sicut agentem faciens locupleter, de

penuriis pauperum ipsam collectam fieri et exigi consensit et permisit, ymmo procuravit et fecit non sine magno scandalo populi regni huius et gravamen ecclesiarum. Pretextu cuius collecte domino meo et suis in remotis agentibus pro iuribus ecclesie sue defendendis, idem Leonardus cum satellitibus predictis et ad petitionem ipsius Philippis ivit supra proprietates domini mei et ecclesie sue ac suorum ad terrendum et compellendum dictas proprietates domini, aucte sedis apostolice, quam vos, habere dicebat ut solverent decimam predictae collecte supradicto Philippo, quam decime ipsi Philippis nullatenus debebantur, quibusdem vero ex ipsis proprietatis ipsa decimam solveri nolentis, talem sicut nec tenebantur dominus Leonardus simul cum predictis satellitibus milites de dominis populis vulneratos et acriter verberatos bonis supradictis omnibus in magnum opprobrium et impudicium domini mei et ecclesie sue ac suorum spoliavit. Quod minime fieri potuisset per predictos satellitibus, nam populi domini mei conterriti fuissent, aucte quam dominus Leonardus falso vos a sede apostolicas habere dicebat. Eo etiam quod idem Leonardus quantum in ipso est, diffamat dominum meum mala predicando de eodem; et diffamare non cessat. Et quia tamquam advocatus seu procuratoris allegat pro adversariis conspiratoribus, predonibus, spoliatoribus et inimicis domini mei quam dominum meum sicut vos ipsi auditis et videtis. Tum etiam quod a predicto Philippus receptus non modicam pecuniarum cantitate prestito iuramento, quod domino meo et supradictis verbis factis et scriptis quantumque posset noceret, voluntate eiusdem Philippi in omnibus facientem quia omnia et singula quam ipsum Leonardum, me offero in continentia legitime probaturum, postquam promissa feceritis.

Ante omnia instatius petii et tamen adhuc peto sacras litteras apostolicas quas vos habere dicitis ostendi, exhibi et ipsarum copiam fieri. Et quam cito ipsas exhibitis et ipsarum copiam feceritis vos iudicem seu inquisitorem constituitur. Petii et adhuc peto litteras apostolicas citationis per quas iussistis dominum meum citari, sicut dicitis. Et ipsam citationem et omnia alia supradicta et singula prout supra petita sunt exhibi, dari, concedi, nominari, assignari edi et exprimi salvis in omnibus defensionibus exceptionibus rationibus et iuribus, ac replicationibus domino meo et ecclesie sue ac suis competentibus et concompetituris”.

<Frater Enecus>: “Ad quod, et ad quem idem fertur, respondit magister Iohannes, audivimus et intelleximus omnia et singula quam dixistis et proferatis pro domino vestro, verum quam sumus quibusdam propriis negociis occupati, crasque nobis minime intendamus assignari vobis et partis adverse terminum, ad diem lune proximum sequentem, cum nec hodie nec antea in negotio inquisitionis nobis a sede apostolica commisso quam verum processerimus in aliquo preter citatione quam fieri vissimus quod incidit in tertium diem post festum Sancti Georgii, quare prorogavimus seu mutaverimus ad hodiernam diem, tum quod domina Regina nos retinuit pro quibusdam negociis, tum propter exercitus regum Hungarorum quia tunc tempus circa Strigonium et Rondam cis Danubium et ultra fuerunt congregati et congregabantur. Et volumus quod vos et pro altera ipso die lune, hora prima comparatis coram nobis et tunc, magister Iohannis, defendatis dominum vestrum; quod vos defendentem ipsum dominum vestrum tunc plenius audiemus, multum placet nobis ut defendiatis eundem. Constat namque nobis quod die certo proximo post festum Sancti Georgii iam proximum, ad quem iussimus dominum tuum citari presentastis vos in maiori ecclesia coram capitulo Albensis et in ecclesia Minorum in presencia fratrum nostrorum conviventes ex parte domini vestri; et etiam pretestari fuistis nominem ecclesie

domini vestri, quod volebatis comperi coram nobis, si nos contra dominum vestrum aliquem iuris coeperem haberem constaret”.

Post recusatione vero predicti fratris, idem magister Iohannes dixit quod promptus erat et ipso die sabbati, ac die lune et alteris tenebat sequentibus, dominum suum defendens, et omnia facere pro defensione domini sui quod de iure essent facienda, queritur: “sacre littere apostolice pro eundem fratre supradicto si fuerunt exhibite, et dominus cuius iurisdictione constituerit evidentius, salvis tamen omnibus defensionibus, exceptionibus, rationibus et iuribus ac regulibus, conditionibus domino meo et ecclesie ac suis competentibus; et competiteris invocans. Et rogans nos in testimonium omnium predictorum”.

Nos igitur tales coram quibus et multis aliis, premissa omnia, et quodlibet eorumdem prout supra demonstratum est, sunt actitata ad instanciam et petitione prefati magistri Iohannis in horum omnium et cuiuslibet eorumdem testimonium, sigilla propria habentes pro sententibus litteris, nostra sigilla diximus apponenda. Nos enim qui sigilla propria non habemus asserimus et testamus omnia supradicta et quolibet eorumdem sic premissum est, esse nobis presentibus, audientibus, videntibus et intelligentibus actitata.

<In margine: Iste est processus die lune post festum Ascensionis Domini ante horam nonam illius diei>. Anno ab incarnatione domini MCCLXVII, mense Maii, die lune post festum Ascensionis Domini [30 Maii 1267] in palatio Cruciferorum domus Hospitalis Ierosolimitani Albensis que eidem adiacente civitati, nobis presentibus, videntibus, audientibus et intelligentibus ad hoc specialiter vocatis et rogatis testibus infra scriptis, magister Iohannes archidiaconus et canonicus Quinqueeclesiensis ante horam nonam iullius diei comperuit coram religioso viro fratre Eneco de Ordine Minorum, qui se dicebat legatum domini pape sanctissimi patris nostri, et proposuit dicens “Ecce compero pro defensione domini mei Episcopi Quinqueeclesiensis, etiam cum procuratorio”, et incontinenti prodens magister Iohannes ostendit suum procuratorum et publice legit de verbo ad verbum in predicti fratris etiam presentia, nobis videntibus audientibus et intelligentibus, et multis aliis. Quod procuratorium a nobis et a magistro Thomasino notario et a multis aliis, nocnon ab adversariis dicti domini episcopi, ut ipsi dicebant, scilicet Georgio, Cipriano, Fulcone, Jacobo, magistro Tristano, Salomone et Jacobo de Naso, Reynaldo preposito, Sixto lectore, Valentino cantore et Romano, canonicis Strigoniensibus, Marco, Erney, Jacobo, Myka, Thoma sacerdote et Gean, plebano de Scepus, rectore ecclesie Sancti Emerici, canonicis Albensibus, tam in sigillo quam carta, et tenore diligenter visum, inspectum, et lectum extitit. Cuius procuratorii tenore talis est: “Nos, Job, Dei gratia episcopus Quinqueeclesiensis significamus tenore presentium quibus expedit universis quod magister Iohannem archidiaconum et canonicum ecclesie nostre maioris, cognatum nostrum, facimus, constituimus et ordinamus procuratorem nostrum sindicum seu actorem legitimum generalem et specialem ad presentandum se coram religioso viro fratre Eneco de Ordine Minorum, qui se dicit inquisitorem seu iudicem contra nos a sede apostolica deputatum, nostro nomine et pro nobis die tertio proximo post festum Sancti Georgii et aliis diebus quibuscumque quandocumque et ubicumque, quolibet tempore termino et terminis, dantes eidem procuratori nostro potestate, auctoritate et speciale mandatum defendendi nos coram dicto fratre et coram quibuscumque iudicibus aliis et personis, supra quibuscumque casibus negociis, et rebus, et contra quibuscumque personas ecclesiasticas et seculares, et specialiter contra Philippum archiepiscopum Strigoniensem, hostem nostrum et sue

amartitudinis sequaces, scilicet contra Fulconem, Cyprianum, Georgium, Jacobum magistrum, Tristanum, Salomonem, Andream – clericos, et Jacobum de Naso et contra B<ernardum>, qui se gerit pro abbate Waradiensi, et contra iobagiones monasterii Waradiensis, et contra Marcellum et Symonem, naturales filios eiusdem B<ernardi> Budensis, et Micha de Bosuk, cognatos eiusdem, et contra F<ridericum>, qui se gerit pro abbate de Zukzard, et contra abbate de Symigio excipienda etiam a replicandi, satisfacendi, et cavendi ydonee si fuerit necesse, et prestandi in aliam nostram cuiuslibet generis iuramentum, crimina et defectus obiciendi contra quascumque personas et petendi copiam litterarum apostolicarum, si quas habet, idem suorum et litteras actionis per quas dixit citari iussisse; et dilationes a iure concessas appellandi semel et pluries, sicut sibi videbitur, et appellatorem seu appellatores renovandi, et pro defensione nostra omnia alia faciendi et singula faciendi quod legitimus procurator facere potest et debet, promittendo quicquid per magistrum Iohannem actum seu scriptum fuerit, sive eorum procuratorum, ratum et firmum nos pro omnia habituros. In cuius rei testimonium prosequens sub nostri impressione sigilli addimus consignatum. Datum apud Quinqueecclesie XI Kal. Maii, anno Domini MCCLXVII.”

Quo procuratorio ostenso et publice perlecto, idem magister Iohannes subsecutus coram predicto fratre est. Legit quamdam cartam scripta, eodem fratre et multis aliis audientibus, videntibus et intelligentibus, quam perlectam de verbo ad verbum possuit ante ipsum fratrem Enetum. Cuius carte contentia talis est: “Ego magister Iohannes archidiaconus et canonicus Quinqueecclesiensis, cognatus et procurator domini mei Venerabilis patris et Dei gratia Episcopi Quinqueecclesiensis, propono, dico et peto procuratorio nomine, sicut sepius petii a vobis, fratre Eneco, pro defensione domini mei ante omnia mihi ostendi et exhiberi faciatis litteras apostolicas quas vos habetis dicitis contra dominum meum, et quorum aucte dominum meum iussistis citari sicut dicitis, ut eas possim plene inspicere tam in bulla, filo et carta, quam stilo contentia et dictamine; et copiam fieri earumde. Quam cum habuero et de iurisdictione vestra constituerit peto litteras citationis per quas iussistis dominum meum citari, sicut dicitis, mihi ostendi et exhibere et ipsa citatione cum die et consulere edi et copiam fieri earumde ac illum sive illos nominari per quem vel per quos et sub quorum testimonio iussistis dominum meum citari, sicut dicitis, et specificari sub qua forma proposita dicitur ipsa citatio, si citatio dici potest, et utrum in scriptis vel per non scriptis, et quibus personibus et utrum litteraliter an vulgariter, et quo interprete mediante, et utrum apostolice dominum vel ecclesiam et an in transitu et utrum sedem mandatum vestrum necne et utrum in loco per vos assignato et quo die et hora; et quibus audientibus ac videntibus pro que verba et ad quid, et utrum publice necne est citatio, quod proposita dicitur, si citatio dici potest simulata, sic nequis dolo malo confida et falsa, et mendaciter dicatur fuisse proposita, cum non sit proposita inimicis domini mei et emulis, scilicet Philippo archiepiscopo et sue perversitatis sequacibus fraudolenter provocantibus et facientibus, dolo malo vobis dici et dari, intelligi per Leonardum data pecunia non modica deputata, quem notarium dicitis et per quosdam alios fraude eiusdem Philippi sibi associatas; et per eundem simili modo corruptos in citatione, si citatio dici potest, propositum fuisse apud Waradinum, propter hoc ut denegaretur domino meo copia se defendendi et quasi contumacem contra dominum meum procederi occulte.” Item tempus seu dilacionem et omnia petiit, sicut die sabbati precedenti legendo omnia per se.

Ad que omnia et singula idem frater Enetus respondit dicens: “Magister Iohannes, legitime hora deputata comperens, obtuleris, ostenderis et perlegeris procuratorium pro tuo domino defendendo. Tamen dicimus, cum et interloquendo pronunciamus, quod nec litteras apostolicas quarum aucte dominum tuum citari iussimus, cum est procuratoria, vel suum procuratorio seu aliis nomine domini tui petentibus voluimus ostendere seu exhibere, nec copiam faciari earumde, nec litteras citationis per quas iussimus dominum tuum citari, nec ipsam citationem exhibemus, nec illum seu illos per quem vel per quos et sub quarum testimonio iussimus dominum tuum citari nominaverimus, nec aliquam alia de hiis quod circa habemus precisa exprimemus sive faciemus; nec dabamus tibi tempus seu dilacionem infra quam possis testificare dominum tuum, de eo quod sumus in isto loco et quod hiis diebus intendimus procedere contra eum; nec ut possis supra hiis et aliis consulere dominum tuum, legitime dicas dominum tuum hoc ignorare, nec curamus de cautione quam offerebas et offers quantumque ydonea, quod dominus tuus interest negotium et faceret quod de iure censet facienda termino competenti et loco securo primitus assignatis, nec alium locum assignabamus domino tuo, quamvis obtuleris et offeras te legitime probatum quod dominus tuus et sui si ad istum locum accederent non possent evitare insidias eidem positas per dominum Strigoniensem et alios emulos domini tui. Dicimus etiam quod noluimus ire ad ecclesiam Quinqueecclesiarum, nec ad aliquam aliam ecclesiam eiusdem civitatis sive diocesis, quantumcumque obtuleris et offeras sufficientem et ydoneam cautionem et etiam bonos et sufficientes obsides dare; quod nos et omnes nostri et alii quorum interesse, necnon adversarii possent et possemus in eundo, morando et revertendo sine periculo personarum et dispendio rerum accedere, morari et redire; nec exponemus in scriptis vel sine scriptis capitula seu articulos supra quibus intendemus procedere ad inquirendum contra dominum tuum, nec faciemus aliud de hiis omnibus quod dixisti, proposuisti et petisti pro defensione domini tui. Dicimus insupra tibi et interloquendo pronunciamus quod nec te, magistrum Iohannem, nec aliquem alium sive alios defensioni domini tui se offerentes vel offerentem et eundem defendere volentes vel volentem aliquomodo admitemus ad defensionem eiusdem, nec est procuratorio, quod portasti et obtulisti, nec sine procuratorio est, concise quantumcumque ydonea et sufficienti, nec ulterius te vel alios pro defendendo tuo domino audiemus ymmo repellemus et penitus refutamus.”

Et stanti <fratri> dominus magister Iohannes dixit: “Video et sento quod vos, fratre Enecus, auferri seu denegari totaliter domino meo copiam se defendendi, quod periniquum est et absurdum, unum sentiens et videns probatum dominum meum episcopum contra Deum et iustitiam et iuris incuriam pro vos in promissis omnibus et singulis et eorum quolibet pro se plerum gravari, propter predictas omnes et singulas eas gravaminum, et earum quodlibet pro se seu propter ipsa gravamina, et eorum quodlibet pro se sedem apostolicam in his scriptis appello et appellos cum instancia peto, ydoneum eundem dominum meum venerabilem presbiterem; item de gratia episcopum Quinqueecclesiarum et ecclesiam suam maiorem et omnes alias ecclesias suas ac suos omnes tam clericos, quam laicos, et me, ac modos et statum eiusdem domini mei venerabilis patris et ecclesiarum suarum et suorum cum omnibus viribus supradictis corporaliter et in corporalibus, temporalibus et spiritualibus, sub protectione ac defensione sanctissimi patris nostris Clementi IV sanctissime Romane ecclesie summi pontificis et venerabilium fratrum eiusdem dominorum cardinalium, ut autem hoc quam in presentiarum acta

sunt coram vobis non valerunt rite postea denegaverunt omnes ac singulos viros discretos, religiosos, sacerdotes et clericos, necnon laicos comites, nobiles, milites ac universos alios, quod prosequentes estis, rogo et invoco in testimonio supradictorum omnium et cuiuslibet eorumdem, quosque tales et cetera”.

A Kiskunhalasi Református Egyházközség presbitériumának története a 18. században

Ruzsa-Nagy Zoltán

A presbiteri rendszerű egyházkormányzat a kálvinista felekezet jellegzetesége, mely az egyházközségek számára felelős autonómiát biztosít. E kálvini egyházalkotmány különlegessége, hogy az egyházközség világi tisztviselői a világi igazgatástól egészen elkülönülő, saját önkormányzattal rendelkező testületet alkotva igazgatják az egyházközséget. A presbiter tisztség magyarországi kialakulásának, elterjedésének és a presbitériumok működésének vizsgálata a magyar református egyháztörténet egyik fontos kérdése.

Az ógörög idős „preszbüsz” szó középfoka, a „preszbüterosz” sok esetben előfordul az Újszövetségben, mind az evangéliumokban, mind az apostoli iratokban. Ezen textusok exegézise és biblika-teológiai elemzése túlmutatna e tanulmány keretein. Azt azonban érdemes kiemelni, hogy János és Péter apostol magukat is presbiternek nevezik a leveleik elején. Ugyanakkor az efézusi gyülekezet előjárói többes számban vének (presbiterek) voltak, akik elbúcsúztak Pál apostoltól (ApCsel 20, 17-37). Jakab levele természetesnek veszi, hogy a gyülekezet élén több vén (presbiter) áll (Jak 5,14). A legteljesebb leírást a presbiter mint gyülekezeti vezető feladatáról Péter apostol levele adja (1 Pt 5,1-4).

Az egyházi struktúra kialakulását követően, a 3. századtól a presbiter egyre inkább a püspököt helyettesítő idősebb, tekintélyesebb papi személyt (személyeket) jelölte, akik a püspök segítői, tanácsadó és az egyházi bíróságok ülnökei voltak egy adott egyházmegyében.¹ Ez a jelentés egészen a középkor végéig megmaradt.

A reformátorok közül elsőként Oekolampadius sikertelen törekvése után Kálvinnak sikerült felállítani a presbitériumot Genfben. Kálvin Strassburgból való visszatérése után fogadtatta el a genfi városi tanáccsal a presbiteri rendszert tartalmazó egyházi rendtartást. Strassburg reformátora, Martin Bucer, igen fontosnak tartotta az egyházfegyelem kérdését, mert az Istenhez megtért egyszerre igaz és bűnös (simul iustus et peccator) embernek szüksége van útmutatásra, vezetésre, azaz röviden nevelésre, melynek eszköze az egyházfegyelem. Bucer ezt a világi felsőbbtség (városi tanács) hatalmára bízva szándékozta végrehajtani.² Kálvin ellenben 1541-ben a konzisztórium (egyháztanács) létrehozásával szétválasztotta az egyházi és a világi joghatóságot (bár nem teljes mértékben, hiszen számos egyházi ügyben továbbra is a Városi Tanács volt illetékes), és felállította az egyházközséget vezető lelkészekből és polgárokból álló testületet. Kálvin azonban a genfi presbitériumot nem tekintette kötelező mintának, az egyház szerve-

¹ SZÁNTÓ KONRÁD: A katolikus egyház története. I. köt. Bp., 1983. 128. p.

² GRESCHAT, MARTIN: Martin Bucer. Egy reformátor és a kor, amelyben élt. Bp., 2011. 138. p.

zetben elfogadta az Ige hirdetésében és sákramentumok kiszolgáltatásában közös egyházak közötti különbséget.³

A magyar reformáció sajátossága, hogy a legtöbb esetben az egyházi ügyek igazgatását a helyi előljárárság gyakorolta.⁴ Ezt a magyar történelmi és társadalmi helyzet alakította így. Bár a mohácsi vész után és a reformáció elterjedésével a katolikus egyház struktúrája megszűnt, a középkori eredetű patronusi (egyházvédnöki, vagy másképpen kegyúri) jogok a reformációt követően is tovább éltek. A kegyúri jog az egyház szolgájának kiválasztása, a protestáns településeken papmarasztás, illetve a lelkész feladatkörének megállapítása volt. A kegyurasághoz ugyanakkor kötelezettség is járult: az egyház anyagi szükségéről elsősorban a kegyuraságot bírónak kellett gondoskodnia. A szabad királyi városok féltve őrizték önkormányzati privilégiumaikat, de a mezővárosok is törekedtek egy bizonyos fokon az önkormányzatiságra. Az önkormányzatiság legfontosabb eleme a *ius patronatus*, azaz a kegyúri jog volt.⁵ Ezért a városi tanácsok általában igyekeztek a maguk kezében tartani az egyházi ügyek igazgatását a lelkészválasztástól kezdve az egyházfegyelemig. Jobbágyfalvak esetében a kegyúri jog egyértelműen a földesúr kezében volt, aki változó mértékben engedett beleszólást a helyi jobbágyoknak. Mindenképpen azonban az egyházközség helyi vezetői a falu bírása és előljárai voltak.

Magyarországon az első gyülekezeti presbitérium, mely világi egyháztagokból és lelképászorokból állt, Pápán alakult meg 1617-ben Kanizsai Pálfi János lelkész javaslatára, a helyi földesúr és végvárcapitány, a protestáns Enyingi Török István jóváhagyásával.⁶ Bár egyértelmű forrás nincs

-
- ³ SZÜCS FERENC: Kálvin tanítása az egyházkormányzatról. In: *Confessio*, 2007, 3. sz. 12–13. p.
- ⁴ BÍRÓ SÁNDOR – TÓTH ENDRE – BUCSAY MIHÁLY – VARGA ZOLTÁN: A magyar református egyház története. Bp., 1949. (Reprint: Sárospatak, 1995.) (továbbiakban: BÍRÓ–TÓTH–BUCSAY–VARGA, 1949.) 140. p.
- ⁵ RÁCZ ISTVÁN: Protestáns patronatus. Debrecen város kegyurasága. Debrecen, 2007. (továbbiakban: RÁCZ, 2007.) 15. p.
- ⁶ A pápai presbitérium megalakulásával kapcsolatban: RÉVÉSZ KÁLMÁN: A presbyterium legelső nyomai hazai ref. egyházunkban. In: *Protestáns Szemle*, 1892. 419–446. p. (továbbiakban: RÉVÉSZ, 1892.) Továbbá igen alapos tanulmány gazdag jegyzetanyaggal: SZABÓ GYÖRGY: A demokratikus egyházszerkezet kialakulásának kezdetei hazánkban. (A presbitéri rendszer fejlődéstörténete a magyar református egyházban.) In: *Confessio*, 1986. 2. sz. (továbbiakban: SZABÓ, 1986.) A pápai presbitérium szabályzatát közölte: POKOLY JÓZSEF: Az első magyar ref. presbyterium keletkezése és szervezete. In: *Protestáns Szemle*, 1901. 202–220. p. A dunántúli presbitériumok megalakulásával foglalkozott: MÁRKUS MIHÁLY: Presbiterek, presbitériumok „a magyar nép zivataros századaiban”. In: *Református Egyház*, 1992. 231–234. p.; UÓ: A presbitéri rendszer kialakulása a 17. század közepéig. In: Kálvin időszerűsége. Tanulmányok Kálvin János teológiájának maradandó értékéről és magyarországi hatásáról. Szerk.: Fazakas Sándor. Bp., 2009. 28–38. p. (továbbiakban: MÁRKUS, 2009.) Legújabbban: KÖBLÖS JÓZSEF – KRÁNITZ ZSOLT: „Schola Papensis olim satis illustris fuit...” A Pápai Református Kollégium tagolódása és oktatási színvonala a XVIII. században. (Prédikátori és rektori adattár.) In: *Acta Papensia*, 2009. 1–4. sz. 27–32. p.

róla, mégis okkal feltételezhető, hogy Kanizsai Pálfi János 1609/10. évi heidelbergi tanulmányai során látta a presbitéri rendszer működését.⁷

Kanizsai Pálfi János püspöké választása után az 1630. évi pápai zsinat a dunántúli egyházkerületben elrendelte a presbitériumok felállítását nemcsak egyházközségi, hanem egyházmegyei és egyházkerületi szinten is.⁸ A presbitériumok felállítását 20 évvel később, 1650. szeptember 28-án Nagy-Maráczai Balázs kiskomáromi református lelkész Lórántffy Zsuzsannához intézett levele⁹ erősíti meg. Azonban több forrást ebből a korból nem ismerünk. A pápai gyülekezet presbitériumának jegyzőkönyve 1720 után maradt fenn.¹⁰

Valószínűleg az ellenreformáció erőfeszítéseinek (a nyilvános vallásgyakorlat a soproni országgyűlésen a vármegyénkénti két artikuláris helyre korlátozásának, illetve a 18. századi templomfoglalásoknak) köszönhető, hogy egy évszázaddal később a Dunántúlon kevés gyülekezeti presbitérium működött.¹¹ Ezek közül ismert a már említett Pápa, ahol a nyilvános vallásgyakorlat tilalma idején is működött a presbitérium,¹² valamint Veszprém, ahol a 18. század elején lejegyezték a presbiterek kötelességét.¹³ A források azt mutatják, hogy a 18. század közepén a Dunántúlon legfeljebb a jelentős településeken működött állandó gyülekezeti presbitérium, a többi gyülekezetben a lelkipásztor inkább alkalomszerűen tanácskozott a tekintélyes egyháztaggal.¹⁴

A felső-dunamelléki egyházkerület kocsi zsinatán 1713-ban az új püspök, Magyar Péter vezetésével a presbitériumok felállítására szabályt hoztak: a nagyobb gyülekezetekben 12, a kisebbekben 6 főből álló presbitériumok felállítását rendelték el.¹⁵ Arról azonban nincs adatunk, hogy ez hogyan és mennyire valósult meg. A dunamelléki egyházkerület területéről – legalábbis egyelőre – nem áll rendelkezésre információ arról, hogy a 17. században és a 18. század elején voltak-e presbitériumok.

A Tiszántúlon az első presbitériumok megalakítása a puritán eszmék térhódításával vetődött fel két évtizeddel a pápai presbitérium megalakulása után. Ennek fő harcosa, Tolnai Dali János angliai tanulmányaiból hozta magával a puritán lelki megújulás, a megtérés és a keresztyén életgyakorlat hirdetését.¹⁶ Határozottan kiállt a puritán lelkiség mellett, s azt az egyház-

⁷ Erről bővebben: MAKÁR JÁNOS: Kanizsai Pálfi János élete és munkássága. New Brunswick, 1961.

⁸ MÁRKUS, 2009. 38. p. Ld. még: THURI ETELE: A Dunántúli Református Egyházkerület története. I–II. Pozsony, 1998.

⁹ Közli: RÉVÉSZ, 1892. 422–424. p.

¹⁰ A pápai presbitéri jegyzőkönyvet részletesen feldolgozta: TÓTH ENDRE: A pápai református egyház története. Pápa, 1941. (továbbiakban: TÓTH, 1941.)

¹¹ BÍRÓ–TÓTH–BUCSAY–VARGA, 1949. 206. p.

¹² TÓTH, 1941. 150–151., 198–202., 267. p. skk.

¹³ SZABÓ, 1986. 35. p.

¹⁴ „Processus Visitationis”: Torkos Jakab egyházlátogatása 1747-ben. Közreadja: Hudi József et al. Pápa, 2011. (továbbiakban: HUDI, 2011.) 48. p.

¹⁵ THURY ETELE: A Dunántúli Református Egyházkerület története. I–II. Pozsony, 1998. I. köt. 314. p.

¹⁶ A puritán küzdelmeknek bőséges irodalma van, ld. pl.: ZOVÁNYI JENŐ: Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban. Bp., 1911.; BODONHELYI JÓZSEF: Az an-

kormányzatban is érvényesíteni kívánta a világi egyháztagokból választott presbitériumok megalakulásának szorgalmazásával. Az 1646-ban összehívott szatmárnémeti „nemzeti zsinat” a Tolnai Dali János által terjesztett gondolatok terjedésének kívánt gátat szabni.¹⁷ A zsinat végzéseit rendszerező és kiegészítő „Geleji kánonok” XCIX. pontja nem tartja időszerűnek, illetve a magyarországi „polgári rendben” lehetségesnek a presbitériumok felállítását, bár azok hasznosságát nem vitatja. A lekipásztoroknak ugyanakkor nyitva hagyta a lehetőséget, hogy egyházfegyelmi és peres ügyek elintézésére néhány „értelmes és becsületes” polgárt maguk mellé vegyenek, pusztán alkalmi jelleggel.¹⁸ A szatmárnémeti zsinat és később saját fia, II. Rákóczi György ellenében Lórántffy Zsuzsanna pártfogásába vette Tolnai Dali Jánost, a puritánus mozgalmat és a presbitérium felállításának ügyét is. A puritán mozgalom másik élenjáró képviselője, Medgyesi Pál irodalmi tevékenység megindításával igyekezett a presbitériumok ügye mellé állítani a közvéleményt.¹⁹ Előbb 1650-ben Bártfán, majd 1653-ban rövidítve Sárospatakon nyomtatott ki egy presbitériumok felállítása mellett szóló művet.²⁰ Medgyesi úgy vélte, hogy a magyar nép egyéni és társadalmi erkölcsi romlását csak a presbitériumok felállításával lehet orvosolni.²¹ Medgyesi szerint az eklésia presbitérium nélkül is egyház, „de hibás, fél-szeg, mint szintén az ember keze s lába nélkül.”²²

A tiszántúli egyházkerületben a szatmárnémeti zsinat után mellékvágányra került a presbitériumok megalakítása. Debrecenben 1739-ből való a

gol puritánizmus lelki élete és magyar hatásai. Debrecen, 1942.; MAKKAI LÁSZLÓ: A magyar puritánusok harca a feudalizmus ellen. Bp., 1952.; PÁPAI SZABÓ GYÖRGY: Tolnai Dali János szerepe a magyar puritánus mozgalomban. In: *Studia Nova*, 1995. 291–311. p.; ÁGOSTON ISTVÁN: A magyarországi puritanizmus gyökerei. Bp., 1997.; BALOGH JUDIT: Kérdések, hipotézisek, feladatok a XVII. századi magyar puritanizmus kutatása kapcsán. In: *Fiatalkor* 1999. évi különszám. Szerk.: Fazekas Csaba. Miskolc, 1999. Továbbá, különösen az erdélyi eseményekkel kapcsolatban: NAGY GÉZA: A református egyház története, 1608-1715. I–II. Gödöllő-Máriabesnyő, 2008. (továbbiakban: NAGY, 2008.)

¹⁷ Bővebben: RÉVÉSZ IMRE: A szatmárnémeti zsinat és az első magyar református ébredés. Bp., 1947.

¹⁸ Egyházi Kánonok, melyet részint a magyarországi, részint az erdélyi régi kánonokból egybegyűjtött és a kor kívánatahoz képest több másokkal is bővített és kissé jobb rendbe szedett Geleji Katona István az erdélyi igaz hitű egyházak püspöke, 1649. Ford.: Kiss Áron. Szatmárnémeti, 1875. 70. p. Online: <http://palheidfogel.gportal.hu/> – 2014. április. (továbbiakban: GELEJI KATONA, 1875.)

¹⁹ Medgyesi Pál tevékenységével kapcsolatban (a kötet további tanulmányaival egyetemben): SZABADI ISTVÁN: Medgyesi Pál az egyházkormányzatról. In: *Medgyesi Pál redivivus. Tanulmányok a 17. századi puritanizmusról*. Szerk.: Fazakas Gergely Tamás – Győri L. János. Debrecen, 2008.

²⁰ Ezt a 20. század elején is aktuálisnak és hasznosnak tartották, ezért újra kiadták: MEDGYESI PÁL: Rövid Tanítás a Presbitériumról avagy Egyházi Tanácsról, 1653. Sajtó alá rend.: Ince Gábor. Bp., 1934. (továbbiakban: MEDGYESI, 1934.)

²¹ NAGY, 2008. I. 220. p.

²² MEDGYESI, 1934. 24. p.

városi tanácstól független egyházkormányzati testület, „consistorium” első írásos emléke. Az első működési szabályzata 1749-ből való.²³

A 18. században, a bodrogkeresztúri konventet követően az újonnan megalakult tiszáninneri egyházkerületben kapott új lendületet a presbitériumok megszervezése. Szentgyörgyi Sámuel püspök vezetésével a borsodi egyházmegye 1735-ben elrendelte a konzisztóriumok megszervezését, amit kiterjesztettek az egész kerületre.²⁴

Források

A dunamelléki egyházkerületben kevés forrás maradt fenn a presbitériumok 17–18. századi történetéhez. A Kiskunhalasi Református Egyházközség iratanyagának jelentős része a 20. század közepén elpusztult illetve elveszett, azonban fennmaradt két 18. századi jegyzőkönyv, melyeket a budapesti Ráday Levéltárban őriznek.²⁵ A korábbi egy kisebb formátumú, 1723. évi keltezésű könyv, a másik nagyobb alakú 1764. november 2-i keltezéssel. Ezeket a forrásokat e tanulmányban különösen is a presbitérium működésének szemszögéből vizsgálom.

Redemptio

A Kiskunhalasi Református Egyházközség belső életét meghatározó presbitérium működése jobban megérthető, ha a térség különleges jogállását is figyelembe vesszük. A kunok autonómiája magában foglalta, hogy a belső életüket saját választott elöljáróik (bírák, kapitányok) igazgatták, saját peres ügyeiket önállóan intézhették, mely a nádor bírói hatósága alá tartozott. A jászkun kerületet Kollonich Lipót esztergomi érsek közvetítésével I. Lipót 1702-ben 500.000 forint összegért zálogba adta a német lovagrendnek, kárpótlásul a lovagrend török kor előtti birtokaiért. Ez ellenkezett a magyar törvényekkel, a jász-kunok testületi nemességével, melyet az országgyűlések és a nádor folyamatosan szóvá is tettek, azonban csak Mária Terézia engedte meg 1745-ben, hogy a jász-kunok pénzen megváltsák magukat az időközben a német lovagrend helyett földesurukká lett Pesti Invalidus Háztól. Ez volt az ún. redemptio. A megváltás összegének kifizetését a köztulajdonban lévő földek használata és értéke alapján osztották szét a lakosok között. Akik a rájuk eső részt kifizették, elnyerték a „redemptus” címet, amely személyi szabadsággal és később földtulajdonnal is járt. A megváltás terhét nem viselő „irredemptus”-ok maradtak, azaz nem kapták vissza a személyes szabadságukat, és a jász-kun települések határaitban lévő földekből sem kaphattak, az általuk használt földeket a közösség elvette. Az irredemptusokat korabeli megnevezés szerint „zsellérek”-nek hívták. A jászkun kerület „zsellérei” valamivel jobb helyzetben voltak, mint az igazi

²³ RÉVÉSZ, 1892. 419. p.; BARÁTH BÉLA LEVENTE – OROSZ ADRIENN: A presbitéri elvű egyházkormányzás kálvini értelmezése és hatása Magyarországon. In: *Debreceni Szemle*, 2009. 363–372. p. (továbbiakban: BARÁTH-OROSZ, 2009.) 371. p.; RÁCZ, 2007. 92. p. skk.

²⁴ DIENES DÉNES: Az első püspökválasztás a Tiszáninneri Református Egyházkerületben. Sárospatak, 1996. 65. p. skk.

²⁵ Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (továbbiakban: RL.) D 87. (=Egyházközségi fondok. Kiskunhalas egyházközség levéltára) 1/1. és 1/2. köt.

zsellérek, akik földesúri birtokokon éltek. Az irredemptusok között találjuk a cselédeket és a pásztorokat is.²⁶

A Kiskunhalasi Református Egyházközség története

A kiskunhalasi egyházközség korai történetéről kevés írott forrás maradt fenn. Kiskunhalast a 16. században többször is feldúlták,²⁷ így csak homályos adataink vannak a reformációhoz való csatlakozásról,²⁸ de minden bizonnyal már a 16. század végén református lakosok lakták. Kiskunhalast a 17. század elején telepítették újra baranyai református lakosokkal.²⁹ Az első református lelkész, akinek fennmaradt a neve, Széki Mihály volt 1635-ben. A városban már korán megalakult a református iskola, mely a debreceni kollégium partikulájaként működött.

A Szent Presbitérium

A legkorábbi bejegyzés a Ráday Levéltárban őrzött 1723-ban megkezdett könyv elejéről származik: „A Szent Presbitérium az Oskolában járó Szűzek fizetését az Halasi H.Sz. Ecclesiában eképpen határozza meg.”³⁰ Ezután megadják, hogy a tanuló lányok évente fejenként mekkora fizetséget adjanak a tanítónak, melyen csak a „Sz[ent] Presbitérium” változtathat. Ugyancsak előírják, hogy a tanító évente legalább egyszer a „keze alatt lévő szűzek épülete megmutatására közönséges exament kíván a Sz[ent] Presbitérium.” A határozat aláírói: Kecskeméti Dániel fülöpszállási lelkész, a tractus seniora; Dömsödi Cs. Sámuel kiskunhalasi lelkész; Veresmarti Péter kecskeméti lelkész; a tractus assessora, a kiskunhalasi városi tanács nevében Szentmártoni N. Balázs.

Kézenfekvő volna feltételezni, hogy ez az első említése a kiskunhalasi presbitériumnak. Azonban presbiterekről itt szó sincs, a határozat aláírói egyházi részről mind lelkészek, köztük egyházmegyei tisztviselők, valamint világi részről a városi tanács meghatalmazott képviselője. Presbiter, egyházközségi curator tisztség sehol nem szerepel az aláírók nevei mellett. A könyv folytatásában egyházfegyelmi határozatok vannak bejegyezve a városi tisztviselők aláírásával, sem a presbiter, illetve az akkoriban használatos változatai (egyházi tanácsos, előljáró, ill. consistorium) nem fordul elő 1764 előtt. 1784-ben egy vihar ledöntötte a templom tornyát. A kakas gombjában találtak egy 1742-ből való iratot a templom újjáépítéséről, melyet bemásoltak a jegyzőkönyvbe. Az 1742-ben kelt irat aláírói a városi tanácsosok, egyikőjük mint curator, a lelkipásztor és az iskolamesterek voltak. Presbiter, presbitérium, ekklézsiái előljáró semmilyen néven nem említetik. Ez is megerősíti, hogy presbitérium akkor még nem volt.³¹

²⁶ Kiskunhalas. Helytörténeti monográfia. I. Szerk.: Janó Ákos. Kiskunhalas, 1965. 50. p.

²⁷ SZAKÁLY FERENC: Kiskunhalas a török uralom alatt. In: Kiskunhalas története, 1. Szerk.: Ö Kovács Aurél – Szakál Aurél. Kiskunhalas, 2000. (továbbiakban: SZAKÁLY, 2000.) 300. p. skk.

²⁸ SZAKÁLY, 2000. 327. p.

²⁹ NAGY SZEDER ISTVÁN: Kiskun-Halás Város Egyházainak, Iskoláinak és Közművelődésének Története, Kiskun-Halás Város Története Oklevéltárral. III. Kiskunhalas, 1936. (továbbiakban: NAGY SZEDER, 1936.) 29. p.; SZAKÁLY, 2000. 328. p.

³⁰ RL. D 87. 1/1. köt. 1. p.

³¹ RL. D 87. 1/2. köt. 128–135. p.

Ezek alapján okunk van feltételezni, hogy az 1723-ban említett „szent presbitérium” nem a gyülekezet presbitériuma, hanem egy másik testület. Annál is inkább, mivel 41 év múlva, amikor a gyülekezeti presbitériumot „consistorium” néven megalakították, szó sem esik arról, hogy ez a testület korábban már létezett volna. Ellenben a „szent presbitérium” vagy „venerabile presbyterium” előfordul a korabeli forrásokban, mint egyházmegyei vezető testület. A 16. századra vonatkozóan Miklós Ödön megállapította, hogy létezett egy lelkészekből álló presbiteri kollégium, mely az esperes mellett az egyházmegyét igazgatta.³² Vannak adataink arra vonatkozóan, hogy a Dunántúlon a 18. században a „venerabile presbyterium” az egyházkerületi gyűlésre volt használatos.³³ A kiskunhalasi presbitérium később sem nevezte magát soha „szent presbitériumnak”, sem „venerabile”-nek. Ellenben 1774-ben, amikor a püspök költségeire 1 aranyat fizettek, akkor „venerabilis superintendensia”-t említenek.³⁴ Mindent egybevetve okkal mondhatjuk, hogy 1723-ban a kiskunhalasi leányiskola tanulóinak hozzájárulását, valamint a tanulók vizsgáinak felügyeletét az egyházmegye vezetőse határozta el, s bízta a városi tanács felügyeletére.

A Presbitérium megalakulása

A Zoványi-féle egyháztörténeti lexikon szerint a presbitérium létrejöttét segítette, ha a világi hatalom nem református felekezetű volt.³⁵ Kiskunhalas esetéről elmondható, hogy a presbitérium megalakulásában az ellenreformáció komoly szerepet játszott. 1761-től a majsai plébános rendszeresen misézett a kaszárnya egy helyiségében. 1761-ben gr. Eszterházy Károly váci püspök megtiltotta a halasi református lelkésznek a római katolikus és lutheránus újszülöttek keresztelését, ezen vallásúak esketését és temetését. A lutheránus lakosok egészen a türelmi rendeletig a plébános joghatósága alá kerültek, katolikus szertartással, a katolikus temetőbe lettek eltemetve. Sőt elrendelte, hogy a haldokló újszülötteket a bába is megkeresztelhesse. Az 1760-as évek elején a Helytartótanács több vallási ügyben (például a bábák keresztelésének tiltása) is perbe fogta és pénzbírságra ítélte Kiskunhalas városát. 1764-től római katolikus káplán működött a városban. Ezzel együtt egyre nagyobb nyomás nehezedett a városi tanácsra, hogy engedélyezze a katolikusok betelepülését, továbbá nekik is biztosítsanak helyet a városi tanácsban.³⁶ Ebben a helyzetben elkerülhetetlennek tűnt, hogy ha a református gyülekezet az önállóságát meg akarja őrizni, szét kell választani az egyházi igazgatást a polgáritól, különösen az egyházfegyelem területén. Ezt erősítette Mária Terézia rendelete is, amely megtiltotta a városok tanácsainak az egyházi ügyek intézését.³⁷ Vélhetően ezen okok miatt került sor

³² MIKLÓS ÖDÖN: A magyar protestáns egyházalkotmány kialakulása a reformáció századában. Pápa, 1942. 15. p. skk.

³³ „A venerabile presbiterium tehát nem egyházközségi presbitériumot, konzisztóriumot jelentett, hanem az egyházkerület vezetőségét.” HUDI, 2011. 48. p.

³⁴ RL. D 87. 1/2. köt. 102. p.

³⁵ ZOVÁNYI JENŐ: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. Szerk.: Ladányi Sándor. Bp., 1977. (3. jav. kiadás) 487. p.

³⁶ NAGY SZEDER, 1936. 7. p.

³⁷ KÓSA LÁSZLÓ: Egy nagy múltú demokratikus intézmény: a presbitérium. Kézirat. – Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Könyvtára. (továbbiakban: KÓSA.) 3. p.

1764. november 1-jén a presbitérium (konzisztórium) felállítására. Ennek szükségét a következő évek eseményei igazolták. 1769-ben Mária Terézia királyi rendelettel lehetővé tette a katolikusok betelepülését (amelyet addig a város akadályozott). Ugyanez évben a királyi kamara költségén megkezdték a katolikus templom építését.³⁸

A kiskunhalasi presbitériumot a Városi Tanács hívta életre Kiskunhalas város polgárságával egyetemben „a gyülekezet megújítása okán”.³⁹

Elnevezés

A 18. században a presbitériumokat számos névvel illették: egyháztanács, consistorium, egyházi elöljáróság, domesticum, és a székelyföldön megyeszék.⁴⁰ Debrecenben az 1739-ben megalakult egyháztanácsot „Consistorium”-nak nevezték, a „presbitérium” elnevezés csak 1796-tól lett használatos.⁴¹ A tiszántúli egyházkerülethez tartozó, de az erdélyi fejedelemség területén fekvő Krasznán az egyházi főhatóság egy sajátos nevet – „curatoratus” – adott a presbitériumnak.⁴²

Kiskunhalason a megalakuláskor „consistorium”-nak nevezték az egyháztanácsot, a tagjait consistorialis személyeknek. A jegyzőkönyvben eleinte „consistoriumi szék”, „consistorium gyűlése”, a továbbiakban „ekklésiai gyűlés”-ként említik a presbiteri üléseket, a tagokat vagy „consistorialis személy”-nek, vagy „consistorialis assessor”-nak nevezték. A vizsgált jegyzőkönyvben, melyet 1816-ban zártak le, presbitérium, presbiteri elnevezés nem fordul elő. Mindazonáltal, lévén, hogy a lelkészből és világi egyháztagokból álló, kizárólag egyházi illetőségű testületről van szó, presbitériumnak tekinthető.

A város lelképásztora a presbitérium megalakításakor Kalmár Ferenc (1758 és 1770 között) volt. Utána a tudós Kármán András érkezett Losoncra, aki súlyos betegsége végén 1776 áprilisában meghalt. Betegsége alatt, illetve halála után abban az évben Menyhért Miklós szolgált helyettes lelkészként. Utóda Tormássy János kecskeméti prédikátor lett, aki 1777. április 24-től 1814. augusztus 12-én bekövetkezett haláláig szolgált Kiskunhalason. Tormássyt 1808-ban a Halason tartott egyházkerületi közgyűlés dunamelléki püspöknek választotta.⁴³

A presbitérium tagsága

Az 1764. évi megalakuláskor a presbitériumnak tagja volt a lelképásztor, a város főbírája, a város notarius, továbbá 4 városi tanácsos és 2 „becsületos polgár”. Utóbbiak kiválasztásának módjáról sajnos nincs tudomásunk. 1771-ben a consistoriumot kiegészítették a polgárok négy tizedének egy-egy képviselőjével, ugyanekkor a teljes városi tanács is hivatalánál fogva a presbitérium része lett. (A forrás ugyan nem említi, de vélelmezhető, hogy a katolikus tanácsosok kivételével.) A presbitérium a korszakban általáno-

³⁸ NAGY SZEDER, 1936. 8. p.

³⁹ „ex congregatione restauratoria” RL. D 87. 1/2. köt. 17. p.

⁴⁰ KÓSA. 4. p.

⁴¹ BARÁTH-OROSZ, 2009. 371. p.; RÁCZ, 2007. 92. p.

⁴² SIPOS GÁBOR: A krasznai presbitérium első félszáz éve. In: Reformata Transylvanica. Szerk.: Sipos Gábor. Kolozsvár, 2012. (továbbiakban: SIPOS, 2012.) 254. p.

⁴³ NAGY SZEDER, 1936. 30. p.

san jellemző módon, önkiegészítéssel pótolta a kiesett tagokat. Hasonlóan önkiegészítéssel történt az is, hogy 1784-ben a megnövekedett szolgálatokra való tekintettel további négy „előjárót”, azaz presbitert választott maga az eklézsiái gyűlés, azaz a presbitérium.⁴⁴

A jászkun kerület sajátos jogállása miatt a nemes-jobbágy közös részvétel a presbitériumban Kiskunhalason nem merült fel.⁴⁵ Ugyanakkor a redemptio után a jászkun társadalom két rétege élesen elkülönült. A presbitériumi jegyzőkönyv nem használja sem a „redemptus”, sem az „irredemptus” vagy „zsellér” szavakat. Ellenben a presbitérium felállításakor a városi tanács tagjai és a „becsületes polgárok” közül kerültek ki a presbiterek. Okkal feltételezhető, hogy a presbitérium tagjai a redemptioban résztvevő, tehát személyi szabadsággal rendelkező polgárai voltak Halas városának. A redemptioból kimaradt „zsellérek” és „pásztorok” a presbitériumból is kimaradtak, legalábbis a 18. században és a 19. század elején.

A kiskunhalasi társadalomban emellett volt még egy megosztó tényező: a városi tanácsból kimaradt teljes jogú (redemptus) polgárok sérelmeztek a városi tanács belterjességét, mely mindig ugyanazon családok tagjaiból állt. Bár a jegyzőkönyvben nyíltan kimondva nincs, feltehetően ennek tudható be a presbitérium 1771. évi átszervezése.

A presbitériumi gyűlést a lelkész elnökletével tartották. Amikor nem volt lelkész, akkor a curator elnökölt. Később a 19. század első évtizedeiben a lelkész távollétében nem a curator, hanem a legtekintélyesebb világi személy, a nádori táblabíró elnökölt. Akkor a curator tagként vett részt az ülésen.⁴⁶

A Városi Tanács és a presbitérium viszonya

A presbitérium megalakítását azzal indokolták, hogy a városi tanácsosok nem győzik a város ügyei és a maguk „privatumai” mellett még az eklézsia ügyeit is intézni.⁴⁷ A kiskunhalasi városi tanács üléseit heti két alkalommal (1795-ig kedden és pénteken), de ha a szükség úgy kívánta sűrűbben is tartották.⁴⁸ Azonban 1771-től minden városi tanácsos tagja lett a presbitériumnak, igaz azzal a felszólítással, hogy ebbéli kötelezettségeiket ne hanyagolják. Feltűnő azonban, hogy nincs bibliai hivatkozás a presbiterek személyére és feladatára.

A városi tanács egyházzvédnöki jogkörét Rác István tárgyalja Debrecen példáján kimerítő részletességgel. A városi önkormányzattal rendelkező települések a kegyúri jog elemeit is a maguk mentességéhez csatolták. Ezt sok esetben az amúgy földesúrral rendelkező mezővárosok is elérték. Az

⁴⁴ RL. D 87 1/2. köt. 67., 126. p.

⁴⁵ 1746-ban az erdélyi Krasznán alakult meg a presbitérium, melynek nemes és jobbágy tagjai egyaránt voltak. SIPOS, 2012. 257. p. 1787-ben a pápai gyülekezet tagjai is kérték, hogy „az alsóbb néposztályból is, dologhoz értő, becsületes emberek beválasztásának” Idézi: SZABÓ, 1986. 36. p.

⁴⁶ RL. D 87. 1/2. köt. 319., 380. p.

⁴⁷ RL. D 87. 1/2. köt. 15. p. skk.

⁴⁸ BÁNKINÉ MOLNÁR ERZSÉBET: Kiskunhalas mezőváros önkormányzata a redemptiótól az 1848. évi márciusi törvényekig. In: Kiskunhalas története, 2. Szerk.: Ö. Kovács Aurél – Szakál Aurél. Kiskunhalas, 2001. (továbbiakban: BÁNKINÉ MOLNÁR, 2001.) 17. p.

ilyen városok a saját maguk patronusai lettek, maguk választották a lelkészt és maguk szabályozták az egyházi életet.⁴⁹ A halasi városi tanács gyakorolta a patronusi jogot a református egyház felett mind a 17. században, az elzálogosítás előtt, amikor még élt a kiváltságuk, mind az elzálogosítás ideje alatt, és a redemptiot követően is. A városi tanács építtette a templomot 1667-ben, illetve helyette 1772-ben és más egyházi épületeket. A sóárusítás monopóliumát is a református egyháznak engedte át.⁵⁰

A presbitérium megalakulása előtt a városi tanács határozott úgy az egyházfegyelmi, mint a lelkészválasztással, valamint az egyházi iskolákkal, azok tanítóinak és segédtanítóinak (praeceptor) alkalmazása ügyében. A halasi presbitérium 1764. évi megalakulásával a városi tanács bizonyos jogait adta át a presbitériumnak. Ugyanakkor sok esetben, különösen az első években, bizonyos egyházi ügyekben továbbra is döntéshozó maradt. Az egyházi ügyekkel kapcsolatos városi tanács („Nemes Tanács”) határozatokat bemásolták a presbitériumi jegyzőkönyvbe. 1766-ban a városi tanács döntött a lelkész és az iskolai tanítók marasztásáról. Az 1760-as években városi tanács határozta meg az iskolai tanítók fizetését.⁵¹ 1769-ben a fiúiskola praeceptorait a presbitérium javaslatára a városi tanács bocsátotta el. Ugyanígy a városi tanács határozott a praeceptorok számáról, és az elbocsátottak helyébe a meghívandók személyéről. Ezekben az esetekben az eklézsiái gyűlést nem hívták össze. A városi tanács határozatait küldöttség útján tudatták a lelkésszel. Azonban a lelkész nem csupán tudomásul vehette, hanem – amint az 1769. évi iskolai praeceptorok elbocsátása alkalmával is – „ottanis (parókia) pro és contra meg disputaltatott, ’s vizsgálattott, a Nemes Tanács elébb meg írt végezése jóvá és szentté hagyattatott, annak utána a Deputatio által N(eme)s Tanács gyűlésében újra referáltatván a Nemes Tanátsól is confirmáltatott”.⁵² A lelkész ugyan nem vehetett részt a városi tanács ülésein, de az egyházi ügyeket érintő döntések csak az ő egyetértése után emelkedtek jogerőre.⁵³

1769 decemberében a papmarasztás körül támadt nagyobb bonyodalom a városban: december 26-án a városi tanács a főbíró távollétében 10:6 arányban úgy döntött, hogy nem marasztja Kalmár Ferenc lelkészt részben a korábbi személyével kapcsolatos sérelmek, de leginkább a római katolikusokkal való éles szembenállása miatt. Épp az évben neveztek ki állandó parókus plébánost Kiskunhalasra, és ekkor kezdték a katolikus templom építését,⁵⁴ ezért a város református többsége nagyon tartott az ellenreformáció további térhódításától. Az alulmaradt hat ember, köztük a város főbírája tiltakozott, s december 30-án a „köznép” összegyűlve kérte számon a városi tanács tagjait, hogy miért bocsátják el a lelképásztort. A dolgot végül 1770. január 7-én Herpay Mihály (református) kiskun kapitány elnökletével tartott gyűlés rendezte, melyen a városi tanács tagjai, s a polgárság közül „ex electa et jurata communitate” vettek részt.⁵⁵ Az ügyben két

⁴⁹ RÁCZ, 2007. 90. p. skk.

⁵⁰ NAGY SZEDER, 1936. 17. p.

⁵¹ RL. D 87 1/2. köt. 27., 34. p.

⁵² RL. D 87 1/2. köt. 35–39. p.

⁵³ Hasonló módon a rector 1769. évi elbocsátása kapcsán. RL. D 87. 1/2. köt. 49. p. skk.

⁵⁴ NAGY SZEDER, 1936. 8. p.

⁵⁵ RL. D 87 1/2. köt. 52–55. p.

további érdekesség is volt. Egyfelől a városi tanács első alkalommal, mikor a lelkész elbocsátásáról határozott, a döntést deputatio útján adták a lelkész tudtára, de óvatosan, inkább kérdés formájában: Feltették neki, hogy két évvel korábbi kijelentése fényében (ti. ha római katolikus plébános lesz a városban, ő elmegy innen) kívánja-e folytatni tovább a halasi lelkészi szolgálatát. Felajánlották neki, ha ő nem kíván maradni, akkor a város képviselői közbenjárnak a superintendensnél, hogy a lelkész „ekklésia nélkül ne maradjon”. Ismerve a városi tanács határozatát és a korábban is meglévő súrlódásokat, a lelkész elfogadta a nem marasztásáról szóló határozatot. Másfelől feltűnő, hogy az egész eseménysorban említés sincs a presbitériumról, hanem a papmarasztás ekkor még a városi tanács joga volt. Hasonlóan az új lelkész személyéről is a városi tanács egyeztetett a dunamelléki superintendenssel. Az új lelkész, Gonda István Kecskemétről való meghívása ügyében a Nemes Tanács küldöttséget küld a seniorhoz és fő superintendenshez. A superintendens ehhez nem járult hozzá, s a Nemes Tanács elfogadta a püspök ajánlását, hogy a kecskeméti professzort, Farkas Istvánt hívják meg prédikátornak. Azonban ő a meghívást visszautasította, végül a dunamelléki püspök újabb javaslatára Kármán András losonci professzort hívta meg a városi tanács. A presbitérium – de még a curator, mint az egyházközség képviselője – ebben semmilyen szerepet nem kapott.⁵⁶

Ugyanakkor az új lelkész feladatkörét és kötelességeit már a presbitérium gyűlése határozta meg: a vasárnap délelőtti istentiszteleten textust magyarázzon, a délutánin katechézist tartson, hét közben nem minden nap, hanem kedden és pénteken „Bibliát vagy zsoltárt” magyarázzon, a környéki puszták református lakosai számára a keresztelest, esküvőt, temetést elvégezze a plébánosnak fizetett stóla mellett. A gyülekezeti élet rendjét 1770-ben a presbitérium önállóan szabályozta: kedden engedélyezték az esküvők tartását, a szombati halottak eltemetését vasárnapra halasztották, érdekes indoklással: mivel másnap Úr napja van és a prédikátor kétszer kell szolgáljon, s neki „ilyen népes gyülekezetben annyiszor szolgálni terhes és unalmas, de a hallgatókra nézve is káros volna”.⁵⁷

A római katolikus templom felépítése után rögtön a református gyülekezet is új templom építésébe kezdett. Érdekesség, hogy a templomépítés részleteiről hallgat a jegyzőkönyv. Minden bizonnyal azért, mert a templomépítés anyagi fedezetét a városi tanács biztosította, így irányította is az építkezést. Az új templom felszentelésének megszervezése 1772-ben azonban a presbitérium feladata volt. A templomszentelés dátumát a presbitérium határozta meg, csakúgy, mint a részletek megszervezését is. Ezzel kapcsolatban a legtöbb szó arról esett, hogy jó volna nagy ünnepség, de a presbitérium félt, hogy ez féltékennyé tenné és felbőszítené a katolikusokat, ami inkább az ekklészia kárára lesz, ahogy azt Kunmadaras példáján is látták.⁵⁸

Néhány évvel később, mikor 1776 tavaszán Kármán András lelképásztor súlyos betegsége miatt nem tudta ellátni a lelképásztori teendőket, a presbitérium maga intézkedett helyettesről, és kérte meg Menyhárt Miklós lelkészt, hogy vállalja e tiszteletet. A fizetését is a presbitérium határozta meg:

⁵⁶ RL. D 87 1/2. köt. 55–58. p.

⁵⁷ RL. D 87 1/2. köt. 62. p.

⁵⁸ RL. D 87. 1/2. köt. 94–96. p.

a stóla felét, és ha egy évet kitölti úgy, hogy a lelkész még él, akkor a rendes lelkész fizetésének felét kapja. A jóváhagyást ezúttal már nem a városi tanács, hanem az esperes kellett megadja, melyhez a presbitérium küldöttséget kívánt meneszteni a kecskeméti vásár idején.⁵⁹ Kármán András hamarosan meghalt, s újra lelkészválasztásra került sor. Ezúttal azonban már nem a városi tanács, hanem a presbitérium vezette a folyamatot: A város főbírája javasolt lehetséges neveket, melyek közül a presbitérium választott kettőt. A presbitérium első helyen Tormássy János kecskeméti lelkészt jelölte meg. Ezek után a presbitérium küldöttséget küldött a megválasztandó Tormássy Jánoshoz Kecskemétre. Küldöttként két presbiter, egyben városi tanácsos (Taxonyi István a város főbírája és Péter István szenátor) ment Kecskemétre Tormássyt felkérni. Miután Tormássy beleegyezett, a küldöttség elment az egyházmegyei gyűlésre a lelkészválasztást jóváhagyatni. Az egyházmegye ellenben azt szeretne volna, hogy Tormássy Kecskeméten maradjon, és helyette a nagykőrösi lelképásztor menjen Halasra. A kiskunhalasi presbitérium ezért végül a superintendenshez és a dunamelléki főcuratorhoz, Beleznay Miklóshoz fordult, hogy erősítse meg a választásukat. Végül a „superintendentialis gyűlés,” azaz az egyházkerületi közgyűlés hagyta jóvá Tormássy János halasi prédikátorrá választását.⁶⁰ A városi tanács hivatalosan nem, de a vezető személyek presbitériumi tagsága és tekintélye által mégis kézben tartotta a lelkészválasztást.

Ez a gyakorlat folytatódott a 19. század elején is. Tormássy János halála után 1814-ben az „eklésiái gyűlés”, azaz a presbitérium hívta meg Kovács József nagykőrösi lelkészt a halasi parókiára, mivel ő temette Tormássy püspököt, és „prédikálása közkedveltséget nyert”.⁶¹ A városi tanács közvetlenül itt sem folyt bele a lelkészválasztásba.

A presbiterek

Kósa László megállapítása szerint a 19. század nagy részében gyakran egyházmegyenként, sőt helységenként eltérő saját elvek szerint működtek a presbitériumok.⁶² Ez biztosan igaz a budai zsinatot megelőző időszakokra is. A kiskunhalasi jegyzőkönyv semmiféle utalást nem tartalmaz arról, hogy alapul vettek-e valamilyen mintát a presbitérium megalakításához. A presbitérium megalakulásakor még csak nagy vonalakban volt szabályozva a működése. Az 1771-es kibővítéskor és újjászervezéskor szabályozták pontosan a presbitérium működését, feladatait és a presbiterek kötelességét az alábbiak szerint:

„A Consistorialis assessorok minémű kötelességeik légyenek, az is meghatározottat a következőképpen. Kötelességek lészen:

1. Az isteni félelem és a példás kegyesség, az igazságnak szeretete, a jó lelki esméret, a hűség és szorgalmatosság.

⁵⁹ RL. D 87. 1/2. köt. 106. p.

⁶⁰ RL. D 87. 1/2. köt. 110. h. p. skk. (Megjegyzendő, hogy a 110. oldalnál, valószínűleg az utólag bekötött lap miatt, a 110. számot megtartva betűkkel jelölték a további oldalakat.)

⁶¹ RL. D 87 1/2. köt. 353. p.

⁶² KÓSA LÁSZLÓ: A gyulai református egyház története. Gyula, 1994. (Gyulai Füzetek, 7.) 72–73. p.

2. Az ekklésiában forgolódo Isten szolgálának és Tisztársainak illendő tiszteletet megadja.

3. Consistorialis sessiók tartatván a dologhoz igaz lelki esmérettel fog szólan, semmi kedvezésből, haragból, ajándék vételért, szomszédóságért, barátságért, atyafiságért, egy szóval semminemű emberi tekintetből különös indulati után indulván nem szóll, nem tselekszik, hanem amire az egy igazság és a jó lelki ismeret vezérlendi a tévő léssen, ekklésia gyűlésében tractálandó dolgokat sem az ide való, de kivált az idegenek előtt fel nem fedezi, ki nem beszél, és hogy Isten dicsősége annál jobb moddal terjesztessék, különös nagy ok nélkül az Ekklesia gyűléseket is el ne mulassa; sőt hiven meg jelenvén amelyeket látott hallott vagy tapasztalt eklésia kárára valók, vagy Isten dicsősége ellen lakos társai között járókat, káromkodókat, részegeseket, gyanuss személyeket, várasnak, országnak és Felséges királyunk ellen ne talán suttogókat minden kedvezés nélkül fel adja, és minden tehetségével azt munkálodja, hogy a jó rend meg tartassék a gonoszság kigyomláttassék.

4. Az Ekklésia Gondviselője, néha vagy erőtelen lévén vagy szorgalmatos dolgai miatt Ekklesia dolgában eaproditiókban nem mehetvén helyette mint már különben is Ekklesia előljárók és Gondviselők követségeket felvállalni kész szívvel és indulattal tartozzanak.

5. Mind a férfúú mind az leányi oskolák megvizsgálásának ideje békövetkezvén minden készséggel jelen lenni köteleztetnek, sőt idő közben is Tiszteletes Prédikátor és Gondviselő uraimmal, a Nagyságos tanács nem érkezvén, az oskolákat vizitálni, itten is mind a tanítókra, mind a tanulókra, húségekre és magok viselésére szorgalmatoson vigyázni tartozzanak... Egyszóval az Isten dicsőségét, az Ekklesia előmenetelét, Parochiák és oskolák, tanítók és tanulók Isten parancsolattya szerint való jó állapottyokat conservalni, promotealni előlmozdítani egyben vetett vállakkal, nézvén a jutalom fizető Úr Istennek Atyai megfizetésére munkálkodni igyekezzenek.”⁶³

A kiskunhalasi presbitérium felépítésének és működésének tanulmányozásához hasznos, ha a városi tanács felépítését és működését is megvizsgáljuk. A jászkun kerület lakosainak jogait az 1745. évi kiváltságlevél 4. pontja szabályozta. A nádor nevezte ki a jászkun kerületi főkapitányt. A lakosok választhatják a kerületi tisztjeiket. A települések előljáróit szabadon választhatták maguk közül. A redempció lezárultával a tényleges választójog a redempcióban részt vett lakosokra szűkült. A városi tanács általában 12 főből állt, de Halason előfordult 14-15 tag is. 1789-ben főkapitányi rendelet 8 főre csökkentette a szenátorok számát, legalábbis azokét, akik minden adó és közszolgálat alól mentességet kapnak. A városi tanács élén a főbíró állt, akit Kiskunhalason évente, újév napján választottak. A szenátorok választásakor a jelölteket a tanács állította. A jelöltek nevét a tanács felküldte a főkapitányhoz jóváhagyásra. A jóváhagyott jelölteket kezdetben minden lakos, 1749-től a szenátorok, majd a külső tanács megalakulása után a két tanács tagjai választották. A jelölteknél legfőbb szempont, hogy „megért idejű”, érdemes családból származó redemptus gazdák legyenek. Emellett szempont volt az is, hogy erkölcsileg is feddhetetlen legyen. A tanácstagság „örökös” volt, halálíg vagy (ritkán) lemondásig tartott, s eh-

⁶³ RL. D 87. 1/2. köt. Fol. No. 71.

hez még a 19. század első harmadában is ragaszkodtak. A városi tanácsban gyakori volt a rokoni összefonódás.⁶⁴

A presbitérium sok tekintetben a városi tanácshoz hasonlóan működött: a választójog a redemptusokat illetve az első alkalommal, utána a presbitérium kieső tagjait önkiegészítéssel pótolta, ahogyan az a korban is szokás volt.⁶⁵ A presbitériumi tagság halálalig vagy lemondásig szólt, s nem volt kizárt a rokoni összefonódás sem.

A Curator

A bodrogkeresztúri gyűlés után jutott érvényre az egyházkormányzatban a világiak szerepe. A dunántúli egyházkerületben helységi curator választását az 1745 májusában Pápán tartott egyházkerületi gyűlés rendelte el a bodrogkeresztúri konvent intézkedései alapján.⁶⁶ Dunamelléken hasonló határozatról nincs tudomásunk a 18. századból. Kiskunhalason a curatorok névsora 1750-től maradt fenn. A listán első Nemzetes Szabó Gergely, aki három évig töltötte be a tiszteket: 1750-1752-ig. A listába utólag két név lett beírva: Szabó Miklós 1670 „Nb Eklésia köve tábláján”, Szabó Mihály 1701. Ez alapján feltételezhető, hogy korábban is létezett a curator tisztség, de feledésbe merült. Az 1742. évi templomfelújításkor a toronyban elhelyezett iratot az egyik városi tanácsos, mint az eklésia curatora írta alá. A curatort évenként választották az egyházzfival együtt. A curatort ugyan egy évre választották, de sok esetben két vagy három évig is betöltötte ugyanaz a személy a tisztséget, tovább azonban nem. A választás időpontja 1774-ig minden évben november 1-én volt, utána április 24-én, Szent György napján, kivéve 1785 és 1791 között, amikor ismét Mindenszentek napjától kezdve választottak.⁶⁷ A curator hivatalból tagja volt a consistoriumnak, de az egyházi nem.

A curatort a presbitérium tagjai jelölték saját maguk közül („a'mint-hogy felvett praxis és szokás szerént ezen Eklésia előljárói maguk közül candidálván”), és a jelöltek közül szintén a presbitérium választott. A curatort általában a városi tanácsosok közül, az egyházfit a város „communitas”-ából választottak. Ugyanakkor az is előfordult, mint 1772-ben, hogy az új curator, Bibó György a „communitas” tagja volt, tehát nem volt tagja a városi tanácsnak.⁶⁸

A curator legfőbb feladata az egyházközség anyagi ügyeinek intézése volt. Évente számadást kellett készítenie, melyet a 18. század végétől a presbitérium ellenőrzött. Az egyházi szedte be az egyházi adókat, erről a curatornak jelentést kellett tennie. A készpénzt a curatornak át kellett adnia, ő kezelte és őrizte, és a curator fizette ki a megfelelő személyeknek. A curator a szolgálataiért szerény javadalmazásban is részesült: 10 rajnai forintot és 7 mérő búzát kapott évente. A curator kötelességét már a presbitérium 1764.évi megalakulásakor hozott határozat szabályozta.⁶⁹

⁶⁴ BÁNKINÉ MOLNÁR, 2001. 9–13. p.

⁶⁵ KÓSA LÁSZLÓ: Egyház, társadalom, hagyomány. Debrecen, 1993. 93. p.

⁶⁶ HUDI, 2011. 97. p.

⁶⁷ RL. D 87 1/2. köt. 1–2., 141. p.

⁶⁸ RL. D 87 1/2. köt. 106., 96. p.

⁶⁹ RL. D 87 1/2. köt. 141., 15–17. p.

- „1. Közönségesen Parochiákra szorgalmatosan gondot viseljen, a' Tiszteletes Tanítóknak járandó béreket idejében fogyatkozás nélkül, bészolgál-tassa, kit kit maga hivatalyának, és kötelességének végben vitelére ser-kentse.
2. Tiszteletes prédikátor uram által, az alkalmatosságokhoz képest, az Igét mind alkalmatos mind alkalmatlan időkben hirdettesse, tanítás, feddés és dorgálás által a népet az kegyességre oktattassa, az könyörgéseket az Prédikátorok értelme szerént intéztesse.; betegeket látogattassa, azokat lelki vigasztalások között az örökké való boldogságra készíttesse; a bűnösöket az uralkodó bűnökről megfeddettesse és a Szent életre szoktattassa.
3. Az oskolákat Tiszt. Prédikátor urammal, arra rendelendő adjutorokkal minden héten /ha többször nem lehetne/ avagy csak kétszer is meg viz-gállya, a tanítók mitsoda methodussal tanítanak, a megtartyáké azon taní-tásnak módját, mellyre magokat az Collegiumból való kijövelekkor hittel kötelezték, és a Tanulók a szerént miképpen épülnek a tudományban, épülneké, vagy csak egy állapotban vagynak? Minthogy pedig mindnyája a tanulók Papokká és külső társaságban Előljárókká ném lesznek, ném is az a fő célly a oskolai tudományoknak, hanem hogy a' keresztyéneknek magzattyaik Isten ditsósságára neveltessenek, lelkek idvességét munkál-kodhassák; azért leginkább az olvasásának, írásnak, éneklésnek, könyör-gésnek, számvetésnek és a Hit ágazatinak tudománya, s gyakorlására fő gondot tartson, azon szent tudományt, kegyességet és szent életet igyekez-zen a' Tanítók és tanulók által fel állítani.
4. Igyekezni fog Curátor uram azon is, hogy néha Consistorium is celebrál-tassék oly moddal, hogy akik czégéres vétekben, ugmint paráznaságban, tolvajságban, részegségben, káromkodásban, hamis esküvésben estek és akik az Isteni tiszteleteket, a Szent Sakramentumokat nem gyakorolván; mint a barmok úgy élnek: azok Consistorium eleiben citáltassanak; az hol is a' bűnről megh feddessenek, és jobb s kegyes életre, Istenes intésekkel és ha ez nem használna, Ekklésiai kemény fenyítékekkel, osztán a külső Tisztviselő által is adandó testi büntetéssel jobbítottassanak.
5. Mindezen állapotokban Curátor uram oly moddal procedállyon, hogy a' T. Tanítóknak ne prejudikállyon, ha valamelyike hivatalában hibázna, a hibáról szeretettel és engedelmességgel reflectálya s placidioribus mediis igyekezzék orvosolni hogy így a kárhozatos vetekedés, harag és gyűlölség tellyességgel távoztasson; mindazonáltal a mellyeket különösen nem componálhat, főképpen a notabilis hibákat, a N. Tanátsnak referállya.
6. Rendeltetik Curátor uram mellé egyházfi aki subordinatusa léssen, és aki az aprólékosabb defectusokra vigyáz; egyszóval dependenter fog lenni, s ammi reá bizattatik abban híven és igazán eljárni köteleztetik.
7. Tellyes bizodalommal viseltetnek a N. Tanáts és az egész község; hogy Curátor uram minden készséggel és szorgalmatossággal az Ekklésiában a' legjobb rendtartásra fog vigyázni és valami épületes és hasznos Isten ditsósságára és a Publicumnak javára és hasznára fel állítani el nem mulattya.
8. Az Ekklésiai jövedelmeket is a' mennyire lehet szaporítani Istenes uta-kon és modokon öregbíteni, 's oltalmazni; abbol a szűkölködőket illendően segíteni, és mindenekről annak idejében számot adni köteleztetik.”

A presbitérium és az egyházfegyelem

A presbitérium megalakulásáig az egyházfegyelmet a városi tanács gyako-rolta. Ezek egy kis részét jegyezték fel a már bemutatott Ráday Levéltárban őrzött források 1. kis alakú kötetében. A feljegyzések leginkább az 1740.

esztendőben születtek. Az esetek döntő részében házasságtörésért vagy egy „tisztátalan személlyel” való paráználkodásért kerültek egyházi fenyíték alá. A könyvben feljegyezték számos esküt is, mellyel a paráznaságot elkövetők életük megjobbítását fogadták meg. Két főt egy özvegyasszony pénzének ellopásáért ítélték el. Az ítéletek aláírói a város kisbírója, notariusa, a lelkipásztor és egy tekintélyes egyháztag. Egy esetben jegyezték fel, hogy a város egy gyilkost halálra ítélte és kivégeztetett.⁷⁰

A presbitérium mindjárt az elő ülésén (1764. november 23.) komoly egyházfegyelmi határozatokat hozott a Geleji kánonokra hivatkozva. Az egyházfegyelmem gyakorlásában a presbitérium az úrvacsorától való eltiltáson kívül büntetési jogkörrel nem rendelkezett, hanem a vétkeket átadta a városi tanácsnak, hogy a város (egyébíránt szigorú) erkölcsi törvényei szerint büntesse meg:

„Minthogy az Istennek beszéde együvé kötötte, s egész büntetés alá zárta a paráznákat, a részegeseket, káromkodókat, lopókat ezt mondván: sem a részegesek, sem a káromkodók, sem a lopók, sem a paráznák az Isten országát örökségül nem bírhatták: mi is mint a paráznákat, ugy a részegeseket, káromkodókat, lopókat ezért a Gyülekezetből a Mennország kultsaival élvén kitilttuk és minekutána a külső forumon büntetéseket elvettük, az Úrvacsorával való élésre, s a' szent Gyülekezet tagságára mindaddig méltatlannak itéllyük, míg penitentiát nem tartanak és életeket meg nem jobbították” (Hivatkozással a 62. nemzeti zsinati (Geleji) kánonra)⁷¹

Egy közösség vallási életét külsődleges mércével legjobban a gyülekezet alkalmainak látogatásán és a gyülekezeti tagok magaviseletén lehet lemérni.⁷² Ezért nem meglepő, hogy ugyancsak az első presbitéri gyűlésen szigorú rendelkezést hoztak az Úr napjának megtartásáról, az 51. Geleji kánonra hivatkozva. Az indoklás szerint az ünneprontás elhatalmasodott a városban ezért

„senkinek ezen városnak lakosai közül szekereivel vagy kocsijával a városban bejönni és kimenni, malmokban örölni nem léssen szabad; ha valaki pedig az Úrnak Házát kiváltképpen vasárnaponként nem gyakorolja, s elegendő okát negligenciájának nem adhattya, elsőben ugyan atyai intéssel szeretettel meg fognak jobbítani, ha pedig első intés után magát meg jobbítani el mulatná, másodsor keményebben megdorgáltatnak, az is ha nem használna, harmadsor Magistratualis büntetésre fog submitáltatni.”⁷³

⁷⁰ RL. D 87. 1/1. köt. 62–66. p.

⁷¹ RL. D 87. 1/2. köt. 23–24. p. A kánon az úrvacsoráról szólva előírja a bűnbánatot az úrvacsora vétel előtt, „akik anélkül tiszteletlenül mennek az Úr asztalához, az Ő testének és vérének nemcsak hogy részesei nem lehetnek, sőt inkább az bűnül rovatik fel nekik, s következőleg csak kárhozatot esznek és isznak maguknak”. GELEJI KATONA, 1875.

⁷² KISS RÉKA: Egyház és közösség a kora újkorban. A küüllői református egyházmegye 17–18. századi iratainak tükrében. Néprajzi tanulmányok. Bp., 2011. (továbbiakban: KISS, 2011.) 219. p. skk.

⁷³ RL. D 87. 1/2. köt. 23. p.

Hasonló fellépést helyeztek kilátásba azok ellen, akik a hétközi alkalmakon nem vesznek részt „és inkább a malmokban, kertekben, pipával és más hiábavalósággal idejüket haszontalanul el szokták tölteni”. A káromkodókat is már az első presbiteri gyűlés egyházi fenyíték alá vonta: „minden személyválasztás nélkül, harmadszori káromkodásért, a Szent Gyülekezetből kiltassék mindaddig míg penitentia tartás által életét meg nem jobbítja”. Végezetül a botránkoztatás miatt megtiltották az istentiszteletek előtti és alatti játékot az ifjaknak és leányoknak. Azt is kimondták, hogy egyébként a legények a legényekkel, a leányok a leányokkal játszanak.⁷⁴

A presbitérium a megalakulását követő első évben jórészt egyházfegyelmi ügyekkel foglalkozott. A fent ismertetett általános rendeletek mellett konkrét esetekkel is. Mindjárt az első gyűlésen megidéztek egy bekvártélyozott német katonával paráználkodó asszonyt, akit eltiltottak az Úrvacsorától. Hasonlóan beidéztek a vasárnap templomba nem járókat is. Ezek közül kettő azzal mentette magát, hogy „magistratualiter megbüntettek és abból következett sérelem és szívbeli keserűség s szégyen miatt átalítottak templomban járni, melyről atyai intésünkre jobb kezeket adták, hogy készek felebarátjokkal megbékélni és ennekutána a Templomban szorgalmatosabban eljárni”. Itt a presbitérium a kálvini hagyományt folytatva bibliai módon gyakorolta az egyházfegyelmet, melynek célja nem a büntetés, hanem a bűnös megtérése és a helyreállítása. Ugyanezt mutatja az 1765. februári presbiteri ülésen tárgyalt eset, amikor a templomba nem járó asszony azzal védekezett, hogy őt a magistratus ártatlanul büntette, ezért magát szégyellte. A presbitérium úgy látta, hogy „ezen Sz[ent] Gyűlésnek engedelmessé, egyszersmind megtérésnek jeleit is mutatván kéz beadásával ígerte életének megjobbítását s a templommal is a Szentek gyülekezetének gyakorlását”.⁷⁵

Az egyházból való kiközösítés gyakorlatáról kevés adatunk van, az is leginkább az erdélyi egyházmegyék területéről. A 18. század végére enyhül a kiközösítés gyakorlata, s pl.: a kükküllői egyházmegyében megengedték, hogy káromkodók a kurátor házában, az egyszeri paráználkodók vasárnap a presbitérium előtt kövessenek eklézsiát, csak a visszaeső „cégérés” bűnösöknek írták elő a nyilvános eklézsiakövetést.⁷⁶

Kiskunhalason az úrvacsorától eltiltott egyháztag visszafogadásának útja a „penitentia tartás” vagy „publica poenitentia”- volt. A „penitentia tartás” nyilvános, az egész gyülekezet előtt tartott bűnbánatot jelentett.⁷⁷ Több esetben is előfordult, hogy nem csak a vétkesnek, hanem az egész gyülekezetnek tanulságul szolgált a „penitentia tartás” úgy, hogy a paráználkodással volt kapcsolatos a vasárnapi prédikáció, melynek textusát fel is jegyezték az eset mellé. 1742-ben egy visszaeső, többszörös paráználkodó férfiú „két hétig tartó poenitentia tartás után absolváltatott, sok idvesség

⁷⁴ RL. D 87. 1/2. köt. 24. p.

⁷⁵ RL. D 87. 1/2. köt. 42., 46. p.

⁷⁶ KISS, 2011. 263. p.

⁷⁷ Több mint száz évvel korábban Kanizsai Pálfi János kiskomáromi lelkészként feljegyezte konkrét esetben a publica poenitentia módját: a parázna asszony vasárnaponként fekete ruhát fejére téve a folyosón kellett álljon, majd ennek ideje letelve az úrasztala előtt térden állva a bűneiről az egész gyülekezet előtt vallást kellett tgyen. SZABÓ, 1986. 32. p.

intések és az egész gyülekezet előtt tett fogadás után”. Ugyanez évben még egy esetben házasságrontásért kétheti penitentia és a kipurkálás volt a büntetés.⁷⁸

A presbitérium megalakulását követően az egyházfegyelem módja, a bűnök megítélése és a büntetés jellege és mértéke nem változott. Ami változott, hogy az egyházi fenyítéket a presbitérium szabta ki. 1764-ben több esetben is kiszabta a legsúlyosabb egyházfegyelmi büntetést, egyszer egy bekvártélyozott német katonával paráználkodó asszonyra, másszor a harmadszor is visszaeső káromkodókra. Mindkét esetben szigorúan a világi magistratustól elnyert büntetés után került sor az egyházi büntetésre, azaz a gyülekezetből való kiltásra mindaddig, amíg a vétkesek nyilvános poenitentiát nem tartanak.⁷⁹ 1771-ben a presbitérium kibővítésekor, a működésének szabályozásakor még külön pontba foglalták:

„Az Istennek és Sz(ent) Pálnak I Cor. V. 13. ama parancsolattya szerint vessétek ki a gonosz embert tiközületek az is jóvá hagyatott hogy ennek utána a megesett parázna ugy egyéb Isten és világ törvénye ellen járó sz(ent) gyülekezetet meg botránkoztatók közönséges gyűlésben a templomban nevek szerént kiltassanak a szentek gyülekezetéből mind addig, míg penitentia tartás által életeket meg nem jobbittyák és a sz(ent) gyülekezet által bé nem vezetnek.”⁸⁰

Kiskunhalason máig fennmaradt a szégyenkő, amire a legsúlyosabb bűnöket elkövetőket (általában paráznákat) felállították egy bizonyos időtartamra a bűnbánat látható jeleként. A szégyenkövet említő források egy részét Szilády Áron a kiskunhalasi anyakönyvből bő száz évvel ezelőtt publikálta.⁸¹ Az általa közölt esetek az 1746 és 1762 közötti, tehát a presbitérium felállítását megelőző időszakra vonatkoznak. Az ott említett „kövön állás” vagy „felállás” minden esetben paráznasághoz kapcsolódott. A szégyenkövön állás időtartama első alkalommal paráználkodóknak egy hét, visszaesőknek két hét volt. 1746-ban azonban egy minden órák várandós asszonynak visszaeső volta ellenére mindössze egy napot kellett a szégyenkövön állnia. Az általam vizsgált presbitériumi jegyzőkönyv alig néhány alkalommal említi a szégyenkövet. 1772-ben egy minősített paráznaság (hajadon a mostoha atyjával paráználkodott) kapcsán határozta a presbitérium, hogy „kedden a poenitentia tartó helyre (kell) állani, vasárnapig azt gyakorolni, minden napestig étel, ital nélkül böjtöltetni, akkor pedig fel fog oldoztatni”. Az említett poenitentia tartó hely minden bizonnyal a szégyenkő volt. Ugyanabban az évben a presbitérium határozatot hozott arról, hogy a város által erősen megveretett személyek poenitentiáját 1 napra rövidítették a „közönséges helyen”. A „közönséges hely” – okkal feltételezhetjük – ugyancsak a szégyenkő volt. Az egyik ritka alkalom, amikor említették a szégyenkő, egy 1772. évi eset, melyben a már házas és szülés előtt álló asszonyt hívta fel a presbitérium, hogy a hajadonkorabeli paráznaságért kiszabott és addig fel nem oldott egyházi fenyítéket tartsa meg, mielőtt eljön

⁷⁸ RL. D 87. 1/1. köt. 69., 72. p.

⁷⁹ RL. D 87 1/2. köt. 41. p. skk.

⁸⁰ RL. D 87. 1/2. köt. 69. p.

⁸¹ SZILÁDY ÁRON: Szégyenkő. In: *Magyar Nyelv*, 1906. 177. p.

a szülés „veszedelmes órája”, azaz béküljön meg Istennel és a gyülekezettel. Mivel a presbitérium úgy találta, hogy várandós állapotban veszélyes lenne a hosszas vasárnapi istentisztelet alatt a kövön állnia, ezért felajánlották, hogy két vagy három hétköznapi istentisztelet alkalmával, ha feláll a szegyenköre, feloldozást nyer. „Hogy minekutána két vagy három nap a most meg szokott isteni tiszteletnek helyén a’ szegyen követ kiállotta volna és megtérésének ezáltal bizonyos jelét adta volna hét köznap is szabadon abszolváltságuk.”⁸² Ez, a korábban említett 1746-os eset mellett, arra is utal, hogy bűnök és az értük kiszabott egyházi fenyíték nem évült el. II. József a türelmi rendelettel eltörölte a megszegyenítő fegyelmi intézkedéseket.⁸³

A büntetés enyhébb formája volt a privatim poenitentia, melyet 1771-ben megengedtek a káromkodóknak: nem a gyülekezet, hanem a konzisztórium előtt kellett bűnbánatot tartaniuk. További feljegyzés erről nem volt. Idővel a gyülekezeti tagokra vonatkozó egyházfegyelem egyre inkább kiszorult a presbitéri gyűlések témái közül, helyette az iskolai segédtanítók (praeceptorok) és esetlegesen a rector fegyelmi ügyeit tárgyalták. 1774-ben még tárgyaltak paráznsággal vádolt hívők feloldozásáról, de az ilyen természetű ügyek egyre ritkábbak lettek, s hamarosan el is tűntek. Egyházfegyelem általánosságban Tormássy János megválasztását követő években került napirendre ismét. 1777-ben a presbitérium helybenhagyta általánosságban az úrvacsorától való eltiltást a cégéres bűnökre: paráznság, sőt ezt kiterjesztette a tolvajokra, káromkodókra és részegesekre is, amennyiben nem tartottak „közönséges poenitentiát”.⁸⁴ Egy évvel később pedig szabályozták a presbiterek egyházfegyelemmel kapcsolatos személyes felelősségét:

„Minden Ekklesiái Előjárók elmúlhatatlan kötelessége az, hogy az Ekklesia tisztaságára vigyázzon, és a botránkozató hibákat valammit csak lehet abból irtogassa s tisztogassa; melly dolog, hogy kívánt véget érhesen, ezen ekklesiái gyűlés jónak találja, hogy ha valaki az Ekklesia előjárói közül a városban gyanús társalkodást, templom kerülőket és más botránkozató vétkeket tapasztal, azt a Prédikátor uramnak jelentse be, mind azért, hogy őkegyelme az olyan személyeket maga eleibe hívassa és vétke magok viseléséről megintse és meggyőzze; mindazért, hogy a nép között uralkodó vétkeket tudván hallgatóit közönségesen azokból jobbíthassa.”⁸⁵

Konkrét egyházfegyelmi ügyet ekkor már nem jegyeztek fel. Ami nem csak azt jelentheti, hogy ilyen nem volt, hanem azt is, hogy ezeket az érintettekkel a lelkész szűkebb körben a parókián és nem a presbitéri gyűlésen tárgyalta. Megjelent azonban egy másfajta egyházfegyelmi ügy, mely számos esetben előkerült a presbitéri gyűléseken: az egyházi hozzájárulást, illetve az iskolai hozzájárulást be nem fizetők ügye. 1782-ben a presbitérium úgy döntött, hogy az egyházi hozzájárulást nem fizetőket kényszerítendő az egyházfi mellé a város karhatalmát kell rendelni.⁸⁶

⁸² RL. D 87. 1/2. köt. 76., 84–85. p.

⁸³ Kiss, 2011. 263. p.

⁸⁴ RL. D 87. 1/2. köt. 74., 105., 114. p.

⁸⁵ RL. D 87. 1/2. köt. 115. p.

⁸⁶ RL. D 87. 1/2. köt. 123. p.

Az iskola rectorának alkalmazásáról, elbocsátásáról eleinte nem a presbitérium, hanem a városi tanács döntött, s a döntést csupán közölték a lelkipásztorral. Így történt 1769-ben, mikor elbocsátották az iskola rectorát, azért mert bántalmazta a gyermekeket (és másodsorban azért, mert megházasodott, s eddig az iskola vezetői mindig legényemberek voltak, hogy több idejük maradjon az oktatásra). A presbitérium feladata volt az iskola anyagi helyzetének biztosítása. A presbitérium felügyelte az iskolák tanítóinak tevékenységét. Megdöbbentő határozatot hozott mindjárt az első presbitéri gyűlés 1764-ben: A tanítóknak tilos az alsó osztály gyermekeit verni, rongálni (!) a rector tudta nélkül, helyette Krisztus indulatával szelíden a gyermekeket ölükbe véve oktassák az isteni tudományra. Később a presbitérium választotta az iskola rectorát és a segédtanítókat. Az 1780-as évektől január 1-jén marasztották a gyülekezet szolgálóit: káplánt, rectorot, iskolai praeceptorokat. Papmarasztás (Tormássy János megválasztott lelkész irányában) már nem volt.

FÜGGELÉK

A presbitériumot megalakító határozat

Az Ekklesiái jó rendtartásra e' következendő punctumok proiectáltattak.

1. Egy olyan Curator, a' ki az Ekklesiái dolgokat voltaképpen jól tudná, rendeltessék, a' Curátor mellé subordinatus Egyházfí, a' ki az Harangozóval edgyütt az Curátortól függjön.

2. Hogy Consistorium legyen a' szükség kívánnya, e' végre az Curator mellé, mikor Consistorium akar lenni a N. Tanáts közül 4 adessor rendeltessék, a' Betsületes Communitas közül pedig két betsületes személy. Ez pedig Senkinek P(rae)judiciumára nem lehet; mert nem lehet a' N. Tanátsból kívánni, hogy kétszer egy héten össze gyűljön az Ekklesiái dolgok el intézésére, terhes is volna, Sokszor a város dolgai, legtöbbször a magok privátumi miatt is meg nem jelenhetnének eő Kegyelme, a' melly a' feltett jó czélban nagy gátlás lenne.

3. Consistoriális személyek lesznek a Curátor Uram mellett.

Tiszteletes Prédikátor Uram

N(em)zetes Főbíró Tary István uram

Szabó Gergely uram

Búza Mihály uram

Kocsi György uram

Péter István uram

Ordinarius notarius Taxoni István uram

A köz nép közül: Boros Mihály uram, Ágoston István uram.

4.o. A Consistorialis gyűlésnek rendeltessék T. Prédikátor uram tanuló háza.

5.o. Gyűlést Curátor uram egyházfia által hirdettessen és a Tisztelendő Consistoriális személyeknek, a' mely dolog elő adta magát proponállyá, s effectuátioját adurgeállyá, hogy az Instructio szerént legyen Istennek ditsőségére s az jó rendnek megtartására.

6. Ha a' dolog terhes volna a' N. Tanáts eleiben terjessze.

Ezen proiectumnak punctumi, nemcsak acceptáltattak, hanem instantanee Gáspár János uram Curatornak Kun Szuúcs Mihály uram pedig Egyházfínek választattak, és mi legyen Curator uram kötelessége, sub extradato notariali pagina 15-a elől is adattatott és mind a N. Tanátsnak mind a Betsületes Communitasnak concursiojába el olvastatott 's rati habeáltatt.⁸⁷

⁸⁷ RL. D 87 1/2. köt. 50., 13–14. p.

1938 szimbolikus eseményei a magyarországi zsidó sajtó tükrében*

Csíky Balázs

Az 1938-as esztendő Magyarország és egész Európa számára fontos eseményeket hozott, amelyek érzékenyen érintették a zsidóságot, vagy közvetlen vagy pedig közvetett módon. Az Anschluss, a csehszlovák politikai válság, majd a müncheni konferencia és egyezmény, az első bécsi döntés mind-mind Közép-Európához kötődött, erősen befolyásolta a térség helyzetét és mutatta a náci Németország erősödését. Magyarország Szent István király halálának 900. évfordulóját ünnepelte, Budapesten rendezték a 34. Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszust, és a revíziós politika, bár náci segítséggel, de elérte első jelentős sikereit, az ország visszakapta a Felvidék déli, döntően magyar lakta részét, amivel érvényesült az az etnikai elv, amelyet Párizsban figyelmen kívül hagytak. Ugyanakkor megszületett az első zsidótörvény, amely a hazai zsidóság korlátozását elsősorban a sajtó, valamint más szellemi szabadfoglalkozású pályákon kívánta végrehajtani. Mindez összefüggött a nemzetközi eseményekkel. Az Anschluss szerepet játszott a törvény gyors megalkotásában, ahogy az eucharisztikus kongresszus rendezésére is hatással volt, hiszen Nyugat-Európában forrongó, veszélyes övezetnek hitték emiatt a Kárpát-medencét, a náci vezetés pedig megakadályozta alattvalóinak a rendezvényen való részvételét, mert ellene irányuló hangulattól tartott. Ez nem is volt alaptalan a Szentszék megnyilatkozásait és a magyar katolikus püspöki kar 1937. decemberi pásztorlevelét ismerve. A csehszlovákiai események és a müncheni konferencia pedig közvetlen összefüggésben állt a területi gyarapodással, ami ugyanakkor országunkat még inkább a náci Németországhoz kötötte.¹

* Ezt a kéziratot 2013 végén kapta szerkesztőségünk Csíky Balázstól. Örömmel jeleztük a szerzőnek, hogy szívesen helyt adunk tartalmas, új megközelítéseket tartalmazó cikkének, ezt alátámasztó lektori vélemény is készült. A szerző pár héttel később mégis azt kérte, hogy halasszuk el írásának megjelentetését, mert szeretné a témát még alaposabban körüljárni, további adatokkal kiegészíteni, részletkérdésekben további kutatók segítségét kérni. Azt ígérte: „egy sokkal kiforrottabb és erősebb szöveget tudok majd küldeni”. 2015 tavaszán tértünk vissza a közlés kérdésére, Balázs vállalta, hogy az akkori 3. számunk részére véglegesíti a szövegét. 2015. november 6-án küldte számunkra a *Katolicizmus Magyarországon a II. Vatikáni Zsinat korában* c. kötet-ről írott kitűnő recenzióját, amely meg is jelent lapunk tavalyi 4. számában. Ekkori kísértőlevelében írta: „Régi adósságomról, a zsidó sajtóról szóló írásom átdolgozásáról sem feledkeztem el.” További türelmet kért, majd arról írt, hogy szeretné behozni a lemaradását, mert már nagyon zavarja. Mínderre sajnos már nem került sor. Jellemző volt rá, hogy csak igazán tökéletes, alapos munkát akart kiadni a kezéből. Csíky Balázusra, fiatalon elhunyt kollégánkra való emlékezésünk jegyében – a szerző örököseinek hozzájárulásával – közöljük ezt az általa még tökéletlennek érzett, mégis kerek egésznek tűnő, tartalmas történettudományi szöveget. (A Szerk.)

¹ A bőséges szakirodalomból itt csak két művet említek: JUHÁSZ GYULA: Magyarország külpolitikája, 1919–1945. Bp., 1988. 172–206. p.; GERGELY JENŐ: Eucharisztikus vi-

A hazai emlékezetkultúrában mintha kétféle emlékezet élne, ami a történeti művekben is megjelenik. Vagy csak az első zsidótörvényt és annak hatásait emelik ki, megemlítve esetleg még a Felvidék déli részének visszacsatolását; vagy az ünnepi eseményeket, a Szent István évet és a Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszust hangsúlyozzák, és a határváltozás eufóriájára emlékeznek. Ebben nyilván benne van egy zsidó-keresztény különbség is, hiszen ahogy az első zsidótörvény a jogfosztás folyamatának meghatározó pontja volt, úgy a kettős jubileumi év a nemzeti érzelmű és vallásos emberek számára máig emlékezetes és jelentős esemény. Két szimbolikus történet, amelyek sok tekintetben ütköznek egymással. A zsidóság, különösen a keresztény konvertiták számára egyfajta csalódás, hiszen egyrészt nem fogadták el identitásválasztásukat és gyanakodva tekintettek rájuk, másrészt hiába várták, hogy majd a keresztény főpapok, politikai befolyásukat latba vetve, meg fogják, meg tudják védeni őket. A keresztény világi vagy egyházi emlékezetben pedig nem tudják vagy nem akarják összekötni a felemelő eseményeket a jogfosztással, jogkorlátozással, mert az zavart okozna és elhomályosíthatná a kialakult pozitív képet.²

Van ennek a kérdésnek, az eltérő olvasatoknak és történeti rekonstrukcióknak egy másik aspektusa is. A zsidótörvény tárgyalásánál, elemzésénél általában a világi nézőpont érvényesül, a politikai és társadalmi okokat, előzményeket és következményeket veszik számba, ha pedig vallási kérdéseket is érintenek, akkor inkább keresztény nézőpontból tekintenek a kérdésre, a keresztység érvényességének, átalakító hatásának problémáját említve, amit a törvénytörvény is előtérbe helyez a 'zsidó' fogalmának meghatározásánál.³ Azonban a vallásos zsidóság viszonyulása a diszkriminációhoz és az ezáltal generált áttérési hullámhoz ritkán képezi elemzés tárgyát.⁴

Általánosabban nézve a kérdést látható, hogy a történetírás a zsidótörvényre fókuszál, és alig vagy egyáltalán nem vizsgálják a vallásos zsidóságnak a területi visszacsatoláshoz⁵ vagy a keresztény jubileumokhoz és az eucharisztikus kongresszushoz való viszonyulását. Tanulmányomban ezért egy eddig mellőzött egyháztörténeti nézőpontot szeretnék érvényesíteni,

lágkongresszus Budapesten – 1938. Bp., 1988. (Népszerű történelem.) (továbbiakban: GERGELY, 1988.)

- ² A két téma együttes tárgyalására kísérletet tettem nemrég megjelent tanulmányomban: CSÍKY BALÁZS: Jubileumi esztendő és katolikus megújulás a Horthy-korszakban. In: A 20. század egyház- és társadalomtörténetének metszéspontjai. Tanulmányok a Pécsi Egyházmegye 20. századi történetéből. Szerk.: Bánkuti Gábor – Varga Szabolcs – Vértesi Lázár. Pécs, 2012. 135–157. p. (továbbiakban: CSÍKY, 2012.)
- ³ Vö. pl. az ismert nagymonográfiát: GYURGYÁK JÁNOS: A zsidókérdés Magyarországon. Bp., 2001. 135–142. p. (Ez az állítás néhány, a vallásos zsidósággal kapcsolatos, témánkra vonatkozó megjegyzés ellenére is tartható, vö. Uo., 141., 225. p.)
- ⁴ Kivételt jelent például: K. FARKAS CLAUDIA: Jogok nélkül. A zsidó lét Magyarországon, 1920–1944. Bp., 2010. 124–138. p.
- ⁵ A vallásos zsidóságnak a trianoni határváltozásokhoz való viszonyát elemzi, de a területi visszacsatolások fogadtatására részletesen nem tér ki: GLÁSSER NORBERT – ZIMA ANDRÁS: Változatlan és változásban. A két világháború közötti budapesti zsidó csoportok önképe a megváltozott kárpát-medencei határok függvényében. In: *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 2009. 1–4. sz. 35–58. p.

bemutatva a vallásos zsidóság nézőpontjait és kibővítve a vizsgált témák körét.⁶

Elemzésem forrásbázisát a sajtó jelenti, az ortodoxia, a neológia és a cionista mozgalom fővárosi lapjai, az ortodox *Zsidó Újság*, a neológ *Egyenlőség* és a cionista irányultságú *Zsidó Szemle*. Ezek a sajtótermékek a lapok mögött álló fővárosi alapítói, támogatói, szerkesztői és hírlapírói elitnek a magyar nyelvű nyilvánosság irányába megfogalmazott látásmódját tükrözik. Ez az elit egy nyugati mintákat követő, középosztálybeli, fővárosi értelmiségi réteg volt. Látásmódja nem terjeszthető ki a fővárosi zsidóság különböző csoportjainak egészére, ugyanakkor az elitek álláspontja és törekvései nem választhatók el élesen a különböző közösségek igényeitől és törekvéseitől.⁷

A vizsgált témák szempontjából külső nézőpontot érvényesítek, hiszen a köztörténet által kiemelt, valamint a keresztény nézőpontból fontos kérdések visszhangját kerestem a zsidó sajtóban, ugyanakkor utalok arra is, amikor a zsidó felekezeti sajtó tematikája eltér a többségi társadalom napi-rendjén lévő problémáktól.

Kitérések és első zsidótörvény

Miután 1938 elején elterjedt a hír, hogy a zsidóság diszkriminációját törvénybe foglaló jogszabály készül, egyre több zsidó származású magyar állampolgár döntött úgy, hogy a hátrányos következmények elkerülése érdekében megkeresztelkedik. Ez irracionális lépésnek tűnhet, főleg annak ismeretében, hogy a törvény az 1919. augusztus 1. után áttérteket is zsidónak tekintette. Ugyanakkor a keresztény egyházak mégiscsak védelmet biztosítottak híveik számára. Ez egy menekülési, válságkezelő stratégia volt, amelytől az érintettek társadalmi megítélésük javulását várták.⁸ A *Magyar Statisztikai Évkönyv* 1936 és 1940 közötti kimutatásai alapján összeállított – felekezeti statisztikákat megfigyelve látható, hogy nem csak a katolikus, hanem a protestáns felekezetekbe áttérő izraeliták száma is szembetűnően emelkedett:

Áttérések izraelita vallásról	1936	1937	1938	1939	1940	Összesen:
katolikus felekezetre	1064	1062	5276	4153	1927	13482

⁶ Külön problémát jelent, hogy eddig a zsidó közösség történetének magyarországi kutatásában leginkább a neológ szempont érvényesült, míg Izraelben az ortodox szempont dominált. Vö.: FÉNYES BALÁZS: Kitalált hagyomány – egy mítosz kitalálása. In: *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 2011. 1–2. sz. 193–195. p. (A jegyzetekben további szakirodalommal.)

⁷ GLÄSSER NORBERT – ZIMA ANDRÁS: Hagyományracionálizálás és tradicionalitásra való törekvés a 20. század első felének magyar nyelvű budapesti zsidó hetilapjaiban. In: *Korunk*, 2009. július. 89–96. p.; GLÄSSER NORBERT: Dinasztikus és nemzeti kultuszok a magyar nyelvű budapesti orthodox zsidó sajtóban (1892–1944). In: *Pro Scientia Aranyérmesek XI. Konferenciája*. Szeged, 2012. november 8–10. Előadások. Szerk.: Szöllösi László. Szeged, 2013. (továbbiakban: GLÄSSER, 2013.) 246. p.

⁸ K. FARKAS CLAUDIA: A „kikeresztelkedés” problémája a zsidótörvények idején (1938). In: *Egyháztörténeti Szemle*, 2001.1.sz.(továbbiakban: K.FARKAS, 2001.) 114–115. p.

református felekezetre	406	378	1371	1023	810	3988
evangélikus felekezetre	166	147	1688	820	489	3310
Összesen:	1636	1587	8335	5996	3226	20780

1938-ban 5-ször annyian tértek át katolikus hitre a zsidók közül, mint előző évben. A református felekezet esetében a növekedés 3,6-szoros, az evangélikus felekezet esetében 11-szeres volt. Ebben az évben az evangélikus hitre áttért izraeliták abszolút száma is meghaladta a református hitre váltókét. Az evangélikus felekezet hirtelen jött kiugró népszerűsége azonban átmeneti volt, és 1939-ben a konvertiták száma felére csökkent. Az áttérések száma mindegyik keresztény felekezet esetében 1940-re jelentősen visszaesett. Ennek okai között szerepelhetett, hogy az áttérésnek nem volt olyan mentesítő hatása, mint azt előzetesen remélték, vagy nem találták annyira súlyosnak a zsidótörvények végrehajtását a gyakorlatban, mint arra számítottak. Szerepet játszhatott az is, hogy a régi (zsidó) és az új (keresztény) közösség hogyan fogadta a konvertiták lépését.

A zsidó vallási szervezetek vezetői előre figyelmeztettek arra, hogy az áttérés nem oldja meg azokat a problémákat, amelyek miatt sokan emellett a lépés mellett döntöttek. Hevesi Simon, az Országos Rabbiegyesület elnöke és Stern Samu, a Magyarországi Izraeliták Országos Irodájának elnöke közös közleményében kiemelte:

„Tartsa mindenki szem előtt és terjessze családjá és ismerősei körében a becsületnek s az erkölcsnek azt az alapvető igazságát, hogy amiként a katonának a harcponalról megszöknie nem szabad, akként gyávaság ott hagyni a szorongattatás átmeneti korszakában ősi vallásunkat [...] Nekünk nincs okunk szégyellni zsidó hitünket, mert mi jó zsidók, jó magyarok tudunk lenni mindenkor és azok akarunk maradni továbbra. Aki ma kishitűségből, gyöngelkűségből vagy számításból eltérül ősei hitétől, ilyen lépéssel nemcsak attól a megbecsüléstől fosztja meg önmagát és családját, amelyet eddig élvezett, hanem azonfelül keserű csalódást is fog szenvedni, mert számításai sem anyagi, sem erkölcsi, sem társadalmi szempontból nem fognak beválni, és hiába tépi ki lelke gyökerét ősi hitéből, új hitében gyökeret verni nem tud, végeredményben pedig a maga gyöngeségével az ellenünk agyarkodó rosszindulatok bátorításához járul hozzá.”⁹

A neológ *Egyenlőség* címoldalán megjelent, a Pesti Izraelita Hitközösség Rabbisága és Elöljárósága által fogalmazott felhívás már címében (*Áruló*) is keményen fogalmazott:

„... a cél, amely Önt fájdalmas elhatározásában vezeti, semmiképp sem fog megvalósulni e szándékának végrehajtása révén. A hitehagyás sem elhelyezkedést, sem könnyebb boldogulást nem biztosít senkinek, hiszen számtalan példa bizonyítja, hogy a hitehagyott zsidó továbbra is zsidónak

⁹ A magyar zsidóság vezetőinek szózata hitközösségeink tagjaihoz. In: *Egyenlőség*, 1938. április 28. 5. p.

számít, és semmi esetre sem részesül előnyben a született keresztény fölött. De még gyermekei számára sem tudja biztosítani a hitehagyó a könnyebb boldogulást, mert hiszen – amint a külföldi példa mutatja – a jogfosztó törvény másod- és harmadíziglen is kizárja a zsidó származását a jogok teljességéből. [...] csak az a tragikum teljesülhet be úgy az Ön személyén, mint ama hozzátartozóin, akiken kitérésével segíteni vél, hogy elvesztvén gyökerét saját ősi vallásában és megfosztván ezzel a lépéssel önmagát és családját attól a megbecsüléstől, amelyet eddig élvezett, azonfelül keserű csalódást is fog szenvedni, mert számításai sem anyagi, sem erkölcsi, sem társadalmi szempontból nem fognak bevalni.”¹⁰

A zsidó vezetők szavai beteljesedni látszottak. A keresztény közösség bizalmatlanul fogadta az áttérőket, megkérdőjelezte tettük őszinteségét. Angelo Rotta budapesti apostoli nuncius Eugenio Pacelli bíboros államtitkárnak írt jelentésében rámutatott, hogy a magyar társadalomban általánosan elterjedt az antiszemitizmus, ezért kedvezően fogadták a zsidótörvény javaslatát. Meg kellett állapítania azt is, hogy a konvertita zsidókkal szemben katolikus körökben is általánosan elterjedt a bizalmatlanság érzése.¹¹ Ugyanakkor a vallásos zsidók és a protestánsok is megkérdőjelezték az újonnan áttérők új vallásba vetett hitét, az áttérés őszinteségét. A kikeresztelkedő zsidóknak tehát nem csak azzal kellett szembenézniük, hogy vonatkozva akarja csak őket befogadni a keresztény közösség, de a zsidó közösség sem tekintette őket többé maguk közé tartozóknak. Így köztes helyzetbe kerülhettek, amelyben a kirekesztettség érzése felerősödött.¹²

A zsidó vezetők igyekeztek minden lehetőt megtenni a diszkriminatív törvény meghozásának megakadályozására. Hangsúlyozták a magyar zsidók hazafiságát. Hevesi Simon és Stern Samu előbb idézett közleményükben tájékoztatták a hitközségek tagjait, hogy a Magyarországi Izraeliták Országos Irodája

„... az országgyűlés mindkét házához legkiválóbb jogászaink közreműködésével kidolgozott alapos feliratban fordultunk,¹³ amelyben felsorakoztattuk az összes érveket és adatokat a magyar zsidóságot méltatlanul fenyegető súlyos jogcsorbitással szemben. Az adatok és tények erejével akarjuk bizonyítani minden tőlünk telhető módon, hogy sem magyarságban, sem hazafiságban, sem munkában, sem áldozatosságban nem maradtunk mögötte az ország bármely felekezethez tartozó lakosainak, magyarok voltunk, magyarok vagyunk, magyarok leszünk, zsidó vallású magyarok, akik munkájukkal a haza javát szolgálják mindenkor. Célzatos jelszavakkal megmérgezett korszellem megbélyegzett bennünket, de a történelem, amiként a múlt, akként a jövőre nézve sem tagadhatja meg a megbecsülés igazságát tőlünk. Ezt az önérzetet, ezt az öntudatot, de egy-

¹⁰ *Egyenlőség*, 1938. április 7. 1. p.

¹¹ Rotta nuncius jelentése Pacelli bíboros államtitkárnak, Budapest, 1938. április 12. – Segreteria di Stato, Sezione per i Rapporti con gli Stati, Archivio Storico, Congregazione per gli Affari Ecclesiastici Straordinari, Ungheria, Pos. 77 P.O., fasc. 57, f. 7r, N1476/1938.

¹² K.FARKAS, 2001. 114–118. p.

¹³ A beadvány szövegét közli: *Zsidó Újság*, 1938. április 29. 3–4. p.

úttal magyarságunk és hazafiságunk megrendíthetetlen hitvallomását hirdetjük irányt adó és követendő magatartásként.¹⁴

A zsidóság azt várta a keresztény egyházaktól, hogy felemelik szavukat a diszkrimináció ellen. A sajtó elismeréssel szólt a Szentszékről, annak a faji gyűlölet elleni megnyilatkozásairól. Az ortodox *Zsidó Újság*ban Korein Dezső méltatta azt, hogy az *Osservatore Romano* karácsonyi számában a Szentszék az antiszemitizmus ellen nyilatkozott, a század szégyenének nevezve azt.

„A szenzációs állásfoglalás hatása olyan, mint egy fénysugár a sötét éjszakában. [...] A világ agyongyötört zsidósága hálás tekintettel fordul a katolikus egyház fejéhez, XI. Pius pápához, aki világtekintélyével mondott le-sújtó kritikát az antiszemitizmus fölött. Reméljük, hogy a félrevezetett keresztény hívőknek a pápai manifesztum kinyitja szemét, és visszatérnek a felebaráti szeretet és humanizmus megtisztult fogalmához. Most azután gondolkodhatnak a féktelen gyűlölet sötét lovagjai afölött, mit tegyenek a Szentszék tiszta és világos állásfoglalása ellen, ha ugyan ilyen elvetemültségre volna bátorságuk. [...] A pápa őszentsége igazolta bölcseink fogalommeghatározását a chaszidé ümajszoa hajlom, a más felekező jámborok- és igazságosokról, akiknek a túlvilági boldogságban nagy részük lesz.”¹⁵

Néhány hónappal később a cionista *Zsidó Szemle* számolt be a fajelmélet elleni állásfoglalásról:

„Párizs, május 12. A francia katolikus akadémia, az »Institut Catholique« megkapta Rómától annak az állásfoglalásnak szövegét, melyben a szent kongregáció a Vatikán állásfoglalását fejt ki a fajelméletekkel szemben. A kongregáció előjárója maga a pápa. A szent kongregáció kéri a katolikus egyetemeket és fakultásokat, hogy teljes erejükből védelmezzék az igazságot a tévedések áradata ellen. Éppen ezért az egyetemi tanároknak fel kell használniuk minden eszközt, az élettan, történelem, bölcsészet, hitvédelem s a jogi és erkölcsi tudományok minden érvelését, hogy erőteljesen visszatartsák a fajelmélet tarthatatlan állításait s főként azt, hogy a faj erejét és a vér tisztaságát kell szolgálni és megőrizni, hogy a vallás alá van vetve a faj törvényének és hogy mindenféle jogi rend legfőbb szabálya a faj őstörvénye.”¹⁶

Ez a cikk az előtte idézettel szemben érzelmektől mentesen írta le a híreket.

A neológ *Egyenlőség* újságíróinak a Szentszék iránti rokonszenve abban is megmutatkozott, ahogy Eugenio Pacelli bíboros államtitkárnak a nemzetközi eucharisztikus kongresszusra érkezését beharangozták:

„Magyarország egész társadalma, felekezeti különbség nélkül, mélyeséges hódolattal köszönti a nagy vendéget. De engedtessek meg nekünk e helyen, hogy külön is kifejezést adjunk annak a mélyeséges hálának, melyet a zsidó vallás követői szerte a világon a bíboros államtitkár személye iránt

¹⁴ *Egyenlőség*, 1938. április 28. 5. p.

¹⁵ KOREIN DEZSŐ: Megszólalt a Vatikán. In: *Zsidó Újság*, 1938. január 11. 3. p.

¹⁶ *Zsidó Szemle*, 1938. május 20. 10. p.

éreznek. Pacelli őminenciája a most elmúlt nehéz években teljes nyíltsággal foglalt állást a zsidóüldözés ellen. Azok a rendkívüli jelentőségű nyilatkozatok, melyeket a Vatikán részéről a faji gyűlölködés és a zsidók degradálása ellen úgy szólván havonta történtek, a pápa és államtitkárának legszemélyesebb iniciatívájából fakadtak. Külön hálával viseltetik a zsidó vallásközösség a bíboros államtitkár úr iránt, aki a zsidó vallás szabad gyakorlásának álláspontját kritikus percekben hirdette. Mikor több országban a rituális vágást eltiltották, az államtitkár úr diplomáciai közbelépésére – mint legutóbb Varsóban történt – visszaadták a zsidóságnak azt a jogát, hogy vallását ezen a téren is szabadon gyakorolhassa. E kérdésről különben Pacelli őminenciája legutóbb a római zsidó hitközség vezetője előtt a legteljesebb szabadelvűség szellemében nyilatkozott. E néhány sorban a magyar zsidóság hálájának akarunk kifejezést adni az illusztris vendég iránt, aki a jövő héten hazánkat megtisztelt látogatásával.”¹⁷

A cikk az újság irányultságával megegyezően cionista David Prato római főrabbi és a bíboros államtitkár megbeszélését említi, amelyre Pacellinek a magyar fővárosba utazása előtt pár nappal került sor. Egy másik, levéltári forrás alapján tudjuk, hogy szóba került a zsidótörvény-javaslat is, és a bíboros államtitkár megígérte, hogy a magyar katolikusokra hatást fog gyakorolni abban az értelemben, hogy a zsidótörvényt a budapesti felsőházban utasítsák el, vagy legalább lényeges változtatást hajtsanak végre rajta.¹⁸ Pacellinek ez az ígérete szerepet játszhatott abban, hogy a törvény felsőházi szavazásán a katolikus főpapok nem vettek részt. Joggal feltételezhető, hogy távolmaradásuk szándékos volt, és nem csak az eucharisztikus kongresszussal kapcsolatos elfoglaltságaik miatt történt.¹⁹

A bíboros államtitkár iránti szimpátia később is érezhető, amikor az ortodox *Zsidó Újság* Pacellinek a francia szociális hét vezetőihez intézett üzenetét ismerteti, amely az egyéni szabadság és a társadalom érdekeinek összefüggésével foglalkozik.²⁰ De ugyanilyen szimpátiával méltatta a cionista és az ortodox zsidó újság még 1938 tavaszán Serédi Jusztinián hercegprímás nagyböjti pásztorlevelét:

„... legutóbbi böjti pásztorlevelében kihangsúlyozza a katolicizmus zsidó gyökereit. Kiemeli, hogy Krisztus zsidó volt, zsidó nyelven beszélt, zsidó szokásokat gyakorolt és ezzel kapcsolatban a magyar katolikus egyház feje kikel a faji gyűlöletből fakadó pogányság ellen. A magyar hercegprímás Innitzer bécsi bíbornok érsek, Felix Faulhaber müncheni érsek erkölcsi bátorságával küzd a katolicizmus igazságáért. Nagy érdekünk, hogy szava eredményesebb legyen, mint osztrák és német kartársai intése.”²¹

„Ilyen irányban a lelkeket nevelni kell. Ebben a tekintetben Serédi Jusztinián hercegprímás most kibocsátott nagyböjti pásztorlevele klasszikus

¹⁷ *Egyenlőség*, 1938. május 19. 2. p.

¹⁸ BRECHENMACHER, THOMAS: *Der Vatikan und die Juden. Geschichte einer unheiligen Beziehung*. München, 2005. 200. p.

¹⁹ Az állítást alátámasztó érvelést ld.: CSÍKY, 2012. 143–150. p.

²⁰ *Zsidó Újság*, 1938. augusztus 5. 2. p.

²¹ *Zsidó Szemle*, 1938. március 16. 6. p.

dokumentum. [...] Serédi szózata mutatja, hogy a vallásosság sohasem sülyedhet fajgyűlöletté, hogy I'ten szolgája sohasem lehet az aranyborjú rabja, hogy az igazság és a szeretet I'tenében való hitet nem pótolhatja a vérnek pogány, ijesztő, barbár mítosza. A hercegprímás népszerűtlen dolgra vállalkozott, amikor a mai időben hirdeti és hangsúlyozza a keresztény vallás zsidó gyökereit, és így a leghatározottabban elítéli a fajgyűlöletet. [...] Ha a magyar társadalomban olyan grandiózus erkölcsi erők lüktetnek, mint amelyek a hercegprímás pásztorlevelében megnyilatkoznak, akkor nem nagyítás, ha azt reméljük, hogy a béke, a tisztességes munka megbecsülésének, a társadalom egyes osztályai közötti harmóniának korszaka ki fog bontakozni a maga áldásos mivoltában, amikor a milliárd pengőt együttes erővel kell előteremteni.”²²

Talán némi iróniát is kiolvashatunk ezekből a sorokból, amelyekben a kormány 1 milliárd pengős hadiipari fejlesztési programját vonja párhuzamba az újságíró a hercegprímás pásztorlevelének szellemiségével. Mindenesetre a nagy várakozások nem teljesedtek be, mert a magyar társadalomban nem a harmónia, hanem az ellentétek domináltak, ahogy ez a zsidótörvény parlamenti vitájában is kiderült.

A javaslat parlamenti tárgyalását természetesen élénk figyelemmel kísérte a felekezeti sajtó is. Számon tartották a keresztény egyházi vezetők és a vallásos politikusok megnyilatkozásait. Kiolvasható a csalódás a keresztény egyházak képviselőinek magatartását látván. Az általános zsidóellenes hangulatban feltűnést keltett Széchényi György kereszténypartí képviselőnek a katolikus folyóiratban, a *Korunk Szavában* megjelent cikke:

„... azt állapítja meg, hogy becsületes katolikus szempontból nem fogadhatja el a zsidó törvényjavaslatot, mert hisz az állam lelemibb kötelessége, hogyha valakit megfoszt a kenyértől, adjon neki alkalmat más téren való megélhetésre. Milyen különös, hogy a katolikus szempontot egy laikus domborítja ki, nem pedig illetékes egyházi emberek. Ez nekünk, zsidóknak, érthetetlen. Ha neolog rabbik nem mernek semmit se csinálni és átengedik, hogy a laikusok indítsanak meg minden judaizáló és vallási folyamatot, ez érthető, mert a neolog rabbik mégis csak alkalmazottak, akiknek szükségük van fizetésemelésre, akik tehát nem egészen függetlenek a világi rétegtől. De miért engedi nálunk az egyház, hogy az ő álláspontját egy világi férfiú juttassa kifejezésre? Nem avatkozunk az egyház dolgaiba, de azért csodálkozunk még szabad s azt is szabad megjegyezni, hogy hagyják csak meg a neolog felekezeti életet a – zsidóknak.”²³

A cionista újság cikke a katolikus vezetők kritikája mellett egyben a neológ közösség életét is kritizálja, érdekes párhuzamot vonva.

A törvényjavaslat felsőházi tárgyalásán fejtették ki álláspontjukat a katolikus főpapok, akik méltóságuknál fogva voltak tagjai az országgyűlés második kamarájának. „A felsőházban a zsidótörvény tárgyalásánál felszóltak a bíbornok-hercegprímás, Glattfelder katolikus, Ravasz László református, Raffay evangélikus püspök, zsidó részről dr. Láng Lajos és dr. Lőw Imánuel főrabbi. Az utóbbi kettő méltóan képviselte a zsidó álláspont-

²² A miniszterelnök és a hercegprímás szava. In: *Zsidó Újság*, 1938. március 9. 2. p.

²³ *Zsidó Szemle*, 1938. május 6. 5. p.

tot. Vajon az előbbiek felszólalása a keresztény szeretet és a dogmatika szellemében történt-e, ennek eldöntése illetékességünk körén kívül esik”²⁴ – írta a cionista *Zsidó Szemle*. Az ortodox *Zsidó Újság* bővebben ismertette és kommentálta a történeteket:

„... a bizottsági tárgyaláson a keresztény főpapok meglepő enyhén tiltakoztak az ellen, hogy a törvény nem ismeri el az 1919 után kitértek kereszténységét és határidőüzletet köt a különféle kategóriájú mesümedokkal. A hercegprímás felebaráti szeretetről beszélt, amellyel igazán nem egyeztethető össze annyi ártatlan embernek állásából való kidobása, és magyarázni kezdte a felebaráti szeretet egyes frázisait, de a fejtegetés végéreményben ellenkezett a felebaráti szeretetnek egyedül igazságos és mai napig érvényes megállapításával, amelyet Hillél ezekbe a szavakba öltött: »Amit magadnak nem kívánsz, azt ne tedd másnak.« A csanádme gyei püspök élénken rávilágított arra az igazságtalanságra, amely a kenyerrüktől megfosztott zsidó embereket éri, de ebből az alkalomból egészen egyoldalúan a mai állapotokért a »háború előtti szabadkőműves, radikális gondolkodású zsidóságot« teszi felelőssé.”²⁵

Az újság rámutatott Serédi Jusztinián hercegprímás és Glattfelder Gyula csanádi püspök beszédeinek ellentmondásosságára, amely mögött a fajjelmelet elutasítása, ugyanakkor a diszkrimináció igenlése húzódott meg.

Ugyancsak az ortodox *Zsidó Újság*ban Kornitzer Béla mintha mentetgetni próbálná a Felsőház tagjait, amiért elfogadták a törvényjavaslatot:

„ A felsőház keddi ülésének szónokai is, a zsidó Lőw Emmánuel és Láng Lajos kivételével, valamennyien elfogadták a zsidójavaslatot. [...] A folyosói megnyilatkozásokban sok – mondhatnám – filozemita hang is van, amely csak opportunusból nem kap nyilvánosságot. De ugyanilyen békés, barátságos és valósággal aggódó arcokat figyeltem meg a felsőház több illusztris tagja között, akik Láng Lajos szép koncepciójú, bátor, önértetes beszéde alatt teljes megértéssel bólogattak, helyeseltek. [...] A felsőház inkább belső politikai kényszerűségből, a kormány pozíciójának megerősítése szempontjából mondotta ki a zsidójavaslatra az igent, mint meggyőződésből vagy gyűlöletből. [...] mind a mai napig a felsőház részéről egyedül Beöthy László, a felsőház nagy tekintélyű alelnöke nyilatkozott elítélőleg a zsidójavaslatról [...] Amidőn Széchenyi Bertalan gróf elnök szavazásra szólította fel a méltóságos és kegyelmes főrendeket, az egész felsőház egy emberként állt fel, hogy megszavazza a zsidótörvényt. [...] A jobboldal első padsorában egyetlen öreg úr nem szavazta meg a zsidótörvény javaslatot, ez az úr Beöthy László volt.”²⁶

Kornitzer látható jólétesültsége mellett félinformációk is keveredtek írásába. A cikknek ellentmond a felsőházi napló, amely szerint a javaslat általános vitájában 11-en szólaltak fel, és közülük csak 3-an a javaslat ellen. Az izraelita felsőházi tagokon kívül Szőke Gyula is ellenezte a javaslatot. Ő a katolikus társadalmi élet ismert szereplője volt, a katolikus értelmiség

²⁴ *Zsidó Szemle*, 1938. június 3. 5. p.

²⁵ *Zsidó Újság*, 1938. május 27. 1–2. p.

²⁶ KORNITZER BÉLA: Beöthy László. In: *Zsidó Újság*, 1938. május 27. 11. p.

befolyásos képviselője, aki ráadásul a katolikus püspöki karral is jó kapcsolatokat ápolt. Beszéde emiatt is fontos volt. Szóke egyrészt az 1919. augusztus 1. előtt és után megkeresztelkedettek közötti különbségtételt kifogásolta, amely szerint zsidónak minősültek az ezen időpont után áttért konvertiták. Másrészt viszont erkölcsi elvekre hivatkozva vetette el a javaslatot, hivatkozva az éppen akkor induló eucharisztikus kongresszusra.²⁷

Szintén az ortodox újságban Korein Dezső kemény szavakkal kritikálta a keresztény főpapokat. Szavai félreérthetetlenül elsősorban a katolikus püspökökhöz szóltak:

„... a boszorkányper módjára ránk szakadt zsidótörvény nem lehet örök életű, mert az sehogy sem illik bele hazánk alkotmányos életébe. Gondoljunk továbbá arra a megnyugtató jelenségre, hogy a felsőház 226 tagja közül csupán 40-en voltak jelen egy ily fontos törvényjavaslat szavazásánál, ebből 4-en ellene, 36-an mellette adták le szavazatukat. Száznál is több felsőházi tag nem vett részt a szavazásban. [...] Annál szomorúbban hatottak a felsőházban helyet foglalt keresztény főpapok zsidóellenes felszólalásai, akik a sokat hangoztatott keresztény szeretet helyett felekezeti és faji elfogultsággal telített beszédet tartottak ellenünk. Így tehát nagy csalódás ért bennünket. Nem hittük, hogy a nagy műveltségű és széles látókörű főpapok annyira magukévá teszik azt az ellenséges felfogást, amely igaztalan általánosítások alapján valóságos vesszőfuttatást az amúgy is vérig megalázott és megbántott zsidóságon. Nem hittük, hogy azok az egyházfők, akik végeredményben mégiscsak a keresztény egyház legmagasabb irányítói, és akiknek a Vatikánnak békességet hirdető nyilatkozataihoz kellene igazodniuk, ezzel teljesen ellenkező álláspontra helyezkednek a magyar törvényhozás felsőházában. Mély rezignációval kell ezt tudomásul vennünk. [...] Mikor soha nagyobb szükség nem volt az összetartásra, mint ma, a vallásfelekezetek hivatalos örei ássák mélyebbre az ellentéteket, és erkölcsi támogatásban részesítik a társadalom rendbontóit és a demagógia fekete lovagjait. [...] A felekezetek vezetői ne politizáljanak, hanem szolgálják a lelkipásztorkodás és emberszeretet eszményi igéit és a társadalmi béke magasztos munkáját.”²⁸

A katolikus főpapok magatartását a zsidóellenesség különböző változatai közötti különbségtétel alapján lehet megérteni. A katolikusok között elterjedt zsidóellenesség nem faji alapú volt, hiszen azokat a konvertita zsidókat, akik nem csupán társadalmi vagy gazdasági előnyök érdekében, hanem valóban a katolikus hit iránti meggyőződéstől vezérelve tértek át, azaz őszintén megtértek, a keresztény közösség, az egyház teljes jogú tagjának tartották. Az áttérés őszinteségének kétségbe vonása, azaz a lojalitás megkérdőjelezése a katolikus közösség részéről az egykori feltételes emancipációs diskurzusokkal rokonítható. Ennek az álláspontnak a képviselői a zsidókérdés megoldásának a zsidóság teljes, azaz nyelvi, kulturális, társadalmi és vallási beolvadását tekintették. Ez azonban nem jelentette a magyarországi zsidóság egészének asszimilációját, hiszen tisztában voltak vele, hogy ez nem lehetséges. Prohászka Ottokár rámutatott, hogy a magyar zsidóság is elindult a nemzetté válás útján, amely szerinte el fog ve-

²⁷ Csíky, 2012. 144–146. p.

²⁸ Korein Dezső: Ünnepek után. In: Zsidó Újság, 1938. június 17. 1. p.

zetni a hazai zsidóság kisebbségének teljes asszimilációjához és többségének disszimilációjához. A zsidóellenességnek ez a változata tehát asszimiláló jellegű volt, míg a faji alapú antiszemitizmus disszimiláló, hiszen a hazai zsidóság egészét, köztük a már asszimilálódott zsidókat is ki akarta zárni a társadalomból. Ezt az alapvető különbséget mindkét oldalon, katolikus részről és a szélsőjobboldalon is felismerték, ezért utasította el például Bangha Béla a „gyűlölködő fajvédelmet,” és ezért támadta Méhely Lajos, a magyarországi fajbiológiai kutatások egyik kezdeményezője Banghát a „zsidótérítés” miatt. A zsidóellenesség különböző változatai közötti különbségtételt az elemzés szintjén már Bibó István megtette 1948-ban született híres tanulmányában, amikor szembeállította egymással az „egyházias antiszemitizmust” a „modern, tömeggyilkos antiszemitizmussal”.²⁹

Miközben a közvéleményt és a zsidó közösség nagy részét a diszkrimináló zsidótörvény foglalkoztatta, az ortodoxok ugyanilyen súlyú problémaként kezelték a rituális vágás megtiltását, ahogy ez a *Zsidó Újság* cikkeiből kiderül.³⁰ A rituális metszés tilalmát és a zsidótörvényt a zsidóságra mért két csapásként értelmezték. Ugyanakkor többször foglalkoztak neves keresztény értelmiségieknek azzal a kiáltványával, amelyben 58 személy, köztük Ernst Sándor, Beöthy László, Mayer János, Pesthy Pál, Hindy Zoltán és Szurmay Sándor tiltakoztak a rituális vágás betiltása ellen.

A földművelésügyi miniszter 1938. évi 21.700 számú rendelete ugyanis úgy módosította a vonatkozó jogszabályokat, hogy a sürgős kényszervágás esetét kivéve elrendelte, hogy nagyállatot csak úgy szabad levágni, ha elvéreztetése előtt alkalmas módon elkábítják. Büntetni rendelte azokat, akik ezt a rendelkezést megszegik vagy kijátsszák.³¹ Az ortodox zsidó sajtó a kóser húskereskedelem megbénulásától, sőt az egész magyar húsipar végétől tartott a rendelkezés miatt. Ha figyelembe vesszük azt, hogy az ortodoxok a többségi társadalomtól jelentős mértékben elkülönült, saját szabályaikhoz igazodó életet éltek, érthetővé válik, hogy számukra miért jelenthetett az állatok rituális vágásának megtiltása legalább olyan csapást, mint a zsidóság társadalmi szerepének csökkentését célzó első zsidótörvény.

Szent István-év

Az 1938-as év Szent István király jubileumi éve volt, halálának 900. évfordulójára emlékezett az ország. A zsidóság is részt vett az ünneplésben. A jubileumi évre készülve a pesti izraelita hitközség közgyűlésén Stern Samu elnök kijelentette:

„... a magyar zsidóság a magyar nemzet egészébe beolvadó húséges érzéssel vesz részt Szent István király uralkodása kilencszázadik évfordulójának megünneplésében s a tisztelet lobogóját hajtotta meg a magyar katolikus

²⁹ Csíky, 2012. 155. p.; Glässer, 2013. 247. p.

³⁰ Ld. pl. Neves politikusok a s'chitóbetiltás ellen. In: *Zsidó Újság*, 1938. április 15. 8. p.; A zsidótörvény előestéjén. In: *Zsidó Újság*, 1938. május 6. 1–2. p.

³¹ A magyar királyi földművelésügyi miniszternek az állategészségügyről szóló 1928: XIX. törvénycikk végrehajtása tárgyában kiadott rendelet egyes rendelkezéseinek kiegészítéséről és módosításáról szóló 1938. évi 21.700. számú rendelete 2. § (1)–(2). In: Magyarországi rendeletek tára. 1938. Bp., 1939. 532–533. p.

klérus előtt, amely a szentistváni tan államfenntartó igazságának jegyében minden bomlasztó, szélsőséges, pogány gondolatallal szemben hirdeti és gyakorolja a hitnek teremtő és megtartó erejét. – Minden magyar templomban – így fejezte be Stern Samu beszédét –, bármily nyelven, akár latinul, akár magyarul, akár héberül magasztalják is benne az Egy Istent, a Himnusz fenséges dallamában egyesül hit és haza megszentelt eszménye.”³²

A budapesti ortodox hitközség június 25-én a Kazinczy templomban³³ ünnepélyes hálaadó emlék-istentiszteletet rendezett a Szent István emlékév országos ünnepségeinek megnyitása alkalmából. „Sussmann Viktor rabbi a nyitott frigyháza előtt megindító héber imában hódolt az első magyar király halhatatlan emlékének, és kegyelettel emlékezett meg a dicsőséges uralkodó halálának 900-ik évfordulójáról.”³⁴ A pesti izraelita hitközség képviselőtestületének közgyűlésén, július 26-án Stern Samu elnök „mindenekelőtt mély hódolattal emlékezett meg Szent István király államalkotó uralkodásának kilencszázadik évfordulójáról, valamint Horthy Miklós kormányzó hetvenedik születésnapjáról.”³⁵

A Szent István-év ünneplése összekapcsolódott a nemzetközi eucharisztikus kongresszussal, és a nemzeti és vallási ünnep összefonódása katolikus dominanciával valósult meg. A zsidóság csakúgy, mint a protestánsok, igyekeztek elkülöníteni egymástól Szent István ünnepét és a kongresszust, és tisztán nemzeti ünnepként megülni az államalapító évfordulóját.³⁶ Az első király jubileuma is lehetőséget adott a zsidóságnak az állam és a nemzet iránti hűség kifejezésére, amely – ahogy fentebb láttuk – egyben a zsidótörvény elleni demonstráció is volt, annak igazságtalanságára is hivatott volt rámutatni.

Az állam iránti hűség megnyilvánult Horthy Miklós kormányzó 70. születésnapjának megünneplésében is. A hatalom által elvárt lojalitás mellett ebben az ünneplésben megjelent az államfő tiszteletének a Szentírás szövegeiből megerősítést nyert vallási hagyománya is, valamint folytatása volt annak a közösségi emlékezetnek, amelyben a Habsburg uralkodókat a judaizmus pártfogóiként tüntették fel. A zsidóság szorongatott helyzetében az aktuális vezetőtől, Horthy kormányzótól várt oltalmat.³⁷

A VI. izraelita községkerület közgyűlésén, amelyhez az izraelita kongresszusi szervezet fővárosi és Pest megyei hitközségei tartoztak, Stern Samu beszédében reagált a zsidóság jogfosztását kimondó törvényre, amelyet az emancipáció korának végeként jellemezett. „Önértünkben megalázva, önmagunk előtt is szégyenkezve, járjuk jelenünk nehéz útját, és riadtan hajtjuk meg hajdan felemelt fejünket, amíg a bizonytalan jövőnek új útjait keressük – a magunk és gyermekeink számára. [...] mi minden erőnket és

³² *Zsidó Szemle*, 1938. január 21. 3. p.

³³ A korabeli zsidó sajtó templomnak nevezte az izraelita imaházat.

³⁴ *Zsidó Újság*, 1938. július 1. 10. p.

³⁵ *Zsidó Újság*, 1938. július 1. 10. p.

³⁶ Vö. GICZI ZSOLT: A magyarországi katolikusság 1937–1938-as kettős szentéve és a protestánsok. In: *Újragondolt negyedszázad. Tanulmányok a Horthy-korszakról*. Szerk.: Miklós Péter. Szeged, 2010. 223–232. p. (továbbiakban: GICZI, 2010.)

³⁷ Vö. GLÄSSER, 2013. 248–249. p.

semmitől meg nem riadó elszántságunkat sorompóba akarjuk és fogjuk állítani példátlanul megcsorbított jogaink és igazaink visszaszerzésére, és addig megnyugodni nem fogunk, míg áldozatosságunkkal és erkölcsi érdekeink legjavával ki nem küzdjük újból évezredes kulturáltságunk és magyarságunk megbecsülését” – mondta az elnök, aki a megoldást a felsőbb-séghez való fordulásban látta:

„Nem a megalázottság letörtségével, hanem az öntudat önérzetével fordulunk a magyar kormányhoz és annyi megpróbáltatással sújtott magyar nemzetünk legfőbb patrónusához, a mi hódolva tisztelt Kormányzó Urunkhoz, akít a jóságos Gondviselés mindnyájunk üdvére most élete hetvenedik évfordulójához segített, és aki legutóbb is megnyugtató bölcs szavával megértő jóindulatáról biztosított bennünket – a magas kormányhoz és a főméltóságú Kormányzó Úrhoz száll hódolatteljes szavunk hitközségeink e mélyen lesújtott gyülekezetéből: védelmet kérünk az antiszemitizmus további ostroma ellen, és orvoslást kérünk a sebekre, amelyeket a rég letűnt barbárság korának új méreggel fertőzött nyilai ütnek és ütni akarnak rajtunk! – Védjen meg bennünket a kormányzat bölcs, de erős keze a mérgezett nyilak további ostromától: hitükhöz hű, jó magyarokat véd meg a magyarság számára – jó és hű magyarokat, akik visszautasítva minden ellenkező és méltatlanul gyanúsító feltevést, minden erőnkkel, minden áldozatosságunkkal tovább is az élet, a haladás zavartalan folytonosságát akarjuk szolgálni, és akik a mai lesújtottságban, a mai megalázottságban is – elnyomva bár, de törve nem – rendületlenül a Szózat örök ígétit valljuk: »A nagyvilágon e kívül / Nincsenk számunkra hely, / Áldjon vagy verjen sors keze, / Itt élünk s halnunk kell!«³⁸

A hazafiság megrendítő kifejezése összekapcsolódott a kormányzó születésnapjának ünneplésével.

Horthy köszöntése vallásos keretek között történt, és követte az előjárók tiszteletének hagyományát. A pesti izraelita hitközség előjárósága 1938. június 18-án ünnepi hálaadó istentiszteletet tartott a Dohány utcai zsinagógában, ahol több ezer hívő vett részt. Megjelent a hitközség előjárósága Stern Samu elnökkel az élén, a Szentegylet, az összes felekezeti intézmény és a nőegyletek vezetősége. Megjelentek az állami és önkormányzati méltóságok képviselői, az izraelita nyugalmazott frontharcosok és katonatisztek nagy számban, az izraelita iskolák növendékei és cserkészcsapatok tagjai. Hevesi Simon vezető főrabbi imát mondott a kormányzóért. Az ünnepség a nyitott frigyszekrény előtt a himnusz elénekelésével fejeződött be. A következő napon a Pesti Izraelita Szentegylet előjáróságának ülésén Kramer Miksa elnök hódolattal emlékezett meg a kormányzóról, és méltatta érdemeit. A budapesti ortodox hitközség főtemplomában a Zsoltárok könyvéből imádkoztak, majd Sussmann Viktor rabbi a nyitott frigyszekrény előtt mondott imát a kormányzóért. A főkantor által előadott fohászok után elénekelték a himnuszt.³⁹

Az ortodox *Zsidó Újság* fél oldalt betöltő cikkben köszöntötte a kormányzót:

³⁸ *Egyenlőség*, 1938. június 15. 3. p.

³⁹ *Zsidó Szemle*, 1938. június 24. 3. p.

„Hazánk összrakosságának szíve felekezeti különbség nélkül egyesült áhitatban az elmúlt szombaton. A Kormányzó Úr 70. születésnapját ünnepelte az egész ország. Őszinte imák szállottak az egek Urához, hogy Őfőméltóságát az i'teni gondviselés még soká megtartsa testi és lelki frissességben, erőben és egészségben, az ország üdvére, hogy maradjon az emberi kor legvégső határáig a hazafias erények, a becsületes munka, a rend, a fegyelem, az ország lakosai békés együttműködésének sziklaszilárd oltalmazója és fennkölt gondolkodású irányítója. Szerte az ország minden zsidó hitközségében felhangzottak a könyörgő imák. A budapesti orth[odox] hitközségben a nemzeti színű drapériákkal impozánsan feldíszített, zsúfolásig megtelt Kazinczy utcai főtemplomban a hívők soraiban megjelent a hitközségi elöljáróság, választmány és képviselő-testület, valamint az orth[odox] országos iroda és számos felekezeti intézmény vezetősége. A liturgiai rész a 21., 45., 121. és 150. zsoltárból állott, miután Sussmann Viktor rabbi a nyitott frigyláda előtt a »Hanajszén t'süü«-imát recitálta el mély ájtatossággal a Kormányzó Úr és családja egészségéért, hosszú életéért, valamint a haza boldogulásáért. Az éneki részt Preisz Mór főkántor teljes énekkarsegédlettel látta el. Az ünnepélyes i'tentisztelet a Himnusz akkordjaival ért véget.⁴⁰

A Magyarországi Izraeliták Országos Irodájának felhívására az összes hazai ortodox község imaházában hálaadó istentiszteletet rendeztek a kormányzó tiszteletére.⁴¹ A Horthy iránti tisztelet kifejezése egyben a nemzeti érzés megnyilvánulása is volt, amit mutatnak a szertartásnak azok a szimbolikus elemei, amelyek az ún. nemzetvallás eszköztárába is beletartoznak, mint a Himnusz vagy a nemzeti színű díszítések.

A haza iránti lojalitás a revíziónak az egész magyar társadalmat és politikai életet átható gondolatához való viszonyában is megmutatkozott. Az ortodoxok saját vallási kereteik között értelmezték újjá ezt a gondolatot, náluk a revízió a történelmi hitközségek visszatérésének és a vallási élet elmélyülésének képével fonódott össze. Az integer Magyarország gondolatát talmudi alapon igyekeztek alátámasztani, de az irredentizmust elutasították. Ugyanakkor a revízió támogatásában megjelent a Monarchia iránti nosztalgia, a korábbi állapotok visszaállításának reménye is.⁴² A cionista sajtóban a történelmi Magyarország szétdarabolása miatt kialakult magyar kisebbségi problémára a létrehozandó önálló zsidó állam kisebbségvédelmi politikájában látták a megoldást:

„Tetszik, vagy nem tetszik az antiszemitáknak, a valóság mégis az, hogy a magyar kisebbség sorsára nagyobb befolyást fog majd gyakorolni a megalakítandó zsidó állam kisebbségvédelmi fellépése, mint a Csonka-Magyarországot vezető magyar körök intézkedései, vagy a magyar népközösség párfogó akciója. [...] Európa összes etnikai kisebbségei nagy figyelemmel kísérik a zsidó állam megalakulásának különböző fázisait és nagy reményeket fűznek a zsidó állam népszövetségi szerepléséhez. Ebből a szempontból a magyar népközösségnek eminens érdeke, hogy szimpátiá-

⁴⁰ *Zsidó Újság*, 1938. június 24. 3. p.

⁴¹ *Zsidó Újság*, 1938. július 22. 1. p.

⁴² GLÄSSER, 2013. 249. p.

val kísérje ennek az államnak a megvalósítását és szimpátiáját nemcsak elvileg, hanem gyakorlatilag is juttassa kifejezésre.”⁴³

Cionista nézőpontból a magyar és a zsidó állam közötti együttműködés kölcsönös előnyökön nyugodhatott. A zsidó állam létrehozásának támogatásáért cserébe Izrael latba vethette volna befolyását a kisebbségek védelmében. E mögött a gondolat mögött is a Magyarország iránti elkötelezettséget fedezhetjük fel, még azon zsidók részéről is, akik jövőjüket egy megalakítandó saját államban képzelték el.

Eucharisztikus világkongresszus

Az 1938-as év legjelentősebb vallási eseménye a Budapesten rendezett 34. Nemzetközi Eucharisztikus Világkongresszus volt, egy katolikus ünnepségsorozat, amely a Szent István-évhez kapcsolódott. Ugyanakkor ez esemény az egész ország számára jelentős volt. Sikerült felkelteni és fenntartani a külföld figyelmét Magyarország iránt, és az ünnepségsorozat nem csupán a katolikus egyház, hanem a magyar állam számára is nyereséget jelentett. Az országról kialakított kép pozitív befolyásolására kiváló alkalom kínálkozott, jelentősek voltak az esemény külpolitikai és diplomáciai előnyei.⁴⁴

A zsidó sajtó érthető módon keveset foglalkozott az eucharisztikus kongresszussal, azonban az a néhány írás, amely tárgyalta, pozitívan írt róla. Az év elején a Pesti Izraelita Hitközség közgyűlése

„... kifejezte hódolatát a katolikus főpapság iránt, amely a mostani zavaros időkben is mindenkor a bibliai erkölcs védelmében vezérszerepet visz nálunk. Valóban bámulattal kell megállapítani, hogy az egyház nevelni tudta az ő szolgáit, hogy a tetszetős frázisok, kábitó szövegek dacára tartózkodjanak az új pogányságtól és a gyűlölködő nacionalizmussal szemben képviseljék a nemzetek korlátain túlmenő humánus motívumot. Mi zsidók éppen ezért csodálattal és szeretettel nézzük azt a heroikus küzdelmet, amelyet a katolikus egyház vezérei Németországban vívnak. Nemcsak azért nézünk az eszme harcainak járó hódolattal erre a harcra, mert mi zsidók tudjuk [...] mit jelent az szembeszállni egy egész világ brutális erejével csak az igazság tudatában és az eszme fegyvereivel. Hanem azért is, mert köztudomású, hogy ha a német zsidók még jobban nem merültek el a nincstelenségnek, a szenvedésnek mélységeibe, úgy ez annak köszönhető, hogy katolikus vidéken a nép szenvedőtársat lát a küszködő zsidóban és amennyire lehet, támogatja. Éppen ezért tiszteletünk kíséri a Budapesten összeülő eucharisztikus kongresszust, mint a hitnek manifestálását. A mai emberiségnek érdeke, hogy a most csődöt mondott materializmust fölváltsa a hit, amely szentírásunkhoz kapcsolódjék, mert különben az anyagiasságtól elfordult emberiség a fajmítosz szolgálatába szegődik. A barna pogányság természetesen ellentétes álláspontot foglal el a nem-árja vallás ellen és eltiltotta a német katolikusoknak a kongresszuson való megjelenést.”⁴⁵

⁴³ TAMÁS ANDRÁS: A zsidó állam és a magyar kisebbségvédelem. In: *Zsidó Szemle*, 1938. február 25. 2. p.

⁴⁴ CSÍKY, 2012. 138. p.

⁴⁵ *Zsidó Szemle*, 1938. február 11. 9. p.

A közgyűlés arra utalt, hogy a náci Németország megakadályozta a német zarándokok elutazását a kongresszusra, mivel attól tartottak, hogy a nemzetiszocialista ideológia elleni demonstrációra fogják felhasználni az eseményt.⁴⁶ Ez természetesen csak növelte a zsidó szervezetek rokonszenvét a kongresszus iránt.

Az izraelita felekezet kongresszusi szervezetének legfőbb testülete, a községkerületi elnökök tanácsa március 17-i ülésén foglalkozott a fővárosban tartandó eucharisztikus kongresszussal:

„... felkéri az egész ország zsidóságát, hogy az eucharisztikus kongresszusra érkező külföldi zarándokokat fogadják meleg vendégszeretettel. Az ülés kimondotta, hogy Szent István király halálának kilencszázéves évfordulója alkalmából rendezendő országos ünnepegekben méltó módon részt kíván venni.”⁴⁷

Itt egyértelműen kifejeződött a támogatás, aminek a nagyszámú külföldi zarándok érkezése miatt gyakorlati jelentősége is volt.

Az ortodoxia lapja az egyistenhiten alapuló, ateizmussal szembeni összefogás közös frontja szempontjából értékelte a közelgő eseményt:

„... meglegedést és elégtételt jelent nekünk, hogy Magyarországon májusban eucharisztikus kongresszus lesz. A katolikus vallási eszme jegyében gyűlnek össze a világ minden részéről. A napokban Székesfehérváron volt egy erre vonatkozó ülés. Az egyik egyházi férfiú megcáfolta azt a hírt, mintha minden munkát zsidóknak adtak volna ki. Kiderült, hogy egy szó sem igaz. Mi is örülünk neki. Legalább ebben az irányban nincs megsebezhető pontja a rendezvénynek. Az illető főpap azt is mondotta, hogy nem szorulnak rá bizonyos oldalról jövő magasztalásokra. Ez a kitétel arra vonatkozik, hogy egyes neológ zsidó testületek határozatlanul kifejezték a kongresszus iránti rokonszenvüket. Ez a rokonszenvi nyilatkozat úgy látszik kompromittáló a nyilasok felé. Ez tehát azt jelenti, hogy tartózkodnunk kell minden hangos deklarációtól, de megvan a jogunk arra, hogy csendes méltánnyalassal tekintsük a felvonulást, és a zarándokokat minden póz nélkül nyájasan fogadjuk. Az eucharisztikus kongresszus körül folyó események egyébiránt föllevenítik előttünk a magyar ortodoxia néhai elnökének és felsőházi képviselőjének, Frankl Adolfnak áldott emlékét. Ő tartotta a felsőházban az emlékezetes beszédét, mi után Gömbös Gyula akkori miniszterelnök Berlinben volt, és attól félték, hogy a német totalitást importálja Magyarországra. Frankl Adolf beszédében kifejtette, hogy nem hiszi, hogy valaki Magyarországra ezt a rendszert akarná behozni, ellenben a mind jobban terjedő pogányság ellen a monoteizmus híveinek, tehát azoknak, akik I'tent és a valláserkölcset vallják, közös frontot kellene alakítaniuk. Annyi év után kiderül, hogy neki volt igaza. Az eucharisztikus front is megmozdulást jelent ilyen irányban. Ha erre gondolunk, akkor a napos oldal felé fordultunk, mert egy szebb jövőben való reménykedés tavaszi napsugarai fénylenek felénk Niszson szabadsághavának előestéjén.”⁴⁸

⁴⁶ GERGELY, 1988. 69–85. p.

⁴⁷ *Zsidó Szemle*, 1938. március 25. 2. p.

⁴⁸ A mi napos oldalunk. In: *Zsidó Újság*, 1938. április 1. 1–2. p.

Ahogy a cikk is rámutat, a zsidóság által kifejezett rokonszenv bizonyos szempontból kellemetlenül érinthette a keresztény egyházakat, mivel a másik oldalról támadási felületet nyitott a szélsőjobboldal felé.

A neológ *Egyenlőség* cikkíróját lenyűgözte a nagyszabású rendezvény:

„Az Eucharisztikus Kongresszus csodás pompája, vallásáhítata tölti be ragyogva a magyar fővárost, amikor e sorokat írjuk. Mint a magyar zsidóság egyik szerény orgánuma, szeretnők mi is kifejezni személyes meghatottságunkat e hatalmas vallásos megnyilatkozás előtt, mely annyira felemeli, annyira megneemesíti az emberi lelkeket. A mai széttépett és vergődő világban csak a vallás ereje tudja megóvni az emberiséget az összeroppantástól. Csak a vallás, csak az Istenhit tudják megmenteni a társadalmat, és csak a vallás tud az egyes embereknek is erőt adni, hogy szembenézzék az élet szörnyű megpróbáltatásaival. A mi ősi hitünk mindenkor arra tanított bennünket, hogy hódolattal álljunk meg a nagy vallási megnyilatkozások előtt. A mi hitünk külön áldásmondást ír elő nekünk arra, hogy vele egyházfejedelmeket és vallási vezéreket köszöntsünk. Mi elrebegjük ezt az ősi szent áldást. Csodálattal tekintünk a kongresszus hatalmas megnyilatkozására és imádkozunk Istenünkhöz, hogy jöjjön el az az idő, amikor az Ő végtelen kegyelme fogja elárasztani ezt a földet és megszűnik minden baj, szenvedés, egyenetlenség.”⁴⁹

Az eucharisztikus kongresszus értékelése az ortodox *Zsidó Újságban* az előbbi beszámolóval szemben meglehetősen visszafogott, de pozitív volt. Az Országos Református Lelkészegyesület debreceni értekezletéről beszámolva írták:

„Az első előadás szólt az eucharisztikus világkongresszusról és az előadó kiemelte, hogy a budapesti kongresszuson a protestantizmussal szemben semmiféle agresszivitás nem nyilatkozott meg, ezt természetessé tette a világhelyzet: »az ateizmusnak minden egyházat egyaránt fenyegető előretörése.« – A zsidóság is ilyen összefüggésben értékelte a kongresszust.”⁵⁰

A protestáns felekezet és a zsidóság viszonyulása az eucharisztikus kongresszushoz valójában eltérően alakult. A protestánsok – a sokban hasonló hitvallás miatt – a különbségeket igyekeztek kiemelni a katolikusokkal szemben. A hangsúlyosan katolikus Eucharisztia-ünneplés még jobban kirajzolta a hitelvi eltéréseket, és a protestáns egyházi vezetők igyekeztek mindent megtenni annak érdekében, hogy híveiket erősítsék saját vallási meggyőződésükben, ellensúlyozandó a kongresszus hatását. Körlevelekkel, nyilatkozatokkal, újságcikkekkel és az igehirdetések útján hívták fel a figyelmet Szent István ünnepe és a kongresszus elkülönítésére, valamint elmagyarították az Eucharisztia katolikus, református és evangélikus értelmezése közötti különbségeket.⁵¹ A zsidó felekezet tekintetében ilyen probléma nem merült fel, hiszen elég markánsak voltak a hitelvi különbségek. A zsidóság szimpátiával fogadta az eucharisztikus kongresszust, amiben az is

⁴⁹ *Egyenlőség*, 1938. május 27. 6. p.

⁵⁰ *Zsidó Újság*, 1938. szeptember 2. 7. p.

⁵¹ Vö. GICZI, 2010. 225–227. p.

szerepet játszott, hogy a kongresszus ideje alatt is kritikus hangok hallatottak a náci újpogánysággal szemben.⁵²

Korein Dezső az 1938-as év eseményein végigtekintve a közös ünnepelés örömét emelte ki:

„Szerencsésen és emelkedett hangulatban zajlottak le az utolsó hetek sorozatos ünnepségei. Kezdődött az eucharisztikus kongresszussal, amely nemcsak vallási, de nemzetközi külpolitikai viszonylatban is nagy erkölcsi sikert jelentett az országnak, és amelynek jótékony hatása nem maradhat el. Folytatódott a magyar nemzet Szent István-i ünnepével, amely a rendes évi kereten túl, ragyogó fényességgel ismertetett meg a katolikus világ itt időző nemzetközi képviselője előtt. Végül pedig a teljesen egybevágó pünkösdi kettős emléknapja, amelyet a keresztény felekezet sajtószertartása szerint ünnepelt, mi zsidók pedig a színáji kőtáblák magasba emelésével mutattuk be a Tízparancsolat örök életű etikumát és humánumát.”⁵³

A cikkíró elismerte az eucharisztikus kongresszus nemzetközi jelentőségét, amelyről fentebb már szóltunk. Ismét az a hang szólalt meg a zsidó sajtóban, amely a közös egyistenhit alapján hirdette az együttműködés fontosságát a kereszténység és a zsidóság között az ateizmussal szemben.

Szentévi események zsidó szemszögből

Az 1938-as év jubileumi eseményeinek sorozata, amely összekapcsolódott az eucharisztikus kongresszus katolikus ünneplésével, azt a benyomást kelthette, hogy a nemzeti és egyházi ünnepek összekapcsolásával a katolikus felekezet ki akarja sajátítani az államalapító szent király emlékezetét is. A zsidó sajtóban azonban – ellentétben a protestánsokkal – nem merült fel ez a probléma. A zsidóság csupán bele akart kapcsolódni a nemzet ünnepébe, hangsúlyozva hazafiságát, magyarságát. A lojalitás kifejezése azért is fontos volt, mert ezzel rámutathattak a diszkriminatív zsidótörvény igazságtalanságára is. Erre az évre esett Horthy Miklós kormányzó 70. születésnapja, amelynek megünneplése szintén az állam iránti hűséget és a felsőség iránti tiszteletet fejezte ki. A kötelezettségen túlmenően azonban ez a tisztelet a zsidóság hagyományaiban, közösségi emlékezetében is gyökerezett.

Az eucharisztikus kongresszushoz a hazai zsidóság az egyistenhit közösségének alapján viszonyult, támogatta a vallás nagyszabású megnyilvánulását az egyre terjedő ateizmus idején. Emellett szolidaritását is kifejezte, amikor a náci Németország nem engedte katolikus állampolgárait elzarándokolni Budapestre, mert félt az ellene irányuló szavaktól. A zsidó sajtó világosan felismerte, hogy a katolikusok és minden keresztény egy frontot alkotnak a zsidósággal a náci újpogánysággal szemben, amely fizikailag is támadta a vallásos embereket.

1938 ünnepeire árnyékot vetett az egész társadalomban elterjedt zsidóellenesség és ennek kifejeződése az első zsidótörvényben. A magyar zsidóság egy része a keresztény felekezetekbe való áttérést látta megoldásnak, vagyis inkább menekülésnek, válságkezelő stratégiának. A zsidóság

⁵² Vö. GERGELY, 1988. 132., 135., 140. p.

⁵³ KOREIN DEZSŐ: Ünnepek után. In: *Zsidó Újság*, 1938. június 17. 1. p.

vezetői rámutattak, hogy a kitérés nem megoldás, a konvertiták az adott helyzetben nem csak addigi közösségük előtt veszítik el megbecsülésüket, de új közösségük is bizalmatlanul fog tekinteni rájuk és vonakodik majd befogadni őket. Ez be is következett, és talán szerepet játszott abban, hogy a nagy áttérési hullám a statisztikai adatok szerint 1940-re elcsitult.

Az 1938-as év a zsidó és a keresztény közösségi emlékezetben más-más hangsúllyal kapott helyet, de talán a korabeli zsidó sajtó elemzése is rámutat arra, hogy a különböző felekezetű emberek látásmódja nem is esett olyan távol egymástól, hasonlóan élték meg az eseményeket.

A pálos rend és az állambiztonság küzdelme

Bertalan Péter

I. Bevezetés

A pálosok elleni jogi eljárás különleges helyet foglal el még a koncepció-s perek sorában is több szempontból. – A Grósz elleni nagy per szatellit-pere. – Ebben a perben először hoznak hivatalos bírósági eljárás keretén belül papi személy ellen halálos ítéletet. – A pálos perben civileket is halálra ítélnék. – A jogi eljárás segít feltárni a szerzetesrendek ellen indított koncepció-s perek fontos összefüggéseit, mert ez a per tekinthető ebben az eljárássorozatban mintának. – A pálosok elleni jogi és erőszakhadjárat rákényszeríti a Magyar Katolikus Egyházat és a Vatikánt arra, hogy kialakítsa azt a fontos önvédelmi hálózatot, amelyet katakombaegyháznak nevez szakkifejezéssel a modern magyar egyháztörténet. – Ebben a katakombaegyházban találunk egymásra a katolikus egyház hívei és az üldözött egyház lelkeszei. – Az ellenállás gerincét és bonyolult szövetségét a XII. Pius által kiadott *Provida Mater* kezdetű apostoli konstitúció alapján építik fel a szervezők. A katakombaegyház létrehozásában világi papok és szerzetesek egyaránt részt vettek. – A Magyar Katolikus Egyházzal szemben fennálló „kollaboráns” jelző e per megismerése miatt válik igaztalan váddá.

A Magyar Pálos Rend az egyetlen magyar alapítású szerzetesrend, amely a Kárpát-medencében és határain túl is elterjedt. A szerzetesrendek között a legmagyarabb, emiatt a legnépszerűbb is. Ebből fakadt ellenállóképessége. Ezért tudta átvészelni a történelem viharait. A vallási tevékenység mellett a rend gazdálkodása is példaadó. A rend gazdálkodási tevékenysége is hozzájárult népszerűségéhez. Vezér Ferenc és társai is folytatták ezt a nemes hagyományt, erre többször is utal *Naplójában*. Jogi szempontból a pálosok elleni per visszamenőleges hatályú, jogilag törvénytelennek tekinthető.¹

II. A pálos ügy civil szálai (A puszták népe és Vezér Ferenc kapcsolata)

A pálosok elleni eljárás utolsó felvonása a Vezér Ferenc és társai, a pálosszentkúti polgárőrség ellen indított vizsgálat. A rend és a polgárőrség peres ügyét Vezér Ferenc személye kötötte össze. P. Vezért két súlyos bűnnel vádolták egyszerre. Egyik szerint ő maga meggyilkolt egy szovjet katonát, akit aztán el is temetett, hogy tetteinek nyomát eltüntesse. A másik vád szerint a pálosszentkúti polgárőrség parancsnokságát vállalta. A polgárőrök is több katonát öltek meg, és eltüntették a tetemeket anélkül, hogy jelentették volna a megszálló szovjet hadsereg illetékes parancsnokságának. Ez volt a súlyosabb vád. A bűnesetek még 1944–45-ben történtek. Az ügyben megindított eljárás pedig 1951–52-re tehető. A két időpont között 6-7 év telt el. Nehezen érthető, hogy az amúgy is politikai feszültséggel terhelt légkörben a Mindszenty-per után a Grósz-per egyik mellékpereként miért vállalta a kommunista diktatúra a sokszereplős ügyben az eljárást,

¹ A tanulmány részletes kifejtését ld.: BERTALAN PÉTER: A pálos rend és az állambiztonság küzdelme. Hálózatok szorításában. Bp., 2015.

nem is beszélve az idő múlásáról, ami a pótnyomozást megnehezítette és bizonytalanná tette.

A választ az előzményekben kell keresni. Győr városát 1945. március 28-án foglalták el a szovjet csapatok. Ezen a napon lőtte agyon egy orosz katona Szalai Alajost, Győrnádorváros káplánját. A szegény fiatal pap a plébánia épület óvóhelyére menekült híveit bátorította. Mialatt beszélt hozzájuk, az ottani pék leánya titokban a pap zsebébe csúsztatta óráját. Valószínű ismerte a szovjet katonák szokását, hogy gyakran rabolnak órákat. A beszélgetés után a pap felment a plébánia udvarára. Nemsokára orosz katonák özönlöttek el az udvart és a plébániát. Az egyik rákiáltott a káplánra: „Davaj csaszü!” („Add ide az órát!”) A káplán abban a tudatban, hogy óráját a szobában hagyta, azt válaszolta, hogy nincs nála óra. Ekkor megmotozták, mikor előhúzták zsebéből a pék leányának óráját, az egyik katona minden további figyelmeztetés nélkül tarkón lőtte.²

Az első tragédiát követte a második. Apor Vilmos főpásztorként, ordináriusként 1941. március 2-án foglalta el püspöki székét Győrben. Segített mindenkinek, aki hozzá fordult. 1944. október 15-én a nyilasok vették át a hatalmat, ezután minden hozzá menekülő üldözöttnek menedéket nyújtott. A püspökvár és a székesegyház tele volt menekültekkel. A front 1945. március 28-án, nagyszerdán érte el Győrt. Az ostrom 20. napján, ami nagypéntekre esett, egy ittas orosz tiszt részeg katonák kíséretében a püspökvárba rontott, azt követelte, hogy a főpap a püspökségre menekült nők közül 50 fiatal nőt bocsásson a rendelkezésére. Apor nemcsak megtagadta a követelést, hanem a pisztollyal hadakozó szovjet tisztet nagy erővel kipenderítette a pincéből. Ekkor, március 30-án a részeg katona három pisztolylövést adott a püspökre, és halálosan megsebesítette. Utána az oroszok elmenekültek.³

Páter Kiss Szaléz ferences szerzetes esete bonyolultabb. 1945–46 folyamán rejtélyes merényletek tartották izgalomban Gyöngyös városát és környékét. 1946. május 3-án tudósított először az eseményekről a sajtó. A híradások egyben minősítették is a történéseket: „Újabb fasiszta összeesküvést lepleztek le” (*Világ*, 1946. május 3.). „A vidéki főkapitányság újabb nagyméretű fasiszta terrorcsapatot tett ártalmatlanná” (*Új Szó*, 1946. május 3.). „Gyilkosságok sorozatát elkövető fasiszta merénylőket tett ártalmatlanná a rendőrség” (*Szabad Nép*, 1946. május 3.).

A központi sajtótájékoztató alapján született cikkek a következő eseteket rótták a gyanúsítottak terhére:

- „1. 1945. szeptember 4-én a Gyöngyösön a Bethlen utcában agyonlőttek egy szovjet tisztet.
2. 1945. szeptember 5-én egy szovjet főhadnagyot lőttek agyon három lövéssel Gyöngyösön a Vak Bottyán utcában.
3. 1945. november 2-án öt, állig felfegyverzett bandita megostromolta a nagyrédei rendőrbiztoságot. Géppisztollyal egy szobába terelték a rendőrbiztoság dolgozóit, itt összeszedték fegyvereiket, megfosztották őket minden értéktárgyuktól. Ezután a kommunista pártigazolványokat szedték

² SZÁNTÓ KONRÁD OFM: A meggyilkolt katolikus kálváriája. Bp., 1991. (továbbiakban: SZÁNTÓ, 1991.) 20. p.

³ Uo. 21. p.

el a rendőrtisztviselőktől, felfeszítették az íróasztalokat és szekrényeket, és magukhoz vették a hivatalos pecsétet. Közben a szobába lépett a MADISZ titkára, őt is megkötözték is kifosztották (Szabad Nép, 1946. május 3.).

4. 1945. december 14-én támadást hajtottak végre a gyöngyössolymosi rendőrbiztosság ellen.

5. 1945. december 25-én a gyöngyösorszi rendőrbiztosságot szemelték ki támadásra, ekkor azonban márriadókészültségben volt az egész vármegye rendőrsége. A negyedórás tűzharcból a rendőrök kerültek ki győztesen az éjszakai ütközet után, az álarcos banda elmenekült.

6. 1946. január 3-án a gyöngyösi Deák Ferenc utcában meggyilkoltak egy szovjet tisztet.

7. 1946. április 16-án Szalánk község mellett 16 lövéssel meggyilkoltak egy szovjet katonát.”⁴

Különös módon hozták kapcsolatba a nyomozószervek a ferences renddel az eseménysort. A sajtó szerint 1946. április 24-én (néhol 11-én) Bánkúti Ferenc, a gyöngyösi politikai rendőrség vezetője névtelen levelet kapott, melyben felszólították, hogy „azonnal hagyja abba a fasiszta terror-szervezet [sic!] elleni nyomozást, mert ellenkező esetben életével fizet”. A *Világ* című lap beszámolója szerint a levél íróját azonosították. A névtelen levél szerzője Páter Kiss Szaléz gyöngyösi hittanár volt. Más nyomok az állítólag nyilas múlttal zsarolt Antal József joghallgatóhoz vezettek, aki elismerte, hogy a névtelen levél, melyet nyomtatott betűkkel írt, saját kezű írása.⁵

A sajtóhadjárat és a nyomozás mögött a nagypolitika helyi hullámverései álltak. Kiss Szaléz sokat foglalkozott az ifjúsággal, megszervezte a KEDIM-et, a Keresztény Demokrata Ifjúság Munkaközösséget. Ez a szervezet a gyöngyösi fiatalság körében sokkal kedveltebb volt, mint a kommunista vezetésű MADISZ (Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség). Még súlyosabban esett latba, hogy Kiss Szaléz az ország legerősebb pártja, a Kisgazdapárt helyi szervezetének volt egyik vezető politikusa.⁶

A *Mindent Istenért* című könyvet, mely lelkigyakorlatos beszédeit és prédikációit tartalmazta, a *Magyarok Vasárnapja* című lap adta ki. A lapnak volt Kiss Szaléz lelkes munkatársa és terjesztője.⁷

A KEDIM-et már 1945 nyarán támadások érték a MADISZ oldaláról, amelynek tagsága folyamatosan csökkent. 1946. április 28-án, húsvét vasárnapján Kiss Szalézt több tucat fiatallal elhurcolták. Ehhez az szolgált ürügyül, hogy néhány fiatal fiú szovjet katonák ellen merényletet követett el 1945–46 folyamán Gyöngyösön és környékén. Már az áldozatok számát illetően sem volt megegyezés. A magyar jelentések szerint négy, a szovjet álláspont szerint öt merényletet követett el három tizenéves fiú Kizmann Ottó vezetésével. A tizennyolc éves sváb származású fiú szeme láttára édesanyját, hűgát erőszakolták meg a mátraaljai bortól megrészegült orosz katonák. A fegyveres összeesküvés vádjához a kierőszakolt vallomások szerint az is hozzájárult, hogy a bűncselekmények után gyónások alkalmá-

⁴ BALOGH MARGIT: P. Kiss Szaléz szovjetellenes „összeesküvése”. Az 1945-46. évi merényletek politikai hátteréről. In: *História*, 1997. 3. sz.

⁵ Uo.

⁶ SZÁNTÓ, 1991. 44. p.

⁷ Uo.

val Kiss Szaléz feloldozta a fiatalokat, azután fegyvert szerzett nekik a további merényletekhez. Kiss Szalézt az Andrássy út 60-ban, a mai Terror Házában kezdték vallatni. A szovjet katonai bíróság golyó általi halálra ítélte Kiss Szalézt, Kizmann Ottót, Bochár Lászlót és Kiss Sándort. A halálra ítéltelen kívül a többi vádlott 7-10 év kényszermunkára szóló ítéletet kapott, amelyet a Szovjetunióban kellett letölteniük.⁸

Az eseteírásban sok rokonságot lehet felfedezni Vezér Ferenc és társai ügyével kapcsolatban. Modern történelemszemléletünk legfontosabb jellemzője, hogy 1945-öt tekintjük fontos történelmi kezdő- és végpontnak. A kontinuitásról gyakran megfeledkezünk. A másik jellemző az irreverzibilitás, amely a történelem folyamának megfordíthatatlanságát jelenti. A kor folyamát új mederbe terelni nem lehet, vagy nagyon nehéz. A legstabilabb társadalmi intézmény Európában az egyház, amely egyúttal a legősibb szociális jelenség. Az évezredek folyamán sokat formálódott, de a változás az idő függvényében fokozatos. A szovjet típusú bolsevizmus vállalkozott arra, hogy minőségi, ugrásszerű változást hoz létre az általa megszállt országok társadalmában. A kétezer éves egyház ellen indított támadás egyik jelszava a szeparáció. A 19. században megindult, majd felgyorsuló szekularizációs folyamat sajátos túlértelmezése ez. Az egyház és a vallás társadalmi gyökerének elvágását a társadalom és az egyház erőszakos elkülönítését jelentette. Mindszentyt különös autokratikus személynek tekintette ez a szemlélet. Nem tudta elfogadni, hogy vele és benne az egyház alapvető védelmi reflexei nyilvánulnak meg. Ennek megvan a személyes oka is, hiszen Mindszentyt a Tanácsköztársaság alatt is letartóztatták, tudta, hogy mit várhat az új rendszertől. Ha az egyház a megújulás szándékával lépett fel, ez a rendszer azt is üldözte. Magyarországon 1932-ben alakult meg az Actio Catholica. Szabályzatát 1936-ban hagyta jóvá a püspöki kar. Feladatait szakosztályok szerint végezte. Élén a hercegprímás állt. Mellette világi társelnök működött. A magyar egyesületi, mozgalmi és egyházközségi élet legfőbb összefogója volt. Koordinálta az ország vallásos társulatait, valamint a minden egyházközségben működő szakcsoportokat. A civil társadalom és a katolikus egyház egymásra találása volt ez, a modernizáció fontos lépésének kell tekinteni.

A kommunista párt és az egyház közötti ellentétek különösen az egyházi iskolák államosítása kapcsán éleződtek ki. Ez volt a szeparáció első durva lépése. Az ország középiskoláinak 40%-a maradt a katolikus egyház kezén. Nem szabad arról sem megfeledkezni, hogy a legnagyobb szerzetesrendek – bencések, piaristák, ciszterciek – kezében volt az egyházi iskolahálózat. Mindszenty – a kommunista párt 1945-től kezdődő, a demokratikus erők ellen irányuló támadásaival szemben – országos méretű tervet dolgozott ki az Actio Catholica (Lénárd Ödön piarista szerzetes, Mihalovics Zsigmond az AC igazgatója) vezetőivel a hitélet elmélyítésére, a keresztény öntudat erősítésére. Az AC egyik szervezete volt a Katolikus Szülők Vallásos Szövetsége (KSZVSZ).

⁸ Vö.: Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (továbbiakban: ÁBT.L.), 319. V-113398/1-es iratanyag. A témát feldolgozta: KAHLER FRIGYES: A Kiss Szaléz-ügy. In: A nagy „tűzvörös sárkány” torkában. Koncepciók eljárások ferences szerzetesek ellen, 1945-1956. Bp., 2009. 165–281. p.

A KSZVSZ nem külön egyesület volt, de külön ügyrenddel működött. Belépési nyilatkozatot aláíró tagsággal rendelkezett. Mivel az AC keretei jelentették működési feltételeit, szervezői nem tartották szükségesnek a belügyminisztérium engedélyét a legalizáláshoz. A helyi szervezetekhez elsősorban a katolikus iskolákba járó diákok szülei csatlakoztak, számítottak a szülők baráti köreire és az öregdiákokra is. Kalocsán például a lakosság egyharmada lépett be valamelyik helybeli iskola szülői szövetségébe. A KSZVSZ-nek egyedülálló módon a protestánsok is lehettek a tagjai. A szervezet munkáját az ún. országos intézőbizottság vezette (1947 végén jött létre). A helyi szervezeteket az elnökök irányították, akiknek megválasztásában az iskola igazgatójának volt döntő szerepe. Az igazgató személyesen vagy képviselője által tagja lett a vezetőségnek. A vezetőség tagja volt az AC egyházközségi szervezetének képviselője is. A helyi szervezetek leginkább a karitatív munkában és az iskola támogatásában jeleskedtek. Az AC-nak fő célja volt, hogy a katolikus oktatást védelmezze a kommunista befolyás alá kerülő állammal szemben. A szülői szövetségek is részeseivé váltak e küzdelemnek. Az első akciót 1946 áprilisában az ún. diák-összeesküvések nyomán tartották, amikor a rendőrség rendszeresen zaklatta a katolikus – főleg a nagyhírű szerzetesi – iskolákat, fegyvert, demokráciaellenes röpiratokat keresve, hogy rásüthessék az intézményekre a reakció fészkei bélyegét. Ezekre válaszul a KSZVSZ országszerte – Kalocsán, Pécsen, Budapesten – nagygyűléseket tartott, ahol a szülők tízezrei tettek hitet a katolikus iskolák mellett (A katolikus egyház és a civil társadalom hálózatszerűen kapcsolódott egymáshoz.).

A katolikus egyház és az őt támogatók ellenállását meg kellett törni. Ez magyarázza, hogy 1946 márciusában fogadja el a nemzetgyűlés a „társadalmi rend és államforma büntető jogi védelméről szóló törvényt” (1946/VII. tc.), amely „hóhértörvényként” vonult be a jogtörténetbe, mivel ekkorra már majdnem minden igazságszolgáltatás, mind az erőszakos szervezetek a kommunista párt kezében voltak. A törvény tág értelmezési jogköre lehetővé tette, hogy bárkit államellenes vádakkal illessenek vagy kivégezzenek. A törvény az előkészületeket is büntette, és a szervezkedés feljelentési kötelezettségét is tartalmazta.⁹ Ez a törvény adott nagy mozgásteret a korábban szekularizációnak, most a szekularizáció erőszakos változatának tekintett szeparáció folyamatának elindításához. E törvénnyel kapcsolódik össze Vezér Ferenc tragikus sorsa is.

A „hóhértörvény” a kommunista diktatúra által elkövetett nagyszámú justizmord forrása lett. Vezér Ferencet egyszer már felmentette a bíróság a vádak alól. A hóhértörvény tette lehetővé, hogy ügyét elővegyék, és egyesítsék a Grósz-perrel. Így kerültek a pálosok újra a figyelem középpontjába.

A Vezér Ferencsel kapcsolatos bűnvádi eljárás dokumentumaiból a vád elfogadhatóan nem rajzolódik ki. Sok a zűrzavar. Az ÁVH által „kiképzett” tanúk vallomása félrevezető. Mindezek ellenére a Kiss Szaléz sorsával azonos analógia kimutatható. Ez azt bizonyítja, hogy a magyar nyomozó szervek kritika nélkül átvették a szovjet megszállók módszereit. Nem állapított-

⁹ Ld.: GIANONE ANDRÁS: Lénárd Ödön és az Actio Catholica. In: A piarista rend Magyarországon. Szerk.: Forgó András. Bp., 2010. (Művelődéstörténeti Műhely. Rendtörténeti Konferenciák, 6.) 655-663. p.; CSESZKA ÉVA: Lénárd Ödön és az Actio Catholica pere. In: Uo., 664-674. p.

ták meg, hogy a feltételezett gyilkosságokat valójában kik követték el, s az elkövetőket milyen módon bujtotta fel P. Vezér Ferenc. A vizsgálati iratok alapján egyértelműen kétségbe vonható az, hogy felbujtói bűnrészesség alapjául szolgáló gyilkosságok megtörténtek-e. Egyetlen holttestet sem találtak, pedig ha mindez megtörtént, akkor egyértelműen azonosítható tetemeknek kellett volna előkerülniük. A P. Vezér Ferenc által – a vádirat szerint – megölt katona tetemét a kolostor mögötti területen keresték. A helyszíni szemle jegyzőkönyve szerint 15 olyan szovjet katonát temettek el, akik az ostrom alatt veszítették életüket. Itt találtak az egyik változat szerint a harmadik, a negyedik sírhelyen emberi csontmaradványokat. A jegyzőkönyv ezeket minden indoklás nélkül a Vezér Ferenc által megölt katonával azonosította. Az említett csontmaradványok szakértői elemzése nem történt meg, és ennek megfelelően az elsőfokú tárgyalást vezető bíró exhumálásra utaló megjegyzései minden alapot nélkülöznek.

Ha a tények nem támasztották alá a vádat, léteztek olyan okok, amelyek valóságát nem lehet kétségbe vonni. A dokumentumok utalnak arra, hogy Vezér soha sem rejtette véka alá meggyőződését. Veszélyt látott a magyar katolikus egyház sokmilliós közösségére nézve a háború után Magyarországon is megjelenő, egyre jobban érvényesülő kommunista diktatúrában. Aggódott híveiért, látta a súlyos veszélyt a magyar katolikus egyház és a magyar társadalom jövőjében. Ugyanakkor derűs, vidám, maga körül szeretetet sugárzó szerzetesi egyéniség volt, mindig másokat szolgáló, alázatos lélekkel. 1946 januárjától tagja lett a pálos rend hazai vezetőségének.

A Vezér Ferenc elleni eljárást az ÁVH személyre szólóan összekötötte Grósszel, akit főleg azért nem szívelte a pártvezetés, mert mindig kiállt az egyház jogai mellett, nem hagyta szó nélkül a rendszer túlkapasait. Így tiltakozott a szerzetesek 1950 nyarán történt internálása ellen. A kalocsai érsek elleni eljárás bonyolult rendszerében az ún. főtárgyalást mellékperek sokasága egészítette ki.

A Grósz-per (fő per) nyílt tárgyalása 1951. június 22-én kezdődött el. Ezt követte számtalan zárt tárgyalás, amelyen vagy a főtárgyalás tanúit ítélték el, vagy azokat, akiket utána tartóztattak le. Dr. Szántó Konrád írja, hogy a nyilvános főtárgyaláson az ÁVH beépítettjei Petrus Gyula és Tóth Illés olyan súlyos vallomást tettek Vezér Ferenc ellen, hogy őt halálra ítélték.¹⁰ A két tanú elleni jogi tortúra jelenti a Grósz- és a pálos-per népi paraszti szálát, ez teszi jelentőssé. Itt kapcsolható be az ún. polgárórség működésének ténye, ennek parancsnokságával vádolják Vezér Ferencet. Vezér Ferenc neve a pálosok elleni eljárás minden mozzanatában jelen van. Afféle fantomalakká válik, akiről közvetlenül csak a Grósz-per fő vonalát jelentő procedúrák és tárgyalások során lehet az ÁVH által megteremtett torz képet újra megrajzolni. Grósz József az ÁVH által kedvelt műfajban, az önvalómban a következőket vallotta:

„P. Szabó Kalocsán gyóntatási joghatóságot kért a Soltvadkertre helyezett páter részére. Biztosan megmondta nevét, mert a gyóntatási joghatóságot rendszerint névre adjuk, bár nem emlékszem rá, biztosra veszem, hogy elmondta bujkálásának okait is (uszító tartalmú beszédek, orosz katonák meggyilkolásának gyanúja), ezekre nem reflektáltam, mert ezek elbírálása

¹⁰ SZÁNTÓ, 1991. 67. p.

a joghatóságot kérő rendfőnök dolga, így feltételezhettem, hogy a rendfőnök a gyilkosság gyanúját alaptalannak találta. A gyóntatási joghatóságot, mind szóbeli kérések esetében általában szoktam, azonnal megadtam, csak most értesültem róla, hogy az érdekelt P. Vezér Ferenc később ezt írásban is kérte és pedig álnévre. Az érseki irodában, ha az aktát én nem, elnököm írta alá, bizonyára említette, hogy ki rejtőzik az álnév alatt, aztán az egész kiment a fejemből, annyira, hogy most mindkét név (P. Vezér és álneve Lelkes Pascal) új volt előttem.”¹¹

Vezér Ferenc 1947-től 1951-ig, másodszeri őrizetbe vételéig folyamatosan menekült üldözői elől. Ebben rendje és a magyar egyházi vezetés segítette. A nyomozati dokumentumok azt bizonyítják, hogy a hatóság folyamatosan követi, miközben a hívők kézzől kézre adják, szállást és ellátást biztosítottak számára. Ez a kálváriaút minden szenvedésével és megpróbáltatásával ismeretlen, mert erről a dokumentumok nem beszélnek. Mégis maradt fenn néhány adat Vezér Ferencsel kapcsolatban a szerzetes vesszőfutásáról.

Vezér Ferenc bíróság előtti szerepeltetésével és folyamatos üldözésével a kommunista hatalom az 1950 szeptemberében kolostoraiktól erőszakkal elűzött férfi és női szerzeteseket akarta lejáratni, rossz hírbe hozni. Legfelsőbb pártvezetői utasításra ennél is tovább mentek. A megrendezendő per során a bírói székből, a népgyógyész vádjából, a manipulált vallomásokból elhangzott szövegek azt a képzetet keltették az ország lakosságában (ezt írták heteken át az újságok, a rádió is ezt harsogta), hogy a szerzetesek mérhetetlen erkölcsi fertőben éltek kolostoraikban, földi és e világi javakban, élvezetekben dúskálva. Ezekre bízták a katolikus hívek leányaikat és fiaikat, ők prédikáltak a tiszta életről, a tisztas szegénységről.¹²

Vezér Ferencről 1990 után is keveset tudott felderíteni a történettudomány. Igazi arcát a mély szerzetesi lelkiség, felelősséggel átélte hivatástudat, mindenkire szétsugárzó szeretet, dinamikus alkotó, szervezőtehetség, aktivitás jellemezte. Istenért és embertársaiért széles körben tevékeny, ugyanakkor derűs, jó kedélyű, nyílt szívű szerzetes volt.¹³

Vezér Ferencet 1951. március 20-án elfogták, majd az Andrassy út 60-ban levő ávos központ pincéjébe vitték. Feltűnő, hogy a Grósz-perben a legtöbb tanút őellene vonultatták fel. A Pálósszentkút körüli tanyákról 15 parasztot tartóztattak le, és Budapestre, a Markó utcai börtönbe szállították őket. Vezér Ferencet a börtönben több hónapon át igen kegyetlenül megkínózták.¹⁴ Ellene tanúként felhasználtak tíznél több embert, azok közül is, akik jártak a Sziklatemplomban. Péter Gábor, az ÁVH parancsnoka is részt vett az eljárásban, és a tanúskodásra kiszemelt férfiaknak a következő gondolatokat mondta: „Emberek, mi tudjuk, hogy maguk ártatlanok. Nem akarjuk magukat börtönbe zárni, csak a katolikus egyház

¹¹ A Grósz-per előkészítése, 1951. Szerk.: Szabó Csaba. Bp., 2001. 187. p.

¹² Uo. 175–178. p.

¹³ ACZÉL LÁSZLÓ ZSONGOR OSPPE: A 80 éves Sziklatemplom és kolostor Budapest. (1926–2006) In: Decus Solitudinis. Pálos évszázadok. Szerk.: Óze Sándor – Sarbak Gábor. Bp., 2007. (Művelődéstörténeti Műhely. Rendtörténeti Konferenciák, 4/1.) 249. p.

¹⁴ Uo. 247. p.

parasztnyúzó papjait. Csak vallják nyugodtan, amit mi mondunk, nem lesz bántódásuk. Addig is jól ellesznek itt a ház körül. Kapnak enni és cigarettát. A tárgyalás után hazamehetnek.¹⁵

Az ÁVH által a pálos szerzetesről kitalált és a kommunista jogalkalmazás, ügyészség oltárára feltalált áldozati legenda valóságmagját nehéz az ÁVH dokumentumai alapján megtalálni. A missziós lelkű pálos szerzetes és a puszták népének, a tanyagazdáknak egymásra találását mégsem vonhatjuk kétségbe. A pálosok elleni jogi eljárás történelmi okait már megismertük. A Mindszenty által indított Mária-év rendezvényei szolgáltatták a legtöbb indokot. A katolikus egyház hívó tömegeinek nagyszámú megjelenése a különböző szertartásokon sarkallhatta az 1950-es évek elején hatalmának csúcspontjához közeledő Rákosi-diktatúrát az erőszakos adminisztratív fellépésre.

A szerzetesrendek, így a pálosok és vallásos tömegek viszonyának megértését igazolta, hogy a pálosszentkúti tanyavilágban a fehér barátok nagy közmegebecsülésnek örvendtek. A szerzetesek vallásos, kétkezi munkát sem nélkülöző visszafogott élete elfogadtatta és megszerettette az atyákat és testvéreket a homoki puszták népével. A fosztogató, nőket megerőszakoló szovjet katonáktól nem volt nyugalma a puszták tanyasi népének. A front ekkor már túljutott Pálosszentkúton, és az Alföldet szovjet csapatok szállták meg. A megszállt területek front mögötti hátországnak számítottak, ahol nem volt törvényes hatalom, úgynevezett exlex állapot uralkodott, amelyben a törvény az erősebb akarata volt. Pálosszentkút 1944. október 22-én, vasárnap került orosz ellenőrzés alá. A szovjetek által megszállt területen a helyzetet bonyolította, hogy még közel volt a front. Egyedül Kiskunfélegyháza polgármestere maradt a posztján. „Szükség volt a polgárőrségre, ezt nem lehet megkérdőjelezni, bár így is alig tudták megfékezni a garázda elemek tevékenységét. Az akkori történéseket némileg finomító egyházas jellegű értelmezés szerint a tanyasi gazdák saját magukat, családjukat próbálták megvédeni.”¹⁶ Ez a megközelítés magányos, elszigetelt eseményeknek mutatja be az ott törtéteket, nem tudatosan összehangolt, központilag megtervezett rajtaütéseknek.

Az ÁVH dokumentumaiból tucat számra állítottak elő olyan „bűntényt”, amelyek a nyomozás politikai érdekeinek feleltek meg:

„Köztudomású, hogy Darányi Imre tanyáján megjelent két szovjet katona. A korabeli állapotokra való tekintettel egyértelmű, hogy nem békés szándék vezette őket. A család fő utasította fiát és feleségét – a Páter Homonnaytól ránk maradt kézirat szerint –, »fogjátok le az erősebbet, míg én a gyengébbel végzek«. Tapodi János a szomszédos tanyáról segédkezett eltemetni a két szovjet katonát. A termőföldbe temették el őket. A meglazított föld felett a rozs magasabbra nőtt, így találták meg a tetemeiket. Több

¹⁵ BANK BARBARA – SOÓS VIKTOR ATTILA: „A nép nevében halál.” Páter Vezér Ferenc és a pálosszentkúti ügy. In: *Decus Solitudinis. Pálos évszázadok*. Szerk.: Óze Sándor – Sarbak Gábor. Bp., 2007. (Művelődéstörténeti Műhely. Rendtörténeti Konferenciák, 4/1.) 268. p.

¹⁶ KÁRPÁTI ZOLTÁN ENDRE: A pálos rend elleni 1951-es koncepciók per formálása és előzményeinek bemutatása. In: *Egyháztörténeti Szemle*, 2010. 1. sz. 88–117. p. Online: www.egyhtortszemle.hu – 2013. november. 30. sz. jegyz.

gazdát viszont a fosztogatók lőttek agyon. Egy Csányi nevezetű gazda 1944-ben halt meg a tanyáján, míg Farkasnak a felesége és édesanyja végignézték, ahogy a gazdát agyonlőtték, mint egy kutyát.”¹⁷

A háború szomorú velejárájának kell tekinteni ezeket az atrocitásokat. Az ÁVH azonban a „cinkosság” álláspontjára helyezkedett, amikor felállította a gyónás szentségére vonatkozó hamis vádat, amely szerint a tanyasiak meggyónták bűnüket, s ezáltal feloldozást nyertek. A pálosok viszont bűnpártolókká váltak.

Érdekes háborús pillanatfelvételnél kell kezelni Páter Bolyós Ákos visszaemlékezésének egyik epizódját:

„Ő 1944. október 21-én hagyta el a kolostort, hogy a budai rendházba jusson. Útközben kiépített gépfegyverfészeket és katonákat látott, akiket háttérként hagyott hátra a magyar honvédség. Október 23-án Jakabszállásnál találkozott a pálosszentkúti »hős védőkkel«, akiknek említése leplezetlen gúnnyal történik. Ezek a »hős védők« lehetnek a polgárőrök, aminek bizonyítéka a szarkasztikus megfogalmazás mellett a katonáktól történő egyértelmű elhatárolásuk. Ez az értelmezés azért érdekes, mert feltételezi a »hős védők« részéről, hogy nemcsak rendfenntartás volt a feladatuk, hanem megpróbálták felvenni a harcot az ellenséges harcoló alakulatokkal.”¹⁸

Ekkor még folyt a háború.

1944. október 12-én dr. Pálos Károly, Kiskunfélegyháza polgármestere határozatban rendelte el, hogy Vita Vedres László kiskunfélegyházi lakos parancsnoksága alatt négy századot állítsanak fel. A polgárőröket nemzeti színű karszalaggal látták el, amelyen felirat és sorszám szerepelt. 1944. október 17-én már közel 300 taggal megkezdte tevékenységét e szervezet. A szervezetet ellátták fegyverekkel is, de soraiban fegyvertelen szolgálattelők is voltak. A rendőrséget nemzetőrökkel erősítették meg. Éjszakánként 60 fegyveres polgárőr 5 fős járőrcsoportokban teljesített szolgálatot. Vezér Ferenc kétséget kizáróan ismerte ezt az állományt, de nem volt hozzá semmi köze. Összegezve tehát kétféle polgárőrségről lehetett beszélni. Az első 1944. október 17-én kezdte meg tevékenységét. Ez a véderő még az oroszok bevonulása előtt jött létre, és tevékenysége főként a nyilas uralomra esett. Ők voltak a Páter Bolyós által említett „hős” védők. A másodjára megalakult polgárőrség már Pálosszentkútra korlátozódott. Ennek lehetett a vezetője Páter Vezér Ferenc. Megalakulására az orosz csapatok bevonulása után került sor. A két különböző időpontban és céllal létrejött szervezet között lehetett kapcsolat. Kiemelhető egy fontos részlet a tanulmányból:

„1944-ben, amikor jött az orosz invázió [...] A nemzetőrség parancsnokának Páter Vezér Ferencet választották. Még ebből nem lett volna talán komolyabb probléma, hanem az egyik tanyára betörtek az oroszok és akkor három vagy négy orosz agyonlőttek a nemzetőrök. Elásták őket becsülettel, szépen, de jött a tavasz, és annak a parasztembernek a birtokán, aki nem tudott semmiről, kezek és lábak bújtak elő a föld alól. Sietett hát az orosz parancsnokságra és jelentette az egészet. Ebből aztán nagy felfordu-

¹⁷ Uo. 35. sz. jegyz.

¹⁸ Uo. 51. sz. jegyz.

lás lett, az összes nemzetőrt elvitték. Több ember örökre eltűnt. Jól megverték Ferenc atyát is, de pár hét után kiengedték.”¹⁹

Páter Vezér 1945. január 4-i bejegyzése szerint az orosz katonák féktelen erőszakoskodásai, rablásai a helybeliekből nagyon erős ellenszenvet váltottak ki.

Páter Homonnay interpretálása szerint nincs bizonyítva a Vezér elleni gyilkossági vád. A lejátszódott dráma színhelyeként Homonnay visszaemlékezése egyértelműen Pálósszentkútra utalt. Véleménye szerint az az orosz katona, akinek megölésével Vezér Ferencet vádolták, lehet, hogy részeg volt és önmagát lőtte le véletlenül. Újabb adalék az orosz katonák viselkedéséhez Szücs Gergely, a Péteri-tó mellett lakó tanyásgazda által elmesélt eset: „1945 húsvétja napján, a tó környékén számos szovjet katona verődött össze. Elkezdtek lövöldözni. Addig lövöldöztek, amíg egyiküket hasba nem lőtték. Ezt bevitték Szücs Gergő tanyájára. Ő a sebesültet kocsira helyezte és befuvarozta Kiskunfélegyházára a kórházba. Hozzájuk erről azóta se szólt hatóság.”²⁰ A történetet Szücs Gergely mesélte el Páter Homonnaynak, aki visszaemlékezésében lejegyezte. A szovjet katonai hatóságnak, úgy látszik, nem állt érdekében, hogy a magát felszabadítónak feltüntetni akaró Vörös Hadsereg katonáinak fegyelmezetlenségeire fény derüljön. Különösen kellemetlen lehetett a garázdálkodó lakosságot gyilkoló szovjet katonák és a tanyasi gazdák összeütközése. A papi perekben, közte a pálosok elleni perben (gondoljunk a Vezér Ferenc elleni első perre: 1945. június 13.) a páttert a népbíróság felmenti. Egyik alapvető ok, hogy a nyomozás nem szolgált tárgyi bizonyítékkal. Feltételezhető az is, a szovjet hadsereg érdekelt volt abban is, hogy a tanyasi gazdák ellenállása során meghalt szovjet katonák holttesteit más helyre, lehetőleg a harcok során elesettek közé hantolják el. Az a hely ugyanis, ahol a gazdák eltemették őket, arra utalt, hogy a katonák elhagyták csapattestüket és garázdálkodtak, így veszítették életüket. Fel lehet tenni a kérdést, mit keres egy szovjet katona sírja a polgárok által lakott területen. Ez a verzió a szovjet nyomozó-hatóságok fejében is megszülethetett. Ezért feltehetően a holttestek maradványait eltüntették. A későbbiekben ezért nem találtak corpus delictit a magyar nyomozó hatóságok, ezért lett az ÁVH számára fő bizonyító eszköz az erőszakkal kicsikart vallomások tömege.

Az 1945-ös esztendő zavaros állapotokat teremtett a keleti országrészben. Nem lehetett tudni, ki az úr, mit hoz a jövő, csupán a győztes hatalom túlereje látszott biztosnak. A bonyolult helyzetben voltak, akik rásejtettek, merre érdemes orientálódni. Ez határozta meg magatartásukat. Csizmadia József, a Magyar Kommunista Párt pálósszentkúti szervezetének titkára vizsgálatot kért Páter Vezér Ferenc ellen. Ez a forrás Kárpáti Zoltán véleménye szerint olyan szempontból is érdekes, hogy a helybeliek semmit sem tudtak P. Vezér kilétéről, keresték őt. A puszták népének politikai tájékozódása csak ösztönszerű lehetett, mert a megszálló szovjet hatóságok is megtették mindent, hogy befolyásukat növeljék, a lakosságot félrevezessék. „A folyó év tavaszán, mint pártszervezők lettünk kiküldve Pálósszentkútra a Magyar Kommunista Párt részéről” – kezdte egyik vallomását Csizmadia

¹⁹ Uo. 64. sz. jegyz.

²⁰ Uo. 89. sz. jegyz.

József. Már ebből a mondatból kiderül, hogy a tanúk érdekelve voltak a köztisztviselőben álló Páter Vezér ellen vallani, hiszen politikailag létkérdés volt, meghasonlást kellett kelteni a tanyasi népben. Az így kialakuló helyzetben Csizmadia József és Kocsis Lajos remélhették, hogy tagokat toborozhatnak a kommunista pártnak. Miután feltételezhető hiteltelenségük, vallomásukat csak fenntartással lehet kezelni.²¹

A szovjet katonai hatóság abban volt érdekelt, hogy a tárgyi bizonyítékok ne kerüljenek elő a nyomozati eljárás során. Az ÁVH helyzetét azonban megkönnyítette, hogy az interregnum zavaros időszakában, 1945-46-ban olyan feljelentések születtek, amelyek forrása a személyes rosszindulat és a politikai helyzet zavarossága volt. Egy jegyzőkönyvi részlet ezt igazolta: „1946. június hó 7-én Szilágyi Andrea Erzsébet a Vidéki Főkapitányság politikai rendészeti osztályán feljelentést tett Fekete János, Tóth Illés és társai kiskunfélegyházi, illetve pálosszentkúti lakosok ellen orosz katonák meggyilkolása és kommunistaellenes magatartásuk miatt.” A jegyzőkönyv keltezése 1948. május 31. Aláíró Koltai Vilmos rendőr főhadnagy.²² A feljelentés dátuma és a jegyzőkönyv keltezése eltért. Ez igazolja, hogy a „hóhértörvény” értelmében visszamenőleges hatállyal megkezdődött a pálosok elleni jogi eljárás. Szilágyi Andrea Erzsébet vallomásának szövege jól tükrözte az ellentmondásosságot:

„A pálosszentkúti rendőrök – név szerint Csabai Béla rendőrbiztos és Gubics József – Tóth Illésnek jó barátai. Ha én megérkezem a faluba, nevezettek gorombáskodnak velem. Legutóbb 1946. június 1-jén, mikor Pálosszentkúton voltam, azt mondták, hogy na, te piszkos csavargó, már megint itt vagy. Hagyd el minél hamarabb Pálosszentkutat, míg szépen mondjuk, mert meg fogod kapni a magadét hamarosan! Hiába ugrálsz Tóth Illés ellen a kommunistákkal, te fogsz kellemetlenségbe kerülni. Annak eszén úgyse jársz túl, az még az orosz parancsnoknál is okosabb. Dinnyés József, helybeli rendőr Ipacs Margitnak elmondta, hogy Tóth Illés 1946 áprilisában 30 liter bort adott Csabai Béla rendőrbiztosnak, hogyha megérkezem a faluba, fogjanak el és tegyenek nevetségessé. Mikor emiatt felelősségre vontam Csabait és Dinnyést, Csabai megbeszélte a dolgot Novák Béláné helybeli tanítónővel és kérte fel, hogy járjon el nálam arra vonatkozólag, emiatt ne tegyék feljelentést ellene.”²³

A pálosok és a Vezér Ferenc elleni nyomozás és jogi eljárás bonyolult, időben elhúzódó folyamat volt. Ebben a napi politika is jelentős szerepet játszott. Az úgynevezett „hóhértörvény” a jogfolytonosságot megszakította. Bizonyos értelemben visszamenőleges alkalmazása a jogrend szerint lehetetlenség.

Vezér Ferenc és a pálosok peres ügye 1945-ben megszakadt, és ezért perújrafelvételt kellett elrendelni. Ennek jogi háttérét Horváth Ibolya *Őszszefoglaló jelentés a koncepciók peres vizsgálatairól* című kézírata foglalja magában. Vezér Ferencet a Csizmadia-féle feljelentésben írtak vádjával a 81/1945 ME r. 17.§ /4/ pontjába ütköző népellenes vétség miatt bíróság elé állították. Ügyében a Kecskeméti Népbíróság 1945. június 13-án tartott

²¹ Uo.

²² ÁBTL. 3.1.9. V-996. 17–21. p.

²³ ÁBTL. 3.1.9. V-996. 27. p.

tárgyalást. A népbírósi tanácsot, amelyben 6 népbíró vett részt, dr. Sággy Mihály, volt kúriai bíró vezette. Vezér Ferenc védelmét dr. Rengyel János ügyvéd látta el. (Dr. Sággy később a pálosszentkúti orosz gyilkosságokkal vádolt Tóth Illés és társai „mellékper” vádlottja lett. Az idős életkorú dr. Rengyel János is az ÁVH-n volt fogva tartásban, későbbi sorsa ismeretlen.) A kecskeméti népbírósi Nb 110/1945/3. számú 1945. június 13-án kelt ítéletével Vezér Ferencet az ellene emelt vád alól felmentette. Az ítélet ellen az ügyész fellebbezett. A másodfokú bíróság határozata nem volt felkutatható, de tény, hogy az elsőfokú bíróság 1945. szeptember 11-én külön értesítésben közölte a védővel a felmentő ítélet jogerőre emelkedését.

Újból meg kell említeni Szilágyi Andrea Erzsébet nevét is, akinek Tóth Illéssel személyi ellentéte volt, és feljelentette őt németbarát, kommunista-ellenes magatartása miatt. Itt kapcsolódik be a tanyasi gazdák elleni nyomozás szála a pálos ügybe. A Kecskeméti Rendőrség Politikai Osztálya olyan utasítást kapott, hogy az orosz katonák elleni gyilkossági ügyben a szovjet hatóságokkal karöltve járjon el. Az ügy azonban náluk lezáratlan maradt, az abban elrendelt pótnyomozás sem hozott eredményt. Az orosz NKVD nem működött együtt, s elszállította a gyanúsított személyeket, őket a kecskeméti kihalgatni egyszer sem tudták. Érdekes tényként kell említeni, hogy Tóth Illést az orosz hatóságok elengedték, mert az egyik orosz tisztet megvesztegette. 1947 áprilisában azonban a pálos ügy még fel nem derített összefüggésével kapcsolatban őt és több társát újra előállították. 1948. június 9-én Budapesten készült el a „katolikus egyház, a pálos rend” tárgyú jelentés, amely összefoglalta, hogy országos szinten kikről milyen kompromittáló adat van az ÁVH birtokában. A jelentés írója fontosnak tartja, hogy a vidéki illetékes ÁVH-t is felhívják a pálos rendházak fokozott figyelmére. Budapesten pedig a Sziklakápolnában tartott vasárnapi miséről minden esetben beszámolókat kérnek. A jelentés P. Vezér fényképének sokszorosítását és egy plébános esetleges beépítését javasolja. Nem lehet véletlen az a tény sem, hogy 1951. február 6-án éppen Csizmadia Józsefné írt levelet a „tisztelt Rákosi elvtársnak”, s férje 1948-ban Vezér Ferenc kálváriáját Pálosszentkúton elindította. A levélben kifogásolja, hogy olyan gyilkosok, akiket a Rajk banda rendőrsége megmentett, mint Vezér Ferenc, Tóth Illés, Tapodi János, még mindig szabadlábban vannak. Vezér Ferencet besúgó segítségével 1951. március 21-én elfogták, két héten belül az ÁVH őrizetében már 54 személy volt.²⁴

Az 54 személy elleni jogi eljárás zárását nevezhetjük a nép elleni ítéletnek is. Többségük egyszerű civil, akiknek egy része bűjtatta Vezér Ferencet, segített szökésében, másik része pedig koholt vádak alapján került bíróság elé az orosz gyilkosság vádjával.

A pálos rend ellen folytatott hosszú jogi tortúra egyetlen mozzanatában sem vették igénybe a védőügyvéd szolgálatát, csak a tárgyaláson. A védőügyvéd beszéde szemléletesen igazolja a bonyolult Grósz-per legkeményebb szatellit-perének koncepciójait. Szokványos bírósági eljárás esetén a védőügyvéd feladata, hogy védence számára kellő védelmet biztosítson az ügyész vádjaival szemben. Érdemes idézni Vezér Ferenc védőügy-

²⁴ ÁBTL. HORVÁTH IBOLYA: Összefoglaló jelentés a koncepciók per vizsgálatáról. I. köt. (Kézirat) Bp., 1989. november 23. 22–29. p.

védjének beszédét. Ebből megítélhetjük, milyen hozzáállással látta el feladatát:

„Tisztelt Megyei Bíróság!²⁵

Vezér Ferenc elleni ... számú bűnügyben a t. Megyei Bíróság ítéletében bűnösnek mondotta ki a Btk. 278. §-ába ütköző gyilkosság büntetében, ugyanez törvényhelybe ütköző gyilkosságra való felbujtás büntetében, végül az 1945:VII. tv. 1. §., illetve az 1440/1945.M.E. rendelete 8. §-a 2. bekezdésbe ütköző büntett miatt és ezért összbüntetésül halálra ítélte.

Az ítélet kihirdetésekor úgy védencem, mint én bejelentettük kegyelemért való folyamodásunkat, a következőkben pedig a Bp. 498. §-a értelmében megisméltlem és indokolom kegyelmi folyamodásomat.

A t. Büntető Tanács törvényes kötelességét teljesítette, amikor a legsúlyosabb bűncselekményt bizonyítottan elkövetett vádlottat a legsúlyosabb büntetéssel: halállal sújtotta. A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa azonban nincsen kötve a törvény parancsához, ha az elébe terjesztett esetben úgy látja, hogy az elítélt személyi és az ítélet tárgyává tett bűncselekmény körülményei lehetővé teszik a jogrend megóvását és az igazság érvényesülését akkor is, ha vádlott halálbüntetés helyett hosszabb tartalmú szabadságvesztés büntetésben részesül.

Elsősorban reá kívánok mutatni arra, hogy vádlott cselekményének magasabb szempontból való mérlegelése csakis akként történhet meg, ha vizsgálat tárgyává tesszük egyéniségét, és ha cselekvőségét visszahelyezzük azokba az időkbe, amikor azokat elkövette. Vádlott gyermekkorától szigorú papi nevelésben részesült, lelkivilága és politikai szemlélete azon benyomások folytán alakult ki, amelyeket ezen a helyen szerzett. Nem kell részletesen kifejtennem, hogy ez a nevelés a népi demokrácia eszméinek és célkitűzéseinek meg nem értését és az azokkal való merev szembehelyezkedést eredményezte. Ez az elfogult, a világtól át nem hatolható kőfalakkal elválasztott fiatal pap utóbb Endre László ördögi befolyása alá került. Ez a nevelés és hatás vezette és készítette vádlottat bűncselekményeinek elkövetésére.

De rá kell mutatnom arra is, hogy a II. világháború hitleri propagandájához tartozott azoknak a szörnyű rémképeknek a köztudatba való átvitele, amelyek egy orosz megszállás esetén az országot és különösképp az egyházat érhetik. Mi sem természetesebb, hogy mikor a dicsőséges Vörös Hadsereg maga előtt kergette a náci és nyilas söpredék hadakat: akkor ez a szerencsétlen, tudatlan és félrevezetett pap eddigi befolyásoltsága hatása alatt nem a felszabadítót látta bennük, hanem hazájának és hitének ellenségeit.

Ezek a lelki motívumok azok, amelyek vádlottból bűncselekményeit kiváltották, egyben azonban igazolják azt is, hogy rendszeresen összezavart világnézetében, az egész valóját befolyásoló politikai irányítottságában szinte már nem is volt akaratának és szabad elhatározásának ura. Ezek a szempontok azok, amelyek ha nem is teszik megbocsájthatóvá, de érthető-

²⁵ Budapest Főváros Levéltára XXV. 4. f. 001211/1951. I. 1086-1087. p.

vé teszik azt a döbbenetes eredményt, hogy egy felszentelt pap, a jóság és békesség hivatott óre, fegyverrel támad.

Mi, akik az 1944-1945 évek szörnyű eseményeit nem a történelem hívős lapjai, hanem a magunk könnyes szenvedésein átérezzük: jól emlékezünk még a magyar társadalom szellemi és lelki megzavarodottságára, amelyben még akkor nem volt számunkra nyíltan kézben tartott világító fáklya. Vezér Ferenc bűnös, de nagyobb bűnös nála a kor és az a környezet, amelyben élt és tevékenykedett és ezért kérem az Elnöki Tanácsot, hogy bölcs határozatával gyakoroljon kegyelmet egy félrenevelt fiatalember javára, akinek az időben, 1945 előtt még csak módja és lehetősége sem volt a népi demokrácia elveit és célkitűzéseit megismerni és magáévá tenni. A kegyelem gyakorlásával adja meg a lehetőséget neki, hogy tanulja meg tisztelni és szeretni azt a népi demokráciát, amely még ellenségeivel szemben is kegyelmesebb, mint az elmúlt reakciós idők voltak saját híveikkel szemben is.

Mély tisztelettel:

Vezér Ferenc védője:
Dr. Fodor Lajos
ügyvéd”

III. A megmaradás csodája

A Rákosi-rendszert a szerzetesrendek elleni hadjáratában a főnyíróelv vezette. Ennek bizonyítéka: „A pálosok közül Bolyós Rezső Ákos atyát 10 évi börtönre ítélték. Tizenegy társával, Bihar Árpád Tádéval, Bolváry Pál Jánossal, Gyéressy Béla Ágostonnal, Homonnay Miklóssal, Juhász Jenővel, Könyves Lajossal, Lelkes Paszkállal, Oláh Juliánnal, Rába Lukáccsal, Szabó Lászlóval és Turi Didákkal együtt kb. 150 évet kaptak.”²⁶

A pálos rendet úgy megritkították, hogy fennmaradása kétségessé vált, ami a rend alacsony létszáma miatt állt elő. A Magyar Pálos Rend létszáma 1948-ban 33 fő volt.²⁷ A főnyíróelv alkalmazásánál azonban nem vették figyelembe, hogy a talajban maradt gyökér újra kihajt, s a pálosok a zaklatott rendi történetükből sokat tanultak, s új magot is vetettek. A rend lengyelországi központja is segített a vészorkorszak túlélésében. Az 1952-es esztendő végén a Püspöki Kar azzal a kéréssel fordult a kormányhoz, hogy a szent ünnepek alkalmával gyakoroljon amnesztiát. Így szabadult ki a váci börtönből 1952. december 24-én P. Bolváry Pál.²⁸ A disszidálási kísérlet miatt börtönbüntetést szenvedő Bolváry atya az egyik magvető, akinek munkája eredményeként új fű sarjadt, a rend tovább tudott élni úgy, hogy fiatalokkal gyarapodott, bővült. Bolyós Rezső Ákos így kezdte visszaemlékezését:

„1952. karácsonya előtt, a váci börtönben az MZ (= magánzárkaosztály) egyik földszinti zárkájából kiszólják közülünk Bolváry László Pál atyát. Az ór ugyan semmit sem árul el, de mi sejtjük, hogy ez csak szabadulást je-

²⁶ ACZÉL LÁSZLÓ ZSONGOR – LEGEZA LÁSZLÓ – SZACSVAY PÉTER – TÖRÖK JÓZSEF: Pálosok. Bp., 2006. (továbbiakban: ACZÉL–LEGEZA–SZACSVAY–TÖRÖK, 2006.) 37. p.

²⁷ BALOGH MARGIT – GERGELY JENŐ: Egyházak az újkori Magyarországon, 1790–1992. Adattár. Bp., 1996. 196. p.

²⁸ ACZÉL–LEGEZA–SZACSVAY–TÖRÖK, 2006. 37. p.

lenthet, mert már második évét töltötte a »bokorugrás«, azaz a tiltott határátlépés ügyében. Jól sejtettük, kiszabadult, s így ő volt az első, aki hírt hozhatott a külső világnak a pálosok börtönéletéről.”²⁹

A börtönből kikerült szerzeteseknek nehéz volt visszailleszkedni az életbe. Érthető, hogy szerzetesi fogadalmuk, előéletük döntően befolyásolta lépéseiket. A történet így folytatódott: „Hamarosan beleveti magát a földalatti lelkipásztorkodásba, főként a hittanoktatásba. Csoportokat szervez és magánlakásokban tanítja azokat, akik a körülmények miatt nem vehetnek részt a templomi hitoktatásban. Megszervezi a földalatti (klandesztin) pálosokat, és hamarosan már öt fiatalt küld a szegedi, illetve esztergomi szemináriumba. (Arató László Botondot, Farkas Béla Tamást, Aczél László Zsongort, Temesvári Károly Benedeket, Sziebert Imre Andrást és még másokat is.)”³⁰ A kiszabadult Bolváry vállalta a magvetés veszélyes munkáját. Kiszabadult Bolyós Rezső Ákos is 1956. február 28-án, s mint sekrestyés és kiegészítő szervező folytatta szerzetesi tevékenységét.

„Miután egy római intézkedés megengedte, hogy az állami rendelkezés miatt akadályozott noviciátust rendszeres találkozóik helyettesíthetik és a tagok fogadalmat is tehetnek, elkezdett foglalkozni a rend iránt érdeklődőkkel is, a »juvenisták«-kal, akik készek voltak arra, hogy átmentik a rendet, mert az nem tűnhet el az 1950-es szétszóratással Magyarországon oly nyomtalanul, mint II. József 1786-os rendelete után, még ha ezért börtönbüntetés jár is. Ezek a »földalatti« (klandesztin) fiatal pálosok tanulmányozták a rend történelmét, »fehér napok« elnevezéssel közös lelkigyakorlatokat rendeztek, fogadalmat tettek a régi pálosok előtt, és titokban élték a pálos hivatást. Közéjük tartozott P. Kováts Ferenc Imre, aki a győri szemináriumban ismerkedett meg Fr. Máthé Péterrel. Újmiséjén 1956-ban P. Bolváry Pál képviselte a fehér színeket. Gencsapáti káplánként határszöktetéssel, valamint énekkar szervezésével vádolták, és az ÁVH-n úgy összeverték, hogy később 1958. október 7-én, Rózsafüzér Királynője ünnepén visszaadta lelkét az Úrnak. P. Ács Ferenc István és P. Vezér György Ferenc mellett P. Kováts Ferenc Imrét is a pálos rend vértanúi között tartjuk számon.”³¹

A pálos rend sorsa bonyolult alakult. Az 1951-ben letartóztatottokról Bolyós Rezső Ákos visszaemlékezése ad tájékoztatást. A pálos rend 15 tagját említi meg Havasy Gyula dokumentumgyűjteménye. Őket tekinthetjük a rend törzstagjának. Rajtuk kívül Bolyós Rezső több páttert sorol fel, akik a rendhez tartoztak. Az ő sorsuk a rend szempontjából nem lett meghatározó.³²

A börtön szenvedéseit átélte szerzetesek a „közhangulat javítása érdekében” egyéni kegyelemben részesültek.³³ A börtönből szabadult szerzete-

²⁹ P. BOLYÓS REZSŐ ÁKOS OSPPE: Magyar pálosok a szétszóratásban és a börtönben. (1950–1989) Újrakezdés, 1989. In: Uő: A pálosok Magyarországon a XX. század első felében. Visszaemlékezések. II. köt. Bp., 2004. (továbbiakban: BOLYÓS, 2004.) 1. p.

³⁰ Uo. 1. p.

³¹ ACZÉL–LEGEZA–SZACSVAY–TÖRÖK, 2006. 37. p.

³² BOLYÓS, 2004. 133–134. p.

³³ ACZÉL–LEGEZA–SZACSVAY–TÖRÖK, 2006. 37. p.

sek sorsa jellegzetes. Az egyház segíthette, de nem alkalmazhatta őket, egyházmegyei beosztást nem kaphattak:

- „*Csellár István Jenő* 1959. június 19-én autóbaleset következtében szörnyethalt. Ő volt Bolyós megjegyzése szerint a csoport legudvariasabb és legtiszteletreméltóbb szerzetese.

- *P. Bihar Árpád Tádé* a legtöbbet szenvedett a börtönben. Ebben szerepet játszott, hogy szerzetesi élete előtt hivatásos katonatiszt volt. Kiszabadulása után lignitbányász. Majd az egyház kisebb munkákra alkalmazta, jötevői is segítették, s a pannonhalmi szociális otthon lakója lett.

- *P. Bolyós Rezső Ákos* 1956 májusában jelentkezett a pécsi püspöknél, de az nem veheti fel... Bolyós erről így emlékezik meg: „Ezután Cserhádi József pécsi püspök kér bennünket, hogy amint mód van rá, tünjünk innen Pécsről, mert állandó szálka vagyunk az Állami Egyházügyi Hivatal szemében.”³⁴ Ezután kisebb állásokban – kántor, pénztárnok – alkalmazza az egyház.

- *P. Dr. Gyéressy Béla Ágoston* 1956 nyarán szabadult a börtönből. Több helyen vállalt kántorságot, de közben ismertsége révén bekerült az Akadémia Történelem Osztályára, és az Akadémia megbízásából gyűjteni kezdi a levéltárakban fellelhető pálos aktákat. A gyűjteményt ki is adják *Documenta Artis Paulinorum* címen három kötetben 1975–1978 között. Anyai (újpesti) örökségéből kriptát vesz az újpesti Szent István-templom altemplomában, és egy kis remetelakot Budafok felső részén, akkor már, mint budafoki kántor. Hatvanéves korában, 1968-ban nyugdíjba vonult, és eltartási szerződést kötött egy régi ismerős családdal, ők a telek és épület reményében ellátták, nem mindig kellő tisztelettel. Rendtársai, barátai gyakran meglátogatták. Látása nagyon meggyöngyült, s a végén már fehér bottal s kíséreléssel mozdulhatott csak ki remeteségéből. Még meg tudta tartani aranymiséjét, az ősi pálos templomban, a budapesti Egyetemi Templomban, de nemsokára rá, 1986. október 5-én meghalt. Kívánsága szerint az újpesti templom kriptájában temették el rendtársai és nagyszámú ismerősei és barátai jelenlétében.

- *Homonnay Sándor Miklós* atya börtönben és bányában töltött rabsága után szintén 1956-ban szabadul, és visszamegy testvéreihez Gyöngyösre, ahol szőleje művelésével és zug-hitoktatással foglalkozik. Vidéki plébániákon szabadság alatt kíséreléssel, lejár Pálosszentkútra a búcsúkra, és mindenütt hasznosítja magát. Márianosztrán is hosszabb ideig kíséreléssel, majd az újjászületéskor (1989-ben) a rendi vezetőség Márianosztrára helyezi mint lelkipásztort.

- *Fr. Túri János Didák* az 1956-os szabadulás után az atyákkal együtt USA-ba távozott. Doylestownban többféle beosztásban működött, átesett egy agytumor-eltávolítási operáción, ennek ellenére továbbra is hasznosítja magát az egyház számára.

- *Fr. Könyves Lajos* a börtönben a legszebb példát adta az együttérzésnek, mindenkivel jót tett, és megosztotta csekélyke kenyerét is a másik társával, mindenki szerette őt. Szabadulása után az újpesti plébánián volt szakács, majd Nógrádra került ugyanilyen beosztásba. Innen nyugdíjazták, és bekerült a pannonhalmi szociális otthonba, ahol – mint beteg, lebénult is – nagyon gondos ápolásban részesült. 1985. február 17-én halt meg, a falusi szerzetesi parcellában nyugszik.

³⁴ Bolyós, 2004. 129–130. p.

- *Lelkes József Paszkál* 1956-os szabadulása után ismerőseinél lakott Pesten. Ritkábban kereste fel rendtársait. Imádságos volt, járta Pest templomait, búcsúkat rendezett. [...] Később már kerülte a társaságot. Ismerősei – talán anyagi okok miatt – csak későn értesítették rendtársait, s elhamvasztatták, a Köztemető egyik északnyugati kolumbáriumába temették 1981. november 4-én.

- *Fr. Oláh Ferenc Julián* testvér szabadulása után Diósdon, a „csapgyárban” dolgozik, majd a Váci úti cérnagyár raktárosa. Nyugdíjazása után P. Bolyós Ákos áthozza a budafoki plébániára sekrestyésnek, szép lakást kap, ebédet főz két személyre, és minden évben együtt mennek P. Ákossal Jasna-Górára, és az augusztusi szabadságot ott töltik a kolostorban. Amikor a rend újból megindul, ő is számít, hogy újból indulhat a régi szerzetesi életben. Régi vágy teljesül, még egyszer Czeszochowába megy, és ott 1989. augusztus 3-án elszenderül, s azóta is ott nyugszik békében.

- *P. Szabó Sándor László* atya volt a következő szabaduló a váci börtönből, mert ő csak három és fél évet kapott. Sziklatemplomi hívei még jól emlékeztek rá, és egy Mária-kongreganista ismerőse adott neki lakást a Ráday utcában. Először csak templomőr lehetett a Szent Mihály-templomban (Budapest, Váci utca), majd a Belvárosi Templom gazdasági intézője és miséző kisegítője. Később többször is fel látogatott Pécsre, és érdeklődött P. Bolváry Pál munkája iránt, valószínűleg az ÁVO bízta meg bizonyos feladatokkal, de olyan nyíltan tette, hogy felhívja a figyelmünket, s védekezhetünk. Amikor kora miatt elnehezedett (1900-as születésű volt), már csak a Bakáts téri templomban mellékoltárnál misézgetett, s Laci bácsinak titulálták. 1978. október 22-én hunyt el, és ismerőseivel a Pestszenterzsébeti temetőben temették el. Sírját hívei mind a mai napig szeretettel ápolják”.³⁵

A letartóztatottak döntő része szabadulása után nem szakított az egyházzal. Az egyház segítette őket. Példás az a tartás, amellyel ragaszkodtak fogadalmukhoz, s betartották azt. A közösségi összetartás erős érzése a szolidaritás szép példáival hozzájárult a rend megmaradásához.

Az ÁVH börtöneit megszenvedő csoportból Bolváry Pál személye kötötte össze a rend 1950-es és 1960-as évekre eső történetét. Az ő tevékenysége szép példája annak, hogyan kapcsolódtak össze hálózatszerűen a katólikus egyház bázisközösségei, és szélesedett egyre az egyházi katakombamozgalom, és terjedt ki az országra. Érdekesen mutatja Ivasivka Mátyás és Arató László monográfiája, hogyan kapcsolódott be a pécsi ciszterciek által szervezett katakombacserkészésbe P. Bolváry:

„A továbbiakra jelentősen hatott Pécsen a pálosok zárandoklással egybekötött Jakab-hegyi búcsúja. A szentmisét a Mecseken levő ősi kolostorromok közelében, az akkori években épülő új, de még befejezetlen kolostornál tartották. A zárandoklaton Arató László is részt vett. Feltűnt neki, hogy a szertartások után az új épület melletti réten sok fiatal játszott, rúgták a labdát, és igen gyakran kiabálták: Pál atya! ... Pál atya! ... Azt tapasztalta, hogy a pálosok az akkori egyházellenes légkörben sem féltek a fiatalokkal foglalkozni. Innen támadt az ötlete, hogy Pécsen – korszerű templomuk melletti kolostorukban – felkeresi a pálos atyákat. Tette ezt azzal a reménnyel, hogy közülük talán valaki elvállalja a titokban továbbműködő 47-es cserkészcsapat tagjainak lelki gondozását. Szándékát erősítette, hogy a

³⁵ Bolyós, 2004. 129–133. p.

pécsi pálos kolostor és templom alkalmas helyen, a város szélén, a Mecsek lábánál épült.”³⁶

Mindez még a vészterhes 1940-es évek végén történt, a memoár pontosan nem jelöli meg a napot, P. Bolváry a veszélyek ellenére vállalta a cserkész lelkipásztori feladatot, s a katakombacserkészlet egyik élető elemévé vált. Ezt is számításba vehette az ügyészség a börtönbüntetés kiszabásánál. Bolváry Pállal együtt tartóztatták le Csonka Ferencet. A két, fiatalokért minden áldozatot vállaló ember tevékenységét a pécsi bíróság ítélethozatalában így minősítette 1961. július 27-én:

„Ezek voltak tehát a szervezeti szabályok, amelyek a két szervezkedés kereteit megszabták, és amely kereteket ezután Csonka Ferenc és Bolváry László Pál vádlottak államellenes, a népi demokrácia megdöntésére irányuló céljaiknak megfelelően tartalommal megtöltötte. Ez a tartalom pedig nem volt egyéb, mint a nacionalista, fasiszta, a megdöntött feudál-burzsoázia ideológiájának a vallásos hit és meggyőződés felhasználásával történő feltámasztása, ébren tartása és minél szélesebb körben, főleg a fiatalság körében való terjesztése. Ennek eszközei voltak a jellemzett témakörökből való előadások, vitatkozások, megbeszélések, amelyeknek elmélyültebbé, magasabb színvonalúvá tételére mind Csonka, mind Bolváry megfelelő irodalmat bocsátottak a tagok és vezetők rendelkezésére. A tárgyaláson ismertetett, részint a Horthy-fasizmus idejéből átmentett, részint most készült, illegálisan sokszorosított és terjesztett sajtótermékek, brosúrák, nem vitásan a népi demokratikus államrend, a kivívott szabadságjogok, a népi hatalom, a szocialista, kommunista társadalmi rend ellen gyűlöletre izgatnak, a kizsákmányoló osztálytársadalom, a magántulajdon visszaállítására, a restaurációra serkentenek.”³⁷

P. Bolváry 1963-ban szabadult a börtönből. Keserű tapasztalata, hogy Cserháti József pécsi püspök számára tevékenysége kellemetlen volt, szálka az Egyháziügyi Hivatal szemében. A sok meghurcoltatás miatt megundorodott a megfigyeléstől. 1972. június 12-én legálisan kiment Jugoszláviába. Róma, majd az USA lett életútjának következő állomása.³⁸

A rend életerejét bizonyítja, hogy a Kádár-rendszer éveiben újabb szerzetesek tettek fogadalmat, újabbakat szenteltek fel:

„*Dr. Aczél László Zsongor atya* 1942. július 1-jén született. 1960. augusztus 22-én Budapesten tett fogadalmat és 1965. június 24-én szentelték pappá.

Üdvarnok László István atya 1942-ben született, 1961. július 2-án tett fogadalmat. Pappá szentelték 1966. július 19-én P. Árva Vince leghűségesebb tanítványa.

³⁶ IVASIVKA MÁTYÁS – ARATÓ LÁSZLÓ: Sziklatábor. A katakombacserkészlet története. Bp., 2006. 79–80. p. (Eredeti forrás: ÁBTL, 319. V-147350/6.)

³⁷ Uo. 20. p.

³⁸ BOLYÓS, 2004. 127. p.

Imre János Csanád atya 1932. április 6-án született. Fogadalmat tett 1961. július 2-án. Előtte június 18-án szentelték pappá.
Györkös János Gyula atya 1939. február 13-án született. 1961. június 30-án tette le a fogadalmat, és 1963. június 21-én szentelték pappá.
Borsos János József atya 1937. szeptember 21-én született. Első fogadalmát 1961. augusztus 22-én tette le, és előtte június 18-án szentelték pappá.
Botfai János József atya 1938. február 28-án született. Fogadalmat tett 1965. augusztus 8-án. Pappá szentelték 1962. június 16-án.
Temesvári Károly Benedek atya 1944. október 29-én született. Fogadalmat tett 1964. július 17-én. 1969. június 15-én szentelték pappá.
Tölgyes Tibor Kálmán atya 1942. szeptember 6-án született. Fogadalmat tett 1965. augusztus 8-án. Pappá szentelték 1966. április 11-én.³⁹

Bolyós Rezső Ákos visszaemlékezésében több olyan személy nevét is felsorolja, aki szimpatizált a renddel, de nem meri vállalni a szerzetesi életet, emellett azonban megmaradt hívő katolikusként.⁴⁰

IV. Összefoglalás

Ahhoz, hogy igazán megértsük a rend sorsát, megmaradásának csodáját, Aczél László Zsongor *Parázs a hamu alatt* és Ivasivka Mátyás – Arató László *Sziklatábor* című monografikus memoárját érdemes elolvasni. Mindkét alkotás meggyőző erővel mutatja be a katakomba cserkészetet, amely a pálos és más szerzetesrendek talpra állásához teremtette a feltételeket. A kis vallási közösségekről, amelyek így alakultak ki, sokáig csak félig-meddig tudott a közvélemény. P. Árva Vince a Kádár-korszak felfelé ívelő éveiben, tehát egy olyan korosztályból tudott toborozni rendje számára novíciusokat, amely korosztály gyermekkorát a Rákosi-rendszerben élte meg. Ennek a korosztálynak a kamaszkora arra az időszakra esett, amikor a KISZ nagy tömegeket nyert meg a mozgalomnak nyaraltatási akcióival, a VIT-re való mozgósítással. Mindez óriási összegekbe került.

„Árva Vince 1976 márciusában került a márianosztrai plébánia élére. Minden munkája az ősi pálos kegyhely fellendítésére irányult. P. Koscielicki Lőrinc vikárius beszámolója alapján P. Joseph Platek rendfőnök 1982. augusztus 22-én kinevezte rendfőnöki delegátusnak a magyar rész vezetésére. Lékai László bíboros prímás a rendalapító Özséb atya boldoggá avatásának posztulátorává nevezte ki, s egy évre Rómába küldte a szentté avatások tanulmányozására. Többször járt Częstochowában is, s bemutatta az új hivatásokat. A rend központja által felmerült jogi aggályok elhárítására felterjesztette Rómába a titkos pálosok névsorát, akiknek pálos szerzetesi voltát a Szerzetesi Kongregáció 1989. május 20-án elismerte.”⁴¹

1994-ben 20 főből áll a magyarországi pálos rendtartomány.⁴² A kommunista diktatúra lelki és erkölcsi tisztításának nyomai és hatása kimutatható ugyan, de a rend újra működik, és várja a fiatalokat.

³⁹ Bolyós, 2004. 135–139. p.

⁴⁰ Bolyós, 2004. 131–134. p.

⁴¹ Aczél–Legeza–Szacsvey–Török, 2006. 37. p.

⁴² Aczél–Legeza–Szacsvey–Török, 2006. 39. p.

Marosi Izidor 1956-ban

Miklós Péter

A száz esztendeje született Marosi Izidor váci püspök az 1956-os forradalom napjaiban a Bács megyei Izsák plébánosaként szolgált. A következőkben visszaemlékezései és az izsáki plébánia Historia Domusába tett feljegyzései alapján igyekszem rekonstruálni 1956-os tevékenységét, amelynek szerepe volt abban, hogy a forradalom napjaiban különösebb incidensre, önbíráskodásra nem került sor Izsákon, s így – mint Marosi akkoriban megfogalmazta – „mivel kilengések nem voltak, megtorlások sem voltak utána”.¹

Marosi Izidor 1916. március 27-én született Újkécskén. Elemi iskolai tanulmányait a jászkarajenői tanyai elemi iskolában végezte, középiskolába pedig a szolnoki Verseghy Ferenc Gimnáziumba, illetve a váci piaristákhoz járt. Gyermekkorára később így emlékezett:

„Egy Tiszakécske környéki tanyán születtem, szüleim tizedik gyereke voltam. Jászsági származék vagyok, vagyis olyan környezetben nőttem fel, ahol a mindennapi élet törvényei az Isten törvényeivel megegyeztek. A családban, és azon kívül is. Édesanyám különösképpen Mária-tiszteelő volt, kívülről tudta a litániát, az antifónákat, a Mária-énekeket. Szép hangja volt, gyakran énekelt munka közben, nagyon jó volt hallgatni. A hivatásom tálán itt kezdődött. Ebben a légkörben, ebben az akusztikában.”²

Marosi Izidort váci és római (a Pápai Gergely Egyetemen folytatott) teológiai tanulmányai végeztével 1941. június 22-én szentelte pappá a váci székesegyházban Hanauer Á. István püspök. Lelkeszi pályájának kezdetén előbb hitoktatóként tevékenykedett Lajosmizsén és Kunszentmiklóson, majd kórházlelkész volt Debrecenben, később homoki plébános lett. Gyémántmiséje – fölszentelésének hatvanadik évfordulója – alkalmából az *Új Ember* című katolikus hetilapban megjelent interjúban a következőket fogalmazta meg papi szolgálata első időszaka kapcsán:

„Első állomáshelyem, Lajosmizse, szintén jáász település. A hajnali misén mínusz húsz fokos hidegben is zsúfolásig megtelt a hatalmas templom, és reggel öttől nyolcig folyamatosan gyóntatnia kellett a papnak. Aztán hittanórák az iskolában, és a szokásos papi tennivalók. Hatalmas élmény és példa volt számomra ezeknek az embereknek az Istenre irányult élete. Sokat köszönhetek nekik. Az történt, hogy nemcsak én igyekeztem papként hatni rájuk, hanem ők is formálták a papot, erősítették hitemet. [...] Lajosmizsén télvíz idején irgalmatlan hideg volt a templomban. Egyszer anynyira, hogy mise közben megfagyott a kehelyben a vérré változtatott bor. Döböntem néztem, aztán kézbe vettem, és a meleg tenyeremmel olvasztottam fel. Számomra ez máig szóló tanulság: hitünkre, reményünkre, szere-

¹ Historia Domus – Római Katolikus Plébánia, Izsák. (továbbiakban: IHD.) 113. p.

² KIPKE TAMÁS: Odaadni magunkat egészen. In: *Új Ember*, 2001. június 17.

tetűnkre, de még a kezűnk melegére is szükség van ehhez a hivatáshoz. Oda kell adnom magamat egészen.”³

A második világháború idején tábori lelkesítő szolgálatot teljesített, amelynek során hadifogságot is szenvedett. Ezt követően Szentesen, illetve Hódmezővásárhelyen dolgozott, mint hitoktató. 1948-tól Szentlőrinc-káta, 1956-tól Izsák, 1977-től a kecskeméti nagytemplom plébánosa volt. Szent II. János Pál pápa 1979 áprilisában nevezte ki massuliai címzetes püspökké és segédpüspökké Bánk József érsek, váci főpásztor mellé (segédpüspöki szolgálata alatt a kecskeméti lelkipásztori teendőket is ellátta). 1979. április 30-án szentelték püspökké Budapesten. Főpapi jelmondata a következő volt: „In aedificationem Corporis Christi” (Krisztus Testének építéséért). Marosi Izidor 1987 márciusától 1992. februári nyugdíjba vonulásáig – jelentős politikai és társadalmi változások közepette – állt a váci egyházmegye élén. 2003. november 14-én hunyt el a fővárosban, testét a váci székesegyház altemplomában helyezték örök nyugalomra.

Marosi Izidor 1956 szeptembere és 1977 márciusa között volt izsáki plébános. Hívei között általános tiszteletnek örvendett, s később – kecskeméti esperesplébánosként, majd püspökként – is gyakran visszatért egykori közösségébe, amely megbecsülését azzal is kifejezte, hogy Izsák önkormányzata elsőként neki adományozott díszpolgári címet (1993). A díszpolgári oklevél átvételekor a püspök a következőket mondta. „Nagy megtiszteltetés – másként születtként – izsákinak lenni. Nem kiemelt polgár akarok lenni, hanem egy az izsákiak közül.”⁴

Izsákon 1956. október 25-én már volt tüntetés, de a forradalom érdemleges helyi eseményei október 27-én vették kezdetüket, amikor is mintegy háromszáz fős tömeg követelte a tanácsháza vörös csillagának eltávolítását, a közintézmények Sztálin- és Lenin-képeinek levételét, valamint a szovjet csapatok távozását. A községközi vörös csillag leverése és elégetése Fekete Kálmán nevéhez fűződik (később, mint az izsáki forradalmi bizottság titkára és helyi nemzetőrség parancsnoka tevékenykedett, amiért 1957-ben három és fél év börtönre ítélték), aki estére békés demonstrációt hirdetett. Ezen fölvonulás alkalmával tértek be tüntetők a katolikus templomba, ahol a község alig két hónapja kinevezett plébánosa, Marosi Izidor is szólt hozzájuk: a hazaszeretetre és a békességre intette, s lebeszélte őket arról, hogy a templom közelében lakó kommunista iskolaigazgatót, Szabó Lajost meglincseljék. A helyi forradalmi szervek – települési és intézményi forradalmi tanácsok, nemzetőrség – megalakulása után alapvetően békésen teltek az október végi napok a településen. A szovjet csapatok november 3-ról 4-re virradó éjjel szállták meg Izsákot, s ezzel kezdetét vette a visszarendeződés és a megtorlás folyamata.⁵

Marosi Izidor harmincöt évvel az események után a *Vigiliának* adott interjújában a következő szavakkal emlékezett az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc izsáki eseményeire:

³ Uo.

⁴ TETÉZI LAJOS: Izsák város története. Izsák, 2012. 174. p.

⁵ Uo., 95–104. p.

„Izsák kulák falunak számított, ezért sok szenvedésben volt része az ötvenes években. 1949-ben kilencezer lakosa volt, 1956-ban már alig hétezer, azután is folyamatosan csökkent a lakosság létszáma. A Grósz-perrel kapcsolatban⁶ két halálos ítéletet hoztak a faluban, egy katolikus és egy református gazdát végeztek ki, sokan kaptak 12–14 évi börtönbüntetést a hívek közül.⁷ Érthető, hogy a falu elkeseredetten szembefordult a kommunizmussal, akárcsak 1919-ben.

Az októberi forradalom idején még csak két hónapja éltem ott, alig ismerem a falut. Egy éjszaka [1956. október 27-én] összeverődött csaknem félezer ember. Nekiindultak, hogy a tanácsházáról leverjék a vörös csillagot. Aztán a plébániával szemben levő iskolához, illetve a szomszédban lakó igazgató házához vonultak, hogy az iskola igazgatóját [Szabó Lajost] felakasszák. Már a kötél is elő volt készítve. Ekkor valaki elkiáltotta magát: »Emberek, itt a templom, menjünk be oda!« –Erre elfelejtették, hogy előbb mi volt a szándékuk, bezörgettek hozzánk, hogy nyissuk ki a templomot. Bejöttek s ott néhány szót szoltam nekik a hazaszeretetről, elénekeltük a Himnuszot és kértem, menjenek haza, hiszen holnap vasárnap, majd jöjjenek el a templomba. – Lassan szétoszlottak az éjszakába... Másnap hajnalban a káplánnom kísérte el az iskolaigazgatót a falu határáig, aztán ott eltűnt valahol. Így aztán sikerült megakadályozni a kegyetlenkedéseket a faluban. Utólag ezt érdememül tudták be.»⁸

Az alábbiakban az izsáki római katolikus plébánia kéziratos *Historia Domusának* Marosi Izidor által az 1956. és 1957. évről szóló korabeli bejegyzéseit közlöm.⁹ Ezen följegyzések egyrészt az izsáki plébánia adminisztratív adottságairól (például a kápláni álláshelyen bekövetkezett változás vagy a hittanra való beiratkozások vonatkozásában) és infrastrukturális helyzetéről (így a templom tetejének rekonstrukciójáról) szolgáltatnak adatot, másrészt pedig árnyalják az 1956-os forradalom és szabadságharc helyi esemény- és hatástörténetéről alkotott képünket. Bízom ugyanakkor abban, hogy a következőkben olvasható sorok nem pusztán az izsáki helytörténet számára kínálnak újabb szempontokat, hanem néhány adalékkal hozzájárulnak Marosi Izidor püspök portréjának élesebb megrajzolásához, s ezzel a váci egyházmegye huszadik századi történetének jobb megértéséhez is.

⁶ Az 1951 júniusában és júliusában Grósz József kalocsai érsek és társai ellen lefolytatott koncepció per végén a főpapot tizenöt év fegyházra ítélték „népellenes bűncselekményekért”. Az eljárásnak huszonnégy mellékpere volt, amelyek során tizenöt halálos ítéletet szabtak ki.

⁷ 1951-ben koncepció perben – a rendszer elleni fegyveres összeesküvés tervezésének vádjával – elítélték, majd kivégezték az izsáki Ádám Józsefet és Újszászi Rókuszt. Ld. bővebben: MIHALA FERENC: Bűntelenül büntetve. Izsák, 2008.

⁸ Lukács László beszélgetése Marosi Izidorról. In: *Vigília*, 1991. 6. sz. 463–468. p., 465. p.

⁹ IHD. 113–114. p.

DOKUMENTUM

1956

1956. augusztus 5-én este váratlanul meghalt Mayer Lajos esperes.¹⁰ Szombatról vasárnapra virradó éjszaka breviáriuma végzése közben halt meg, csak másnap reggel vették észre. – Augusztus 7-én temette el Dr. Kovács Vince p[ü]s[p]ök]-i helynök úr¹¹ az egész falu osztatlan részvéte mellett.

Augusztus hónapban ideiglenes megbízással Teleki Kornél itteni káplán látta el a Plébánia vezetését.¹²

1956. szeptember 1-[je]i hatállyal a Püspök Atya¹³ Marosi Izidor szentlőrinc-káptalán plébánost nevezte ki Izsákra adminisztrátornak.

Ugyanebben az időben káplán volt: Teleki Kornél. Kántornó: Varga Irma, a Kalocsai Szegény Iskolanővérek tagja, harangozó: Marosi Mihály ideiglenes megbízatással.

1956. október 22, 23-tól kezdve Budapesten és [a] vidéki városokban nagy felvonulások vannak. Az addigi kormány lemond, majd az újnak adja át a helyét és a nép követelésére kiterjesztik a szabadságjogokat.

Itt egy péntek és szombat estén¹⁴ a fölvonuló kb. 300–350 főnyi tömeg bejött a templomba, „hogy hálát adjon Istennek”. Mindkét alkalommal kértem őket, hogy imádkozzanak a haza jólétéért, kértem őket, hogy csendben oszoljanak szét, amit meg is tettek. – Vasárnap reggel már szovjet-orosz katonai alakulatok vonultak fel, a községet is megszállták.¹⁵ Éjszakánként lövöldözés hallatszott, de semmiféle incidens nem volt. A községet a Nemzeti Bizottság vezeti.¹⁶

Egy hét múlva az orosz katonai parancsnok¹⁷ a Tanácsházára hívatott káplánommal együtt, ahol Tantó Sándor ref[ormátus]. lelkipásztor¹⁸ is megjelent. A parancsnok azzal vádolt, hogy lázítunk a vörös hadsereg ellen. Amikor ezt visszautasítottam és megkérdeztem: egyetlen valakit nevezzen meg, aki hallott minket lázítani – erre nem válaszolt. Utána kb. három órát beszélgettünk különféle témákról és barátságban váltunk el.

Mivel kilengések nem voltak, megtorlások sem voltak utána.

1956 novemberében kiutalást kapok 5.000 db palára, 3m³ fára, hogy a templomtetőt cserépről palára átcsereljük.

¹⁰ Mayer Lajos 1944-től haláláig volt izsáki plébános.

¹¹ Kovács Vince (1886–1974) zari címzetes püspök 1953 és 1959 között mint püspöki helynök, 1959-től 1969-ig pedig mint apostoli kormányzó állt a váci egyházmegye élén, mivel Pétery József (1890–1967) 1942-ben kinevezett váci püspök 1953 áprilisától haláláig – éppen az ötvenhatos forradalom időszakának kivételével – a kommunista államhatalom által számára kijelölt kényszerlakhelyen, a hejcei szociális otthonban élt.

¹² Teleki Kornél 1953 és 1957 között szolgált izsáki káplánként.

¹³ Kovács Vince fölszentelt (címzetes zari) püspök.

¹⁴ 1956. október 26-án (pénteken) és 27-én (szombaton).

¹⁵ 1956. november 4-én (vasárnap) hajnali három óra körül vonultak be a szovjet csapatok Izsákra.

¹⁶ A húsztagú forradalmi Izsáki Nemzeti Bizottság elnöke Géro Sándor, elnökhelyettese Fodor Sándor, titkára Fekete Kálmán volt.

¹⁷ Dolgopolov kapitány.

¹⁸ Tantó Sándor 1942 és 1962 között volt izsáki református lelkész.

A hátralévő két hónapban teljesen zavartalanul folyik a hitélet. A gyermekek, ha szülei kívánják, hittanórára járhatnak. A templom mindig telve van. A gyóntatást szinte nem győzzük vasárnaponként. – A szállítások átmeneti zavara miatt vásárlási láz ütött ki. Ami csak található volt az áruházban, mindent felvásároltak. Bizonyos cikkekhez nehezen lehetett hozzájutni, de mindent kárpótolta a szép fellendülés, mely az emberek vallási életében mutatkozott. Papi életünknek egyik legszebb időszaka volt ez.

1957

Kora tavasszal az orgonát, mely majdnem használhatatlan állapotban volt, teljesen kijavítottam. 3.000 forintba került. Április 24-én megkezdtük a templom cserépfedelének lecserélését. A rossz gerendákat kicseréltük. Egyharmad lécpótlék kellett, a hófogót átszereltük, három új kifúvó ablakot készítettünk. Ezen munkálatok költsége 30.000 forint volt. Október elejére elkészült a templom előtti rész betonozása és egy új beton bejáró építése. Ez 10.000 forintba került. Ez év őszén bérálás volt. 380 volt a bérállkozók száma.

Ebben az évben Kisizsák részére egy új harmóniumot veszünk. Az árát, 3.500 forintot a kisizsákiak adják össze. Mostmár az iskoláknál végzett szentmisék alatt harmóniumkísérettel énekelnek a hívek. – Ez év áprilisában a hitoktatással kapcsolatban bizonyos megszorításokat alkalmaznak és mostmár nem járhat minden gyermek szabadon a hittanra. A júniusban történt hittanbeiratkozásoknál azonban még nincs megszorítás és több mint 500 gyereket iratnak be kat[olikus]. hittanra.

Ebben az évben a lelkigyakorlatos szentbeszédeket Szabó György szabadszállási plébános tartja. 1957. szept[ember]. 1-jén Teleki Kornél káplánt Helvéciára helyezik. Négy évi itteni működése hősies, szép és eredményes papi munka volt. Helyébe Mácz István újmisésként jött.¹⁹

Ebben az évben a hitélet szépen fejlődik. Átlag vasárnapokon a szentmisék résztvevőinek száma: 1200–1400 [fő] volt.

¹⁹ Mácz István (1934–) 1957-től 1960-ig volt izsáki katolikus segédlelkész. 1968-ban VI. Pál pápa engedélyével laicizált és megnősült, 1990 és 1994 között Cegléd város polgármestere volt.

SUMMARIES IN ENGLISH

Religious Historical Frames of the Formation of the Philosophical Religious System in China

Kasznár, Attila

Many researchers feel that something must have developed from the mixture of these two in the Far East: a system that is not independent on its own, it is 'a Far-Eastern exotic offshoot of the general history of religion'. (Hans Küng) But this is not true at all. More and more researches find and prove that an independent system developed in China, the philosophical type of religion, in which philosophy and the wise play the major roles.

Which religions were integrated into this third system? Confucianism, Taoism and Buddhism make up this symbiosis that keeps this independent mechanism in motion.

However, in order to get a full picture of the religiousness of the Chinese, let us first discuss the ancient Chinese religion. What do we mean by ancient Chinese religion? It is a system of faith and beliefs based on the cult of Shamans that used to be the most wide spread in ancient China, or rather which remained of it and known to the western man in the form of prophecy bones and tortoise shells used for prophecies.

In this world of beliefs, the king was the high priest, the commander-in-chief and the political sovereign as well. Another typical feature that still prevails clearly is the trichotomy of this world: the worlds of the Sky, of the Earth and of the Dead. The ancient religion developed this belief in demons, in spirits and in the ancestors which often got entwined with natural happenings and events closely linked to nature. The different religious foundations still form an integral part of the religion that is alive today. We could discuss a lot of details of the religion of the ancient Chinese, but such an analysis would take us too far from our topic.

The inquisitio of the Franciscan Friar Enecus against the Bishop of Pécs (1267)

Damian, Iulian Mihai

In September 1266 Pope Clement IV charged the Franciscan Friar Enecus, cleric of the Penitentiary, to investigate the allegations against the bishop of Pécs Job, formulated by the Archbishop of Esztergom and by other Hungarian clerics. The papal intervention was a tentative to settle rapidly the trial opposing those parties held in Rome, dating back at least from 1261. A newly discovered document from the Venetian archives reveals that the Franciscan Friar really accomplished his mission, opening a procedure against the bishop, held in Székesfehérvár at the end of May 1267. The detailed records of this trial offer a new inside on an intricate case, who reveals soon its political backgrounds in the civil war between king Béla IV and his son, the *junior rex* Stephen V. The tentative of the pope to recourse *ex officio* at the procedure of the *inquisitio*, trying to overcome the stall of the case opened in the Roman curia, prove that Clement IV was not equidistant in the dynastic controversy. By other hand, the documentation reveals the conspicuous degree of juridical culture of the Hungarian high clergy.

The Institution of the Presbytery in the Reformed Church of Kiskunhalas in the Late 18th Century

Ruzsa-Nagy, Zoltán

The scope of the article is to reveal the establishment and the operation of the Presbyterian Church government in the Reformed Church in Hungary in the 18th century as an example of the Reformed Church of Kiskunhalas.

The Presbyterian government of the Reformed church in Hungary had been established in the borough of Pápa in 1617. Later in the century the puritans promoted the institution of Presbyterian government in northeast Hungary and Transylvania. However the opposition at the National Synod of Szatmárnémeti in 1646 succeeded in hindering the Presbyterian efforts in the eastern part of the country for at least a century. In the 18th century the protestant churches of Hungary were under constant pressure by the Roman Catholic Habsburg rulers. Historians agree that the oppression Protestants had to persevere gave a second impulse to the establishment of local presbyteries.

The borough of Kiskunhalas is situated in south-central Hungary, in the Kiskun (Cumania Minor) free district. The whole town followed the Calvinist Reformation. Prior to the institution of Presbyterian government church life was conducted by the local borough council. The presbytery was inaugurated in 1764 in connection with the efforts of the Roman Catholic Church to gain positions in the town. However the first constitution that regulated the work of the presbytery was put in effect in 1771. The presbytery in Kiskunhalas called themselves 'consistorium' or 'ecclesial meeting' and the members were called 'consistorial assessors'. The duty of the 'consistorial assessors' was only described in general terms in 1771, telling more about their behaviour than their actual duties. In the first years the borough council retained the employer's rights regarding to the local minister and the teachers of the local church school. In the 1770's the presbytery took over all rights of the town council including appointing a new minister for the church as it happened in 1776 when the former pastor died.

The presbytery at first consisted of the mayor and the notary of the town, 4 members of the borough council and another 2 representatives of the 'honest citizens'. In 1771 the membership was extended to all protestant members of the borough council in addition to 4 representatives of the citizens. The membership lasted life long. When election of a new member was necessary, the presbytery named the candidate(s) and elected. The presbytery elected the church warden (curator) and they accepted his annual financial report, too.

In the first years most cases the presbytery had dealt with were issues church discipline. Majority of the issues were related to adultery. The author lists the sources related to the use of the shame stone as penalty for major ethical offences. However during the 1770's the church discipline issues gradually disappeared from the agenda.

Symbolic Events of the Year 1938 in the Mirror of the Hungarian Jewish Press*Csíky, Balázs*

The Hungarian historiography generally focuses in the year 1938 mostly on the so-called first 'Jewish act' in Hungary. Nevertheless the religious press of the Hungarian Israelite communities did not touch only this subject in that year. In 1938 the events of the Anschluss, the Munich conference and the consequences in Hungary were detailed in the Hungarian Jewish press. In November the Hungarian Horthy regime could elevate the first success of the revision policy: Hungary gave back from Slovakia some territories. (First Vienna Award.) Papers deals with the representations in the different orientated (Neologist, Orthodox, Zionist) Jewish papers. The articles of these papers commented not only the political events, but the big Roman Catholic celebrations (34th Eucharistic Congress in Budapest etc.), too.

The Clash of the Pauline Order and the State Security*Bertalan, Péter*

The title describes the lesser known chapters of the 20th century through the history of the Pauline Order and the life of Ferenc Vezér, a Pauline monk, based on primary sources as the clashes of networks. The study implements the new scientific paradigm system of network theory and combines different fields of research such as history, psychology and sociology. Through the show trial against Ferenc Vezér the author presents the clashes between the Catholic Church and the State Protection Authority (ÁVH). The survival of the Pauline Order represents how small church communities could survive the 'fist of the communist party'. The study provides a unique approach to the understanding of networks through the history of the Pauline Order.

Izidor Marosi in 1956*Miklós, Péter*

Izidor Marosi (1916–2003), the bishop of Vác between 1987 and 1992, born one hundred year ago, served as the parson of Izsák in Bács county in the days of the revolution of 1956. The author reconstructs in his memo on the score of the source by the priest's further reminiscence and of the manuscripts in 'Historia Domus' of the parish of Izsák the activities of 1956 which had a role in the fact that there was not any incidents or self assize at Izsák, so – as Marosi had previously said – 'as there was not any deflections, after that there was not any sanctions either'. On the one part Izidor Marosi's scripts of 1956 supply survey data by the administrative skills of the parish of Izsák (for example regarding the change in the stand of the Chaplain or the enrolment number to Education of Religion) and by its infrastructural situation (so about the reconstruction of the top of the church) and on the other part they give a tinge version to our vision of the revolution and war of independence of 1956's local events and affections. They supply a few plus information to see clearer Izidor Marosi's portraiture as a bishop and the history of the diocese of Vác in the 20th century.

A nyelv és vallás relációi

Zopus András

Lassan, de biztosan közhellyé válik, hogy napjainkban az (értő) írás-olvasás ismét a kiváltságosok ismérve lesz. Évről évre egyre több olyan hallgatóval találkozok, akik számára a szövegértés, a fogalmazás, a verbális és az írásos kommunikáció egyaránt alapvető problémát jelent. A probléma gyökerei sokrétűek, és habár kézenfekvőnek tűnik, de ezen jelenség aspektusait mégsem lehet kizárólag a digitális kultúra megjelenésének és terjedésének rovására írni.

A tárgyi tudás hiánya nem csak az irodalom, nyelvészet, történelem és más tudományok terén feltűnő, hanem nagyon gyakran szembesülök azzal is, hogy a hallgatóknak a szervesen kapcsolódó (számukra kapcsolódni látszó) ismeretek terén is sok hiányt kellene pótolniuk. A magyar nyelv, kultúra, irodalom és a vallás történetéhez (is) rengeteg olyan fogalom kapcsolódik, amelyek ismerete nélkül az adott kor, annak szellemisége, értékrendje nehezen érthető, vizsgálható. A felmerülő hiányosságok pótlása mellett a hallgatók érdeklődéssel fordulnak mindazon új ismeretek felé, amelyek kitérítik, szélesítik tudáshorizontjukat, és ezáltal jobban megértik, feldolgozhatják az egymással összefüggő diszciplínák kérdésköreit.

Jelen tanulmány alapjául a Nyíregyházi Főiskolán több éven át oktatott *Nyelv és vallás* c. kurzusom szolgált, pontosabban a kurzuson részt vevő hallgatók ismeretei, érdeklőse, a vallás sokszínűségére való rácsodálkozásuk, és nem utolsósorban bizalmuk, amely tükrében feltárhatókká váltak mindazok a kérdéskörök, amelyek megbeszélése, ismertetése közvetlenül az egyén, de közvetve a csoport érdekét is szolgálta. *Ipsa scientia potestas est* – és emögött visszhangzanak mindazok a gondolatok is, amelyeket útravalóul kaptam Édesapámtól, tanáraitól, barátaitól.

A nyelv és vallás összefüggésének egyik legalapvetőbb aspektusa a különböző vallásokhoz kapcsolódó alapismeretek szókincsében való tájékozottság. Mindhiába próbáljuk (a hallgatók szívében) felcsendíteni az *Ómagyar Mária-siralom* (irodalmi) szépségeit, ha annak szókincese nem közvetíti azt a fájdalmas varázst, amelyet olvasásakor átélhetünk. Hiába beszélünk tündéerekről, lidércekről, táltosokról, hittérítőkről, papokról és szentjeinkről – ha ezek csak üres fogalmak, tartalmuk nem jut el a hallgatóshoz, a fogalom hangsora lehull az elmék avarára. Ezen tények alapján kívántam a hallgatóimhoz közelebb hozni mindazon ismereteket, amelyek segítségével számukra (is) átláthatóbbá válik a különböző vallások szókincese, a vallások nyelvi elemei közötti összefüggések – természetesen nem teolingvisztikai szempontok alapján, hiszen a cél nem a teológiai szaknyelv ismertetése, hanem a vallással összefüggő általános műveltség, az alapismeretek bővítése.

1. Napjainkban az ősi magyar hitvilág archaikus elemei leginkább csak meseszereplőknek tűnnek, ezért – különösen a magas kultúrákkal való rokonságot és a fényes gyökereket kereső újabb és újabb kiadványok, különösen az ún. „Angyali Menedék Kiadó” kötetei tükrében – fontos az eredetmondák, az istenpanteon, a természetfeletti lények illetve a látszólag ambivalens szerepük tisztázása. Ezen a téren a nyelvi és vallási elemek

helyes összekapcsolásának mérlege meglehetősen pozitív, viszont mindazon relációk, amelyek a „klasszikus” párosoknak – például *sámán–táltos*, *gyula–kende* – a vallásban betöltött szerepére, illetve a vallás fenntartásában vállalt tevékenységükre utal, fehér foltként jelenik meg. A táltos kiválasztásához, küzdelméhez, révüléséhez kapcsolódó szókincs nagy része ma már archaizmus, és nem is igazán talál utat – talán csak a kábulat tárgyalása kivételével – a hallgatóságához. A néphagyományokhoz, népi ismeretekhez való viszonyulásban egyre nagyobb nyitottságot figyelhetünk meg, és – még ha csak közvetett is a kapcsolat – az egészséges életmód szellemében szélesebb körű az érdeklődés a gyógyfüvek, a népi gyógymódok iránt, ezáltal könnyebben értelmezhető a vallással összefüggést mutató színek, szimbólumok. Földi János ugyan már 1793-ban helyteleníti a babonás, a szentek és a „jó és gonosz lelkekről” nevezett növényjelöléseket, mert mint mondta: „az égi ki fejezéseket hagyjuk a’ Theologusoknak, mi a’ természeti dolgokat, természeti Névvvel nevezzük. – Minemű illetlenek és útálatosok továbbá: ördög bordája, ördög gyökér, ördög harapta fű...”¹ – mindazonáltal sok olyan növénynevünk fennmaradt, amelyek az ősi magyar hitvilág emlékeit őrzik: *szépasszony füve*, *borszorkánykása*, *boldogasszony csipkéje*, *boldogasszony mentája* stb.² Ugyancsak divatos a régi magyar keresztnevek használata, amellyel a szülők nemritkán csupán a (nagy)magyarkodásukat, az ősiséghez való (látszólagos) kapcsolatukat igyekeznek a közönség elé tárni. A szülők képzeletében ezek a nevek megjelenítik a(z) (h)ősi múltat, a harcoló, lovon száguldó hősöket, és nem utolsósorban azokat a táltosokat, akik a harcosok győzelméért, a betegségek gyógyításáért estek révületbe, és az Öregisten és a Boldogasszony segítségét kérték. A névadás ezen perspektíváját tekintve a mai emberre összekapcsolódik őseivel, a mai magyar nyelv által szólítva meg és tisztelve mindazokat, akiknek létezésünket köszönhetjük. Ezeknek a neveknek jó része nem anyakönyvezhető (*Ajnás*, *Dezmér*, *Fencse* stb.), de a vallás és a hit sugallata által kiválasztott anyakönyvezhető nevek általában hangzásuk miatt kerülnek kiválasztásra. A nevek jelentésének megfejtése, magyarázata még a szakemberek számára is kemény dió (vagy éppenséggel lehetetlen), mivel az esetek döntő többségében latinul lejegyzett nevek magyar formáját még a hangtörvények alapos ismerete mellett sem egyszerű megfejteni. Az auditív konnotáció azonban sok esetben felülírja mindazon józan észérveket, amelyeknek a névválasztás során működnie kellene, és így az ősi magyar (hit)világ szereplői lehetőséget kapnak, hogy a mai nyelv ablakán ránk tekintsenek.

2. A kereszténység nyelvi elmeinek ismerete az előbbiekből vázolt ősmagyar nyelvi elemeknél is hiányosabb. Sokszor az általános kultúra elemeit képező, legalapvetőbb fogalmak is magyarázatra szorulnak (*mise*, *szerzetes*, *apáca*, *Biblia* stb.), a mindennapi szóhasználatban gyakran hibásan nevezik meg a katolikus és protestáns valláshoz kapcsolódó személyeket, tárgyakat, szertartásokat. Noha talán már a latin nyelvű keresztény irodalommal összefüggő ismeretek kapcsán ki kellene alakulnia annak a szókincsnek, amely a keresztény vallás szókincsének ismeretét megalapozza, ennek legtöbbször nyomát sem látni, így a vallási fogalmak, valamint

¹ RÁCZ JÁNOS: Növénynevek Enciklopédiája. Bp., 2010. 36. p.

² Uo., 29. p.

azok jelentésének halmaza üres metszetet képez. A saussure-i *signifiant* / *signifié* distinkció igencsak relevánsan érhető tetten, hiszen az elmékben a hang és a hangsor üres lenyomata (*signifiant*) visszhangzik anélkül, hogy párját, a megjelölt fogalmat (*signifié*), megtalálná. Saussure után szabadon: a vallási fogalmak nyelvi képe csupán forma, és nem szubsztancia. A „szubsztanciahiány” következménye, hogy összekeverednek a katolikus és protestáns vallások fogalmai: misére megy és gyóntat a nagytiszteletű lelképásztor, istentiszteletre megy és a vizsolyi Bibliából olvas fel a főtiszteleendő, és bizonyára csak a predestinációnak (vagy a lélekvándorlásnak?) köszönhetjük azt is, hogy Kálvin és Luther a magyar reformáció legnagyobb alakjai. A nyelvi elemek helyes használata feltételezi a fogalmak jelentésmezejének többé-kevésbé helyes ismeretét, ezek a kapcsolatok azonban nem evidenciaként tükröződnek a mindennapi szóhasználatban. Gyakori a tévedés, a tévesztés, amelyek gyakran kellemetlen szituációba hozzák a beszélőt. Például a katolikus egyház missziói nem szekták, mint ahogy a szerzetesrendek tagjai sem, csak azért, mert habitusuk a külső szemlélődő számára különleges vagy egyenesen feltűnő. A vallással kapcsolatos szókinés ismerete az egyházak egymás felé nyitása, az ökumené kapcsán is egyre fontosabbá válik. A csíksomlyói búcsú, a szekularizáció nyomása egyaránt repeszi és bontja a felekezeti szembenállás falait, olyannyira, hogy ma már a Magyar Katolikus Püspöki Konferencia, a Magyarországi Református Egyház és a Magyarországi Evangélikus Egyház megállapodtak a házasságkötés ökumenikus szertartásában.³ Az előző pontban említett erőteljes névdivat hullámai nem tudták kiszorítani az évtizedek óta népszerű utóneveket. A Közigazgatási és Elektronikus Közszolgáltatások Központi Hivatala által közzétett, a lakossági számadatokra vonatkozó utónév-statisztika szerint 2015-ben a három leggyakoribb férfi utónév a *László, István, József*, míg a három leggyakoribb női utónév a *Mária, Erzsébet, Katalin*.⁴ A vegyes házasságra lépőknek egymás és egymás vallása iránti tiszteletből kölcsönösen ismerniük kell azoknak a nyelvi elemeknek a jelentéshorizontját, amelyekkel kapcsolatba kerülnek. Hasonlóan, mind a katolikus, mind a protestáns egyház nonverbális vallási elemeinek jelentése is sok magyarázatot igényel, de ezek ismerete minden bizonnyal túlmutat az általános műveltségen. A katolikus liturgiához kapcsolódó kellékek (*misekönyv, kehely, cibórium, vélum stb.*), a viseletek és azok elemei (*alba, stóla cingulum stb.*), a színek (*fehér, arany, lila, piros, fekete, zöld, rózsaszín, kék*), a mise alatt megszólaltatott hangok (például csengettyűszó) a verbális nyelvi eszköztár elmeivel csupán denotatív formájukban írhatók le, és csak azok számára hordoznak konnotatív tartalmat, akik birtokolják a mise elemei, valamint ezen elemek között fennálló szemantikai kapcsolatot. A protestantizmus a képek, szimbólumok helyére a szavakat ültette, de mindazonáltal megmaradtak a szimbolikus kifejezőmód elemei is, mint a kakas, az égő szív, a pelikán, a csillag stb. A megjelenési formájukban azonos nonverbális elemek, némileg ellentmondva az

³ Ökumenikus esketési szertartások rendje. Ajánlás. 2001. december 3. – Magyar Katolikus Püspöki Konferencia honlapja: <http://www.katolikus.hu/aktualis/esketes-ajanlas.html> – 2016. február.

⁴ Közigazgatási és Elektronikus Közszolgáltatások Központi Hivatala / Statisztikák / 2015. – <http://kekkh.gov.hu/hu/statisztikak> – 2016. február.

azokhoz kapcsolódó, általában egyértelmű dekódolási lehetőségeknek, a különböző felekezethez tartozók számára más és más jelentést hordoznak, és ezek megértése csupán akkor lehetséges, ha a nyelv és vallás között létrejön egy, a szubsztanciák ismeretén nyugvó kapcsolat. Közismert tény, hogy a kommunikációtudomány általában külön tárgyalja a nyelvi elemeket mellőző kommunikációs formákat, sőt, a kommunikációs modellekbe sem épülnek be a nonverbális elemek, habár a vallási szimbólumok ugyanúgy rendelkeznek például a jacobsoni referenciális funkcióval,⁵ mint bármely verbálisan elhangzó üzenet, tehát a kontextusra irányuló, a megismeréssel kapcsolatos kód írja le őket. A Roberts–Barker személyen belüli kommunikációs modelljét figyelembe véve állíthatjuk,⁶ hogy a keresztény szimbólumok (a természet világából vett jelképek: víz, tűz, gyertya, kenyér, bor stb.) adott szituációkban tágabb jelentésű üzenetet közvetítenek, mint a verbális elemek dekódolása által nyert információk. (Ilyen szituációk: mise/istentisztelet, bérmlás/konfirmálás, keresztelő, esküvő, temetés stb.) Ugyanis az adott felekezethez (valláshoz) kapcsolódó szókincs elemeinek üzenete nem minden esetben dekódolható, míg ezzel szemben a szimbólumok tágabb értelmezése által a befogadó valamilyen mértékben mégiscsak részesül az üzenet által hordozott információból.

3. A nyelv és vallás között fennálló relációk egyértelműek, a vallási korpusz szigmatikai dimenziójában, amely a jelnek a jelöltre vonatkoztatását vizsgálja, a denotátumokhoz kapcsolódó fogalmak jelentésének ismerete nélkül a kommunikáció folyamata a maga teljességében nem valósulhat meg. Ez a zavar tovább erősödik, ha a jelrendszerek szintaxisának szabályaihoz kapcsolódó ismeretek hiányosak (például hiányoznak a nyelvi elemek felépítési szabályai), sőt, lehetetlenné válik a hibás jelsorozatok korrigálása vagy a hiányos jelsorozatok kiegészítése. A verbális és nonverbális jelek dekódolása számos tényezőtől függ, befolyásolja az értelmező kulturális és vallási háttere, a szituáció, a kontextus stb. Az általános jellegű szimbólumok csak akkor nyerik el a vallásban betöltött jelentésüket, ha ezeknek a jelentéseknek a dekódolásához a befogadó rendelkezik megfelelő kompetenciákkal, különös tekintettel a kognitív kompetenciára. A kognitív kompetenciához kapcsolódó képességek (például nyelvi, tanulási, matematikai, természettudományos stb.) lehetővé teszik az információkezelés motívum- és képességrendszerének használatát, illetve azt az „illetékességi” szint megvalósítását, amely szükséges ahhoz, hogy a nyelv és vallás határmezsgyéjén is biztonságosan mozogjunk. Az ismeretek átadása során az egyedi tehetségfaktorok felismerése és differenciálása lehet a szóbeli, írásbeli és képi információk sikeres feldolgozásának záloga, hiszen gyakran előfordul, hogy az iskolai ismeretfelfogás folyamata nem felel meg a fogalomelsajátítás pszichológiai követelményeinek, tehát a fogalmak nem vagy helytelenül alakulnak ki. A vallási fogalmak nyelvi struktúrájának kialakítása érdekében a célközpontú stratégiák közül a direkt bemutatás módszere (a fogalom megnevezése, definiálása, a megkülönböztető jegyek azonosítása stb.) javasolt, hiszen a fogalomelsajátítás módszere (vagyis az az eset, amikor

⁵ Jacobson – A nyelvi modell. (1960) In: Kommunikációelmélet – kommunikációs ismeretek. E-learning tananyag. Szerk.: Forgó Sándor. Online: Dr. Forgó Sándor weblog / Segédanyagok: <http://forgos.ektf.hu> – 2016. február.

⁶ Roberts - Barker – A személyen belüli kommunikációs modellje. (1987) In: Uo.

már megfelelő előismeretek állnak rendelkezésre az adott fogalomra vonatkozóan) csak akkor lehet eredményes, ha a hallgató igazán alapos előismertekkel rendelkezik. Továbbá nemcsak az egyedi fogalmak mibenlétét érti meg, hanem ezek jelentésszerű gondolatokban való kombinációjában is sikeres.

Az érdeklődés, a hitélet, a kíváncsiság hiányában az életuntsággal és passzivitással kikövezett úton való haladás egyenesen a pokolba vezet (mondhatnánk) – de az eddigi tapasztalataim alapján az efféle esetleges riogatás nem segít az ismeretek elsajátításában. A nyelv és vallás közötti reláció megteremtésének szignifikáns eleme a hangalak és a jelentéstartalom dimenzióinak összekapcsolása, melynek különösen nagy jelentősége lesz a hitélet megélésében vagy a prédikációk befogadásában.

Gyöngyösi Árva Pál tudóskodó verses gúnyirata

Otrokocsi Fóris Ferenc (1648–1718) neve ismert a régi könyvek kutatói előtt,¹ de úgy tűnik, a nevében rejlő metaforikát, szójátékot eddig kevesen aknázták ki. A kora újkori lelkész élettörténete fordulatos: előbb hitvédő kálvinista lelkész, útján egészen a gályáig jut; majd a felekezeti unió képviselője, s végül harcos katolikus jogtanárként fejezte be életét. A félelmetes mennyiségű és műfajú életmű gyakran vitára ösztökélte annak kortárs olvasóját, egy most talált könyvbejegyzés szerint pedig ez akár poétikai formát is ölthetett. Otrokocsi sokat vitatott művének, a kétkötetes *Origines Hungaricae* (1693) című kiadványnak a sárospataki könyvtárban őrzött példányában, az első kötet első előzéklapja verzóján olvasható a következő vers és referencia.²

Foris! saepe dictum: Ne vagare foris. Rom. 12:3³ 1 Cor. 4:6.⁴

Contine te infra scripta: si te noris. 2Cor. 10; 13.⁵

Namsi ita quaeres clarescere in foris. Apoc. 21:8. 27.⁶

Eris die Crisis realiter foris. Apoc. 22:15.⁷

Otrokotsi tandem vere eris Foris. Apoc. 20.⁸

Foris, hagyva vagyon: Ne kalandozz kívül.

Bölcselkedned nem jó Szent Íráson felül,

Mert ha csak hirt 's nevet vadássz illy mód nélkül

Fóris léssen amaz szent Városon kívül.

¹ ZOVÁNYI JENŐ: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. Szerk.: Ladányi Sándor. Bp., 1977. (3. jav. kiadás) (továbbiakban: ZOVÁNYI, 1977.) 446–448. p.

² RMK II, 3797. Ennek példányai: Sárospataki Református Kollégium Könyvtárának Kézirattára. I. 913/a–b.

³ A szöveg megadásához a legújabb, online Károly-fordítást használtam. Róm 12,3: „Mert a nékem adott kegyelem által mondom mindenkinek közöttetek, hogy *feljebb ne bölcselkedjék, mint ahogyan kell* bölcselkedni; hanem józanon bölcselkedjék, amint az Isten adta kinek-kinek a hit mértékét.”

⁴ 1Kor 4,6: „Ezeket pedig, atyámfiak, példában szabtam magamra és Apollósra ti éretteket, hogy rajtunk tanuljátok meg, hogy *annakfelette ami írva van, nem kell bölcselkedni*; hogy senki se fuvalkodjék fel az egyikért a másik ellen.”

⁵ 2Kor 10,13: „De mi *nem dicsekszünk mértéktelenül*, hanem ama mérőzsinór mértéke szerint, amelyet Isten adott nekünk mértékül, hogy hozzátok is elérjünk.

⁶ Jel 21,8: „A gyávákknak pedig és hitetleneknek, és útálatosoknak és gyilkosoknak, és paráznáknak és bűbájosoknak, és bálványimádóknak és minden hazugoknak, azoknak része a tűzzel és kénkövel égő tóban lesz, ami a második halál”. Jel 21,27: „*És nem megy abba be semmi tisztátalan*, sem aki útálatosságot és hazugságot cselekszik, hanem csak akik beíratnak az élet könyvébe, amely a Bárányé”.

⁷ Jel 22,15: „*De kinn maradnak az ebek és a bűbájosok, és a paráznák és a gyilkosok, és a bálványimádók és mind aki szereti és szólja a hazugságot*”.

⁸ Itt nincs versszám megjelölve, de ide több hely is illik (pl. az előző két textust előző 9–10, 14–15). Mivel a latin szöveg a végső külső helyre utal, ezért a 10. verset választottam ide. Jelen 20,10: „*És az ördög, aki elhitette őket, vetteték a tűz és kénkö tavaiba, ahol van a fenevad és a hamis próféta; és kínoztatnak éjjel és nappal örökkön örökké.*”

A szépen ívelt kerekded s a kezdőbetűknél kacsaringós formájú karakterek jó íráskészséget, 18. századi szókészletet és helyesírási képet mutatnak. A szöveg után álló jegyzet a szöveghelyet megadta, de a másoló nevét nem: „Ex MSS. Paul Gyöngyössi SS. Th. Doctor. Presbiter Eccl. Anglicanae etcet[era]”. Ez alapján a vers kézíratos vagy nyomtatott forrása nem beazonosítható, és az sem, hogy mind a két szövegnek egyazon szerzője van-e, vagy a fordítást (ami egy erőteljes átírat) netán más alkotta. Elfogadva az attribúciót, a vers(ek) feltételezett írójaként egy másik ismert tudós arc sejlik fel előttünk: Gyöngyösi Árva Pál református lelkészé (1668–1743). Az ő életrajza sem kevésbé kacifántos, mint az ebben a szövegben poétikailag megtromfolt Otrokocsié. A hosszú külföldi tanulmányút zárásaként Angliában felavatták lelkésznek, ezt pedig itthon nem fogadták el, s hazai felszentelést vártak el tőle. Egyházi vita, persz a kerületből való eltávolítás lett belőle. Egy másik vitája még rosszabbul ért véget: börtönbe jutott Gyöngyösi, halálra ítélték. Amikor kegyelemmel távozhatott, német földre menekült, s végül az odera-frankfurti egyetem tanáraként fejezte be életét.⁹

Az egzaltált életúthoz itt viták és rágalmazási per egyaránt kapcsolódik. Az oxfordi tanárokhoz írt leveleit ismerjük, és a szociniánusok elleni, rejtőnév mögé bújt polemiját is.¹⁰ A korábbi kiutasítás és a halálra szentenciázás oka egyaránt éppen egy gúnyvers szerzőségének Gyöngyösihez kapcsolása volt (az előbbi derecskei esetben bizonyosan, az utóbbi kassai lelkészé idején inkább koncepciózusan).¹¹ A Gyöngyösihez kötött civódások világába ez az Otrokocsi nevével játszó, pasquillus-hangon megszólaló retorikus vers beleillik. Jellemzői ennek a narrációnak: a bibliai citátumok parafrázisa, a latin foris ’távol, távoli, külső’ jelentésű szó szófajváltásai (hol cognomen, hol névszó, melléknév, határozószó), megspékelve egy erőteljes apokaliptikus ítélettel.

A versnek a fenti személyekhez kötését erősíti több faktor. Egyrészt az a történeti helyzet, hogy mindketten, a vádolt és a vádló korábról ismerhették egymást: gyöngyösi és rimaszécsi szülővárosok esetén nem irreális feltevés. Gyöngyösön pedig biztos, hogy találkozott a 13 éves Gyöngyösi a felnőtt lelkésszel, aki 1681-től kezdett e városban szolgálni. Az *Origines* megjelenésekor Otrokocsi már külföldön élt, Gyöngyösi Árva Pál pedig még Debrecenben tanult. Előbbi a hazajövele után nem sokkal (1694) katolizált, s tovább publikált, szövegeit pedig régi kálvinista barátainak és iskoláinak is megküldte.¹² Utóbbi lelkész pedig mindazokon az egyeteme-

⁹ ZOVÁNYI, 1977. 482–483. p.

¹⁰ A 'Dialithus' álnéven írt munkájáról ld.: SZIGETI JENŐ: Levelek egy álnéven megjelent régi magyar könyvről. In: *Egyháztörténeti Szemle*, 2000. 149–155. p.; WIX GYÖRGY-NÉ: Régi magyar szerzők 1700-ig. Szerk.: P. Vásárhelyi Judit. Bp., 2008. 141., 314. p.

¹¹ KNAPP ÉVA: Poema satyricum: Egy magyar nyelvű alkalmi vers és történeti háttere 1724-ből. In: *Doromb. Közköltészeti tanulmányok*, 2. szerk.: Csörsz Rumen István. Bp., 2013. 52–53. p.

¹² A DRK Nagykönyvtárában pl. a következő, a debreceni Collegium számára küldött szerzői kötetek tartoznak ide: *Apocalyptica Tuba Quinta* (1690, itt: RMK 121), *Eirénikon* (1692, itt: RMK 122), *Theologia prophetica* (1705, itt: RMK 224). A hason-

ken megfordult, ahol elődje, és Oxfordból doktorátussal távozott. Mindketten lelkészi, tanári és tudósi pályát is befutottak, egyaránt élénk visszhangot kiváltva. Ehhez képest is túl kemény hangú ítéletnek tűnik a vers: az áttérést leszámítva hasonló karriert elérő fiatalember beszél arról, hogy a dicsőséghajhászással, tudóskodással kívül lehet rekedni az Isten Anyaszentegyházán. A vers keletkezési idejéről nem tudunk. De ha a második vers, a magyar fordítás utolsó sorát nem Jeruzsálemre, hanem a földi városra vonatkoztatjuk, akkor a vers rosszindulatú, személyeskedő éle nemcsak általában az Otrókocsi tudósi értékére, sem esetleg az áttérését követő időszakára, hanem akár 1698 utánra is vonatkozhat: ekkor Otrókocsi már megírta a *Roma civitas Dei* című művét, amely szerint az Anyaszentegyház egyedüli letéteményese Róma. Mindenesetre különös mementója a vers profetikus zárógondolatainak, hogy a honi Anyaszentegyházon mindkettjüknek, vádolónak és vádoltnak sikerült kívül kerülnie.

(Csorba Dávid)

Két vers Helmeczi Komoróczy István *Igasság paisához*

A vértelen ellenreformáció korában a cenzúra működése miatt az előző századokhoz képest viszonylag kevés példát tudunk felmutatni a nyomtatott formában zajló hitvitákra. A hangsúly a kényszerűségből több műfajt magába olvasztó temetési prédikációk irányába tolódott el, amelyek egyfajta álműfajjjá válva tudósítottak a korábban más keretek között kifejtett témákról.¹ A ritkán megszólaló hitvitázó hangok közül mind időtartamában, mind a kapcsolódó kiadványok számában kiemelkedik a református és a katolikus úrvacsora-felfogás különbözőségéből fakadó polémia. Az eseményeket és a vonatkozó nyomtatványokat legutóbb Mercs István, Maczák Ibolya és Hegedűs Béla tárgyalták.²

Református oldalról a vita egyik gyújtópontjában foglalt helyet Helmeczi Komoróczy István (1670–1753) dunamelléki püspök *Igasság paisa* című munkája, amely a katolikus-református felekezetek között az átlényegülés (transsubstantiatio) körül zajló vita részeként, a *II. Helvét Hitvallás* védelmében jelent meg. Komoróczyt két korábbi mű sarkallta írásra: Kelemen Didák 1721-ben és Bernárd Pál 1735-ben (posztumusz) kiadott prédikációi. Maczák Ibolya kutatásai szerint Kelemen közreműködhetett a valamikor 1729 előtt elhunyt Bernárd beszédeinek közreadásában.³ Az *Igasság paisa* sok évtizedes polémiaát gerjesztett, a század utolsó évéig jelentek meg cáfolatai magyar és szlovák nyelven.⁴ Ezek egyike volt Gusztinyi János (1718–1777) egri kanonok *Üdvözség mannája*⁵ című terjedelmes műve.

A cenzúra működése miatt az *Igasság paisának* címlapján a „Melianus Gnatereth” álnevet olvashatjuk. Hamis impresszummal adták ki: 1741-ben „Miaburgban”, valójában Utrechtben nyomtatta „Uranus Nathanael”, azaz Johannes W. Reers németalföldi nyomdász, viszonylag nagy példányszám-

¹ CSORBA DÁVID: A gyászévtized (1671–1681) világa. In: Uő: A zászlós bárány nyomában. A magyar kálvinizmus 17. századi világa. Debrecen–Bp., 2011. (Speculum historiae Debreceniense, 6.) 113. p.

² MERCS ISTVÁN: A Pázmány-szövegek egyik felhasználási lehetősége Kelemen Didák és Bernárd Pál munkáiban. In: *Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Philosophica*, 2008. Tom. 13. fasc. 1. 127–139. p.; MACZÁK IBOLYA: „Helyettem is légy fényes tűz majd korod ormán.” (Kompiláció mint ferences–jezsuita „határvonál”). In: Közkincs. Tanulmányok a régi magyarországi prédikációk kompilációjáról. Szerk.: Maczák Ibolya. Bp., 2014. (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 8.) (továbbiakban: MACZÁK, 2014.) 157–167. p.; HEGEDŰS BÉLA: „Állat-béli állat-változás.” A 18. századi protestáns-katolikus eucharisztia-vita ismeretelméleti vonatkozásai. In: *Studia Litteraria*, 2013. 3–4. sz. 226–236. p. (továbbiakban: HEGEDŰS, 2013.)

³ MACZÁK, 2014.

⁴ ZOVÁNYI JENŐ: A magyarországi protestantizmus története. Máriabesnyő–Gödöllő, 2004. (Historia Incognita, Történettudomány) 164–165. p.; HEGEDŰS, 2013.

⁵ GUSZTINYI JÁNOS: *Üdvözség mannája, az az: Az Úr Jézus tulajdon szent testének és véreinek sakramentoma, melylyel (...) Krisztusnak igaz hive, a kegyelem törvényében, érezhető jelek és symbolumok alatt el rejtetett valósággal az örök életre tápláltatik.* Eger, 1759. (2. kiad. Eger, 1769.); (3. kiad. szlovákul: Nagyszombat, 1794–1795.) HEGEDŰS, 2013. 228. p.

ban.⁶ Reers rendszeres kapcsolatban állt a magyarokkal, az 1737., az 1747. és az 1765. évi utrechti bibliákat is ő nyomtatta. A magyarországi protestáns könyvkiadás helyzete két évtizeddel később sem változott: 1761-ben a Gusztinyi könyvére felelettel készülő ifj. Csécsi János (1689–1769) egykori pataki professzor arról panaszkodott, hogy a nyolc árkusra terjedő kéziratot „se Debreczenben, se Erdélyben nem merték kinyomtattatni. Már most Helvétziába küldöm, Basileába” – újságolta –, ahol „(v)an is Typographus, qui edet, – corrector is leszen, gróf úrfi Erdélyből.⁷

A Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának egyik példánya apró, ám érdekes adalékkal járul hozzá a vitához egy református olvasó szemszögéből. A kötet leírása:

TtREK Nagykönyvtára C 379

HELMECZI KOMORÓCZI István, *Igasság Paisa mellyel a' Krisztustól szereztetett Sákramentomi Sz. Vatsora felől a' Helvétziai Confessióban ki adattatott Igaz Tudomány erőséti; és (...) Bernhárd Pálnak, Anno 1735. Kassán ki nyomtattott (...) nyilai ellen óltalmazza*, Melianus Gnatereth, Miaburgban [Utrecht], Uranius Nathanael [Johannes W. Reers], 1741, 8°. – Petrik II. 98.

Kötés: Aranyozott gerincű bőrkötésben.

Poss.: N(agy) I(mre) (*címlap*)

Megj.: N(ota)B(ene) (138. p.)

Az első kötéstábla belső oldalán olvasható bejegyzés:

„Ez szép könyv el hidjed enyim Nagy Imréné,
Ezt is meg tudhatod Egyházi Személyé
Mit ebben föl tettek goromba elméjé,
De az feleletek az Isten Lelkéjé.

Ezt az Auchtort (!) méltó mindennek becsülni,
Aki kíván ennek könyvéből épülni;
Aldott Ki illyeket szokott vala szülni,
Lehet Christus által annak idvezülni.

Ez Auctor bé dugta Bernárd Pálnak száját
Meg czáfolta annak ki adott munkáját
Mint hogy nem értette az Ur Vacsoráját
Sem annak Világos módját és formáját

Ez pedig ki adja annak szép értelmét
Mert Szent Lélek adott nékie jó elmét
Tudta az Istennek (!) tanító félelmét,
De Bernárd keresi Lelke veszedelmét”

⁶ Wallaszky Pál nyomán ld.: V. ECESEDY JUDIT: Titkos nyomdahelyű régi magyar könyvek, 1539–1800. Bp., 1996. 112. p.

⁷ HORVÁTH CYRILL: Adalékok ifj. Csécsi János életéhez. (Negyedik és befejező rész.) In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1907. 4. sz. 418–419. p. A korrektorként közreműködő erdélyi ifjú gróf a bibliofil Teleki Sámuel lehetett, aki 1760 januárjától 1761 júliusáig Baselben tartózkodott, s akivel Csécsi több levelet is váltott a peregrinációja alatt. Ld.: HEGYI ÁDÁM: Magyarországi diákok svájci egyetemeken és akadémiákon, 1526–1788. (1798) Bp., 2003. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 6.) 56. p.; Teleki Sámuel albuma. Kísérő tanulmánnyal közread.: Jankovics József. Szege, 1991. (Peregrinatio Hungarorum, 8.) 38–41. p.

Négysarkú, felező tizenkettesekben írták (talán stílusgyakorlatként), amely igen népszerű versforma volt, a korszak talán legkedveltebb poétikai műve, Gyöngyösi *Murányi Venusa* (1664) is erre íródott. A verselő tulajdonos azonosítása gyakorlatilag lehetetlen: a 18. század első harmadától számított egy évszázadban csak Debrecenben tucatnyi Nagy Imre tanult, közülük bárki lehetett a bejegyző „Egyházi Személy”, aki azt sem adta meg, hogy mikor és hol szerezte a könyvecskét.

A református értelmiségiek tulajdonbejegyzéseiről eddig nem készült átfogó felmérés. Ennek hiányában is megállapítható azonban, hogy többnyire beérték a szokásos formulákkal: a név, esetleg a szerzés körülményei (ajándékozás, vásárlás, örökség), éve és helye, esetleg a jelmondat feltüntetésével. Ezt igazolja az erdélyi Kálvin-műveket feltérképező monográfiában szereplő 296 kötet nagy többsége is.⁸ Az ettől eltérő megoldások mindenképpen figyelmet érdemelnek, így Nagy Imre most bemutatott négystrófás bejegyzése is. Igaz ugyan, hogy a monogramját is felírta a címlapra, ám az első két sor egyértelműen utal a tulajdonlásra, eleve ez indíthatta írásra. Nem nevezve meg Komoróczit (csak a megcáfolt Bernárdot, kétszer), következetesen „Aucthor”-ként utalt rá, ám feltehetően számára is „régésrég köztudomású”⁹ volt, hogy ki rejtőzött a Melianus Gnatereth név mögött. A továbbiakban pedig vagy a szerzőt dicsőítette, aki az úrvacsora „szép értelmét” véde méltó az üdvözülésre, vagy annak ellenfelét gyalázta, aki „nem értette az Úr Vacsoráját / Sem annak Világos módját és formáját”, keresve ezzel „Lelke veszedelmét”.

Gusztinyi János fentebb említett, az *Igasság paisára* reflektáló *Üdvözség mannája* című munkájára is született (gúny)vers Nagy költeményével feltehetően közel egy időben. Az epigrammát korábban Földvály László ismertette a hozzá tartozó levéllel együtt,¹⁰ 1761-ben bemásolták a Dunamelléki Egyházkerület jegyzőkönyvébe¹¹ is. Mivel a közlése helyenként hibás olvasatban történt, érdemes újra közreadni, magyarázó jegyzetekkel kísérvé, a jegyzőkönyv szövege alapján:

„Majd husz esztendőre, más-napi mannával,¹²
Im hol jö Gusztinyi, tompa gusztonával,¹³

⁸ ŐSZ SÁNDOR ELŐD: Bibliotheca Calviniana Transylvanica. Kora újkori Kálvin-kiadások Erdélyben. Frühneuzeitliche Calvin-Ausgaben in Siebenbürgen. Kolozsvár, 2014. (Erdélyi református egyháztörténeti füzetek, 21.)

⁹ RÉVÉSZ IMRE: Melianus Gnatereth. In: *Magyar Könyvszemle*, 1937. 3. sz. 250. p.

¹⁰ FÖLDVÁLY LÁSZLÓ: Csécsi János életéhez. In: *Sárospataki Füzetek*, 1905. 2–3. sz. 181–182. p.

¹¹ Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára, A/1a, 3. köt., Egyházkerületi jegyzőkönyv 1760–1775. 153. p. <http://www.radayleveltar.hu/A1a3.rtf> – 2016. február 17. (A másolatot Bíró Gyöngyinek és Szalai Juditnak köszönöm.)

¹² A másnapra hagyott manna (itt: a válaszként sokára megjelent *Üdvözség mannája*) „megkukacosodott és megbüdösödött”. (2Móz 16,20)

¹³ A szerző nevére rímelő gusztony: „Vas szeg a bot vagy pácza végén”. – CZUCZOR GERGELY – FOGARASI JÁNOS: A magyar nyelv szótára. II. Pest, 1864. (továbbiakban: CZUCZOR-FOGARASI, 1864.) 1139. p.; Gusztiny: „különböző célokra haszn. szeges végű bot”. – Új magyar tájszótár. II. Főszerk: B. Lőrinczy Éva. Bp., 1988. (továbbiakban: ÚMTSz.) 711. p.

E PAISt hogy sértse, ha lehet, onnyával,¹⁴
Fa-guba¹⁵ mit árthat? ha lész is tonnával.”

Losonczi H. János pataji prédikátor, egyházkerületi főjegyző feljegyzése szerint a szerzője (Tengődi) Turgonyi Gergely madoccai lelkész volt. Turgonyi 1730 áprilisában iratkozott be a debreceni kollégiumba,¹⁶ peregrinációjára vonatkozó adat jelenleg nem ismert, madoccai lelkészként 1774-től 1783-ig a tolnai traktus espereseként működött.¹⁷ A verset négyesrű felező tizenkettesben írta, a megcélzott auktor és a vitában szereplő művek címeiből leleményesen építkezve. Célja az *Igasság paisá*nak védelme, Gusztinyi művének nevétségessé tétele, s ezáltal negligálása volt.

Mindkét versike jól példázza, hogy a nyílt, nyomtatott formában folyó polemizálásban korlátozott református egyházi értelmiség ott és olyan módon reflektált az ellenfél támadásaira, ahol és amilyen eszközökkel tudott. Így került szembe az egeri kanonok bő nyolcszáz oldalas kötete a madoccai lelkipásztor négyesrű epigrammájával.

(Oláh Róbert)

¹⁴ „Ónnyával”, itt: ólmával jelentésben. – ÚMTSz. IV. Főszerk.: B. Lőrinczy Éva. Bp., 2002. 193. p.

¹⁵ Guba: „A székeleyknél annyi is, mint *buga*, golyó, pl. a *szemed gubája*.” – CZUCZOR-FOGARASI, 1864. II. 1126–1127. p. Faguba: gubacs. ÚMTSz. II. 249. p.

¹⁶ Két hasonló nevű diák subscribált, az egyik 1730. április 26-án, a másik 1759. április 24-én, az előbbi lehetett a verselő, utóbbi pedig annak fia (aki Tótiban született, Kőrösön végzett, miszlai, majd ságvári lelkész volt). Ld.: Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium Levéltárában. Szerk.: Szabadi István. Debrecen, 2013. 408., 471. p. A személyek elkülönítésére ld.: Magyar családtörténeti adattár <http://www.maese.org/> Turgonyi Gergely – 2016. február.

¹⁷ ZOVÁNYI JENŐ: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. Szerk.: Ladányi Sándor. Bp., 1977. (3. jav. kiadás) 647. p.

Ígéretes tehetséget veszített a magyar történet- társadalom

In memoriam Csíky Balázs (1978–2016)¹

Március 3-án a piliscsaba-klotildligeti plébániatemplomban gyászistentiszteletre gyűltünk össze. Egy fiatalon, mindössze 37 évesen elhunyt történetstársunkért szólt a mise, Csíky Balázstért. A gyertyák közé kihelyezett urna előtt négy-öt óriási vázában sorakoztak a főként fehér színű rózsák és liliomok, a szeretet és megbecsülés virágai. Nem tudtam elfogultság és megindultság nélkül részt venni ezen az eseményen, hiszen Balázst már öt-hat éve ismertem, kölcsönösen érdeklődtünk egymás munkássága iránt és az MTA-PPKE 'Lendület' Egyháztörténeti Kutatócsoportban kollégám volt. Éppen ezért megemlékező írásomban sem tudok teljesen objektív lenni, bár törekszem a tényyszerűsége, kiemelve Balázs életművéből a meghatározó mozzanatokot, illetve azokat a szakmai eredményeit, amelyekre méltán büszke lehetett, és amelyre az utókor is építhet.

1978-ben született Budapesten. Középiskolai tanulmányait a pannonhalmi bencés gimnáziumban végezte 1993 és 1997 között. Már ekkor érdekelte a történelem, amelyet az 1997-ben OKTV-n elért 17. helyezése is alátámaszt.² Majd az ELTE Bölcsészettudományi Karára járt, ahol 2003-ban történelem és levéltár szakon, 2004-ben politológiából szerzett diplomát. Egyetemi éveit alatt kezdett publikálni. Első tanulmányaiban helytörténeti témákat érintett, illetve női szerzetesrendek tevékenységét elemezte. 2001-ben a Szentségi Jézus Szolgálói Kis Társaságának 1925 és 1950 közötti magyarországi jelenlétéről írt, melynek sajátossága az volt, hogy a Szent József Hospitium Egyesületen keresztül fejtette ki működését. A rend azután került érdeklődése előterébe, hogy a klotildligeti plébániatemplom tetőszerkezetének felújítása során egy szerencsés véletlennek köszönhetően a padlásról előkerültek e rend iratai. Ezt egészítette ki egyéb levéltári kutatásaival.³ A témával Gergely Jenő és Puskely Mária témavezetésével az Országos Tudományos Diákköri Konferencián is indult, ahol 2001-ben harmadik helyezést ért el.⁴ Ugyanebben az évben Mózesy Gergellyel a Páli Szent Vincéről Nevezett Szatmári Irgalmas Nővérek szerzetesrend tagjainak 1948-as cecei alkalmazásáról – kántorként, hitoktatóként és sekrestyésként – és a távol levő filia megközelítésének problémájáról írtak és ezzel kapcsolatban közöltek forrásokat. A kérdés az volt, hogy megfér-e a rendi viselet és a kerékpár egymás mellett. Ugyanakkor a közölt levelezés nem elsősorban emiatt volt fontos, hanem mivel értékes adaléokra bukkantak Mindszenty József primás és édesanyja 1949. május 30-i találkozója

¹ Készült az MTA-PPKE 'Lendület' Egyháztörténeti Kutatócsoport keretében.

² Vö. Almanach. Az Országos Tudományos Diákköri Tanács kiadványa 2013. Pro Scientia aranyérmesek és mestertanárok, 2003. Szerk.: Koósné Török Erzsébet – Koós Sándor – Réti Gabriella. Bp., 2003. (Tudományos Diákköri Füzetek) (továbbiakban: Almanach, 2003.) 45. p.

³ CSÍKY BALÁZS: A Szent József Hospitium egyesület. In: *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok – Regnum*, 2001. 1–2. sz. 101–121. p.

⁴ Vö. Almanach, 2003. 45. p.

előzményéről.⁵ 2002-ben szintén egy női szerzetesrend tevékenységébe engedett bepillantást Balázs tanulmánya, az angolkisasszonyok 1939-ben megnyílt polgári iskolája történetébe.⁶ Tudományos tevékenységén kívül a 2000/2001-es tanévben az ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszéken demonstrátori feladatokat is ellátott.⁷

Tehát már némi publikációs múlttal és történelmi tapasztalattal rendelkezett, amikor 2002/2003-ban két beadvánnyal részt vett az Országos Tudományos Diákköri Konferencián, és az egyetemisták budapesti Szent Imre köréről írt dolgozatával – mely az első felekezeti jellegű diákegyesület volt a Pázmány Péter Tudományegyetemen – a Humán Tudományi Szekcióban első helyezést ért el.⁸ A másik dolgozatát, amely a *Szerzetesek Pilis-csabán a 20. században* címet viselte, a Társadalomtudományi Szekcióban különdíjjal értékelték.⁹ Továbbá elnyerte a Pro Scientia aranyérmet is. Ezt a kitüntetést csak az egyetemi éveik alatt kiemelkedő tanulmányi teljesítményt nyújtó diákoknak adják – ebbe beleértve az előadásokat, tudományos alkotásokat is –, akik az általuk önképzés keretében művelt szakterületen elért eredményeikről díjnyertes pályamű formájában számot adnak az Országos Tudományos Diákköri Konferencián. Közülük is egy bizottság választja ki a legkiválóbbakat. Balázs közéjük tartozott.¹⁰ Később a kétévente megrendezésre kerülő konferenciájukon is rendszeresen részt vett és publikált az ebből megjelenő tanulmánykötetekben.¹¹

⁵ CSÍKY BALÁZS – MÓZESSY GERGELY: Rendi hagyomány és modernitás konfliktusa – diktatúrák szorításában. In: *Egyháztörténeti Szemle*, 2001. 2. sz. 125–133. p.

⁶ Pontosabban abban az évben még csak az előkészítő tanfolyama. Vö. CSÍKY BALÁZS: Az angolkisasszonyok iskolája Klotildligeten. In: *Sic Itur ad Astra*, 2002. 4. sz. 151–183. p.

⁷ Vö. Almanach, 2003. 45. p.

⁸ Témavezetője Szögi László volt. Vö.: Országos Tudományos Diákköri Tanács. Online: http://www.otdt.hu/OTDK/XXVI.OTDK/Eredmenyek-2016.marcius.Eredmenyeit_tobb_helyen_publicalta:_CSIKY_BALAZS:_Az_elso_felekezeti_egyetemi_diakegyesulet_a_Budapesti_Tudomanyegyetemen. In: Pro Scientia Aranyérmesek VI. Konferenciája. Miskolc, 2003. november 28–30. Előadások. Szerk.: Pásztori Bernadett – Sztármári Alexandra. Miskolc, 2003. 39–43. p.; Uő: A Szent Imre Kör, 1888–1946. In: *KÚT*, 2003. 3–4. sz. 130–141. p.; Uő: A Szent Imre Kör. In: Szent Imre 1000 éve. Tanulmányok Szent Imre tiszteletére születésének ezredik évfordulója alkalmából. Szerk.: Kerny Terézia. Székesfehérvár, 2007. (A Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum kiadványai 1.) 145–151. p.

⁹ Gergely Jenő témavezetésével. Vö.: Országos Tudományos Diákköri Tanács. Online: <http://www.otdt.hu/OTDK/XXVI.OTDK/Eredmenyek-2016.marcius>.

¹⁰ A díj odaítélésének feltételeiről: Almanach, 2003. 12–16. p.

¹¹ CSÍKY BALÁZS: A helytörténetírás szerepe a XXI. században. In: Pro Scientia Aranyérmesek VII. Konferenciája. Gödöllő, 2004. november 26–28. Előadások. Szerk.: Pásztori Bernadett – Radnai Márton – Falusi Eszter. Bp., 2007. 11–17. p.; Uő: Serédi Jusztinián hercegprímás beszédei. In: Pro Scientia Aranyérmesek VIII. Konferenciája. Pécs, 2006. november 23–25. Előadások. Szerk.: Nagyné Molnár Angelika – Radnai Márton. Bp., 2008. 75–79. p.; Uő: Egyházi házasság vagy polgári esküvő? In: Pro Scientia Aranyérmesek IX. Konferenciája. Kaposvár, 2008. október 2–4. Előadások. Szerk.: Szele Bálint. Bp., 2009. 155–160. p.; Uő: A trianoni határok revíziójának egyházi politikai összefüggései a két világháború között. In: Pro Scientia Aranyérmesek X.

Történeti pályája lendületesen indult felfelé, először a magyar egyháztörténészek jelenlegi nesztorával, Adriányi Gáborral publikált Nyisztor Zoltánról, aki római katolikus pap, és hosszabb ideig a *Magyar Kultúra* című folyóirat szerkesztője volt.¹² Művét már eddig is sokan forgatták, és véleményem szerint a katolikus újságírás történetével foglalkozó kollégák számára a jövőben is alapmű lesz. Doktori tanulmányait 2003-tól 2006-ig az ELTE-n végezte, a 20. századi egyháztörténeti kutatások két meghatározó személyisége, Gergely Jenő és Balogh Margit témavezetése alatt bontogatta szárnyait. Egyetemi évei alatt több ösztöndíjat is elnyert, melyek közül a fontosabbak: 2000-től 2003-ig minden évben az ELTE BTK tudományos ösztöndíját, 2003-ban a Politikátörténeti Alapítvány tudományos ösztöndíját, 2003-ban és 2004-ben a Pro Renovanda Cultura Hungariae „Diákok a tudományért” Szakalapítvány ösztöndíját, 2003–2004-ben parlamenti ösztöndíjat az Országgyűlés Hivatalában, 2005–2006-ban, valamint 2007-ben pedig az MTA-Sasakawa Young Leaders Fellowship Fund ösztöndíját.¹³

Disszertációját a Horthy-korszak egyik legmeghatározóbb egyházi személyisége, Serédi Jusztinián hercegprímási tevékenységéből írta, és 2010 őszén védte meg kiváló eredménnyel.¹⁴ Publikálására még nem került sor, de amikor 2015-ben Bolyai ösztöndíjas tudományos munkatársként az MTA-PPKE 'Lendület' Egyháztörténeti Kutatócsoportba belépett, vállalta az ennek keretében történő átdolgozását, bővítését vatikáni forrásokkal és megjelentetését. Január végi kórházi látogatásunkkor Tusor Péterrel meg is ígértünk neki, és a leendő nyitóképet is megbeszéltük. Első helyen Rómában az Aventinuson, a máltai lovagrend Villa Magistrale sull' Aventino palotája kapujának kulcslyukából élénk táruoló csodálatos panorámát említette, ahol a virágba boruló lugas a Szent Péter bazilika monumentális kupolájára vezet a kíváncsi tekinteteket. A kérés talán nem véletlen, hiszen Balázs többször végzett kutatásokat a Vatikáni Titkos Levéltárban, illetve az Államtitkárság Történeti Levéltárában: 2009 nyarán, majd 2014 tavaszán és őszén – utóbbit a Lendület-kutatócsoport támogatásával. Vatikáni forrásokat már disszertációjában is felhasznált, majd Serédi Jusztiniánról megjelent publikációi sorában is hivatkozott e forrásanyagra: egykori témavezetője, Gergely Jenő halálának első évfordulójára megjelent tanul-

Konferenciája. Budapest, 2010. szeptember 30–október 03. Előadások. Szerk.: Szöllősi László. Bp., 2011. 135–139. p.; Uő: A szélsőjobboldal és a katolikus egyház viszonya az 1930-as években Magyarországon. In: Pro Scientia Aranyérmesek XI. Konferenciája. Szeged, 2012. november 8–10. Előadások. Szerk.: Szöllősi László. Bp., 2013. 237–242. p.; Uő: A két világháború közötti magyarországi katolikus megújulás a statisztikai adatok fényében. In: Pro Scientia Aranyérmesek XII. Konferenciája. Szerk.: Harsányi Szabolcs Gergő – Szabó Beáta. Eger, 2015. 113–117. p. (A továbbiakban e kötetekre PSAK rövidítéssel, a konferencia száma és a kiadás évszámának megadásával hivatkozok).

¹² ADRIÁNYI GÁBOR – CSÍKY BALÁZS: Nyisztor Zoltán. Bp., 2005.

¹³ Vö.: PSAK XI. 2013, 236. p.

¹⁴ CSÍKY BALÁZS: Serédi Jusztinián hercegprímási tevékenysége. PhD-értekezés, kézirat. Bp., 2010.

mánykötetben,¹⁵ illetve a *Kút* című folyóiratban, ahol Serédi érseki kinevezését elemezte.¹⁶ Ezt fejlesztette tovább az évek során és foglalta egységbe az Erdő Péter bíboros úr 60. születésnapjára írt, *Collectanea Vaticana Hungariae* sorozat keretében megjelent tanulmánykötetben alapos, gondos részletességgel. Serédi Jusztinián esztergomi érseki kinevezéséről vatikáni levéltári források bevonásával tehát a legteljesebb leírás Balázs tollából származik.¹⁷ Szentszéki kutatásai nem csak egy személyre korlátozódtak, a vatikáni levéltárakban végzett gyűjtését hasznosította az első bécsi döntésnek az esztergomi főegyházmegyére gyakorolt hatásának vizsgálatakor,¹⁸ a magyarországi szélsőjobboldal és a katolikus egyház 1930-as évekbeli viszonyának feltérképezésekor – ezzel kapcsolatban több tanulmányt is írt, a legutóbbit már a kutatócsoportunk keretében végzett kutatásokból¹⁹ – és Serédi Jusztinián 1937-es, a kinevezendő magyar püspökök jelölésére vonatkozó javaslatának elemzésekor.²⁰ Az utóbbi témakörrel vett részt a Lendület-kutatócsoport tudományos munkatársaként a 2015. június 12-én Rómában megrendezésre kerülő „Rapporti diplomatici tra la Santa Sede e l’Ungheria. Convegno promosso dall’Ambasciata d’Ungheria presso la Santa Sede e dall’Accademia d’Ungheria in Roma in occasione del 95° anniversario dell’istituzione della Nunziatura di Budapest (1920) e del 25° anniversario dalla sua riapertura (1990)” nemzetközi tudományos konferencián.

Tanulmányai nem pusztán az Apostoli Szentszék és Magyarország kapcsolatára szorítkoztak, bár kétségtelenül ezek bírtak a legnagyobb átütő erővel, hiszen korábban a 2006-ban megnyílt anyagból csak szórványosan jelent meg publikáció.²¹ A magyar levéltárakban fellelhető anyag tanulmá-

¹⁵ CSÍKY BALÁZS: Bőség és hiányok. Néhány módszertani kérdés és kutatási lehetőségek Serédi Jusztinián hercegprímási tevékenységének vizsgálata kapcsán. In: „Alattad a föld, fölötted az ég...” Források, módszerek és útkeresések a történetírásban. Szerk.: Balogh Margit. Bp., 2010. 251–268. p.

¹⁶ CSÍKY BALÁZS: Serédi Jusztinián esztergomi érseki kinevezése. In: *KÚT*, 2010. 2. sz. (Gergely Jenő emlékszám.) 32–49. p.

¹⁷ CSÍKY BALÁZS: Az esztergomi érseki szék betöltése 1927-ben. Vatikáni források fényében. In: Magyarország és a római Szentszék. Források és távlatok. Tanulmányok Erdő bíboros tiszteletére. Szerk.: Tusor Péter. Bp.–Róma, 2012. (Bibliotheca historiae ecclesiae Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nuncupatae. Series 1., *Collectanea Vaticana Hungariae*. Classis 1/8.) 253–279. p.

¹⁸ CSÍKY BALÁZS: Az első bécsi döntés hatása az Esztergomi Főegyházmegyére, 1938–1945. In: *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 2012. 3–4. sz. 79–107. p.

¹⁹ CSÍKY BALÁZS: A magyarországi szélsőjobboldal és a katolikus egyház viszonya az 1930-as években. In: *Közép-Európai Közlemények*, 2013. 4. sz. 78–89. p.; Uő: „A magyar nemzeti szociálistmust lelkiismeretem szerint nem érzem incompatibilisnek pápai kamarási mivoltommal.” Pálffy Fidél ügye. In: *Episcopus, archiabbas benedictinus, historicus ecclesiae*. Tanulmányok Várszegi Asztrik 70. születésnapjára. Szerk.: Somorjai Ádám O.S.B.–Zombori István. Bp., 2016. 423–438. p.

²⁰ CSÍKY BALÁZS: Serédi Jusztinián javaslata a magyar püspökök jelölésének új eljárására 1937-ben. In: Magyarország és a Szentszék diplomáciai kapcsolatai, 1920–2015. Szerk.: Fejérdy András. Bp.–Róma, 2015. 127–145. p.

²¹ Vő. TUSOR PÉTER – TÓTH KRISZTINA: Az újonnan megnyitott vatikáni fondok és a magyar történetkutatás. In: Magyarország és a római Szentszék. Források és távlatok:

nyozásában és az ezekben végzett kutatásai eredményeinek közreadásában is ugyanennyire színvonalas munkát végzett. E publikációi rendkívül szer-teágazóak, egyrészt disszertációja témaköréhez kötődnek,²² másrészt a Horthy-korszak egyháztörténetének számos jelentős kérdését is felölelik. Foglalkozott magának a rendszernek az önelnevezésével,²³ a trianoni hatá-rok revíziójának egyházpolitikai összefüggéseivel²⁴ és a katolikus rene- szánszsal – mind átfogóan, mind részleteibe menően, beleértve az egyház- művészetet is.²⁵ A Gömbös kormány telepítési tervei és a katolikus egyházi nagyjavadalmások erre adott reflexiói is érdekelték.²⁶ Vizsgálódása fóku- szában állt az is, hogy a legnagyobb magyar felekezetek miként viszonyul- tak a zsidókérdéshez, hogyan vélekedtek a zsidótörvényekről és a deportá-

Tanulmányok Erdő bíboros tiszteletére. Szerk.: Tusor Péter. Bp.–Róma, 2012. (Bibliotheca historiae ecclesiasticae Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nuncupatae. Series 1., Collectanea Vaticana Hungariae. Classis 1/8.) 203–252. p. Má- ra ez a tevékenység – különösen Tóth Krisztina, Tusor Péter, Somorjai Ádám O.S.B., Tóth Tamás, Véghseő Tamás, Fejérdy András és Molnár Antal – tevékenységének kö- szönhetően némileg megélnéül.

- ²² CSÍKY BALÁZS: Serédi Jusztinián házassági törvényjavaslata. In: Fejezetek a tegnap világából. Tanulmányok a 19–20. század történelméből. Főszerk.: Gergely Jenő. Bp., 2009. 197–213. p.; Uő: A magyar hercegprímási méltóság jogi helyzete a két világhá- ború között. In: *Jogtörténeti Szemle*, 2012. 1. sz. 35–43. p.; Továbbá Serédi Jusztinián és Vaszary Kolos életútját, tevékenységét vetette össze: CSÍKY BALÁZS: Va- szary Kolos és Serédi Jusztinián bencés hercegprímások: eltérések és párhuzamok. In: Örökség és küldetés: Bencések Magyarországon. Szerk.: Illés Pál Attila – Juhász- Laczik Albin. Bp., 2012. (Művelődéstörténeti műhely. Rendtörténeti konferenciák 7.) 479–552. p. Az utóbbi hercegprímásról külön publikációt is írt. Uő: Vaszary Kolos, a történelemtanár. In: *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok – Regnum*, 2013. 3–4. sz. 9– 27. p. Kelemen Krizosztom és Serédi Jusztinián kapcsolatát a Magyar Bencés Kong- regáció 500 éves évfordulójához kapcsolódóan Tihanyban megrendezett konferenci- án elemezte 2015. október 3-án.
- ²³ CSÍKY BALÁZS: „Az ellenforradalom a forradalom ikertestvére az erőszakban”. A Hor- thy-rendszer önelnevezésének kérdéséhez. In: *Kommentár*, 2013. 4. sz. 33–47. p.
- ²⁴ PSAK X. 2011. 135–139. p.; Uő: Trianon kérdésköre Kosztolányi Dezső életművében. In: *Sic Itur ad Astra*, 2003. 2–3. sz. 271–292. p.
- ²⁵ CSÍKY BALÁZS: Katolikus megújulás a statisztikai adatok fényében. In: *Litterarum radices amarae, fructus dulces sunt*. Tanulmányok Adriányi Gábor 80. születésnapjá- ra. Szerk.: Klestenitz Tibor–Zombori István. Bp., 2015. 223–241. p.; PSAK XII. 2015. 113–117. p.; BAKU ESZTER – CSÍKY BALÁZS: Hagyomány és újítás: katolikus egyházmű- vészet a két világháború közötti Magyarországon. In: *Prohászka-tanulmányok, 2009– 2012. A Székesfehérvári Egyházmegye Prohászka-konferenciáinak előadásai*. Szerk.: Mózessy Gergely. Székesfehérvár, 2012. 286–308. p.; CSÍKY BALÁZS: Jubileumi esz- tendők és katolikus megújulás a Horthy-korszakban. In: *A 20. század egyház- és tár- sadalomtörténetének metszéspontjai. Tanulmányok a Pécsi Egyházmegye 20. századi történetéből*. Szerk.: Bánkúti Gábor – Varga Szabolcs – Vértesi Lázár. Pécs, 2012. (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis 8.) 135–157. p.
- ²⁶ CSÍKY BALÁZS: A katolikus nagyjavadalmások és a Gömbös-kormány telepítési tervei. In: *Szociális kérdések és mozgalmak Magyarországon, 1919–1945*. Szerk.: Szilágyi Csaba. Bp., 2008. 131–160. p.

lásokról,²⁷ valamint a jobboldali sajtóról is jelentetett meg egy angol nyelvű tanulmányt.²⁸ A felsorolásból is kitetszik, hogy Balázs jó érzékkel választotta ki azokat a témaköröket, melyek a Horthy-korszak vizsgálatakor a jövőben is mindenképpen a kutatók látóterébe kerülnek, így kutatási eredményeire a későbbiek során is minden bizonnyal építeni fognak.

Balázs nem csak a szakmában meghatározó művek írására törekedett, hanem reflektált történelemszociológiai megjelent munkáira is. Ezt mind magánúton, – melyet beszélgetéseink során és tanulmányaimba való komoly elmélyülésről tanúskodó e-mailen érkező kérdései kapcsán jómagam is megtapasztaltam – mind pedig publikációk formájában megtette.²⁹ Végül, de nem utolsósorban meg kell emlékeznünk arról is, hogy középiskolai oktatást segítő tankönyvek megírásába is bekapcsolódott.³⁰ Fáradhatatlanul dolgozott még betegágyán is, tele volt publikációs ötletekkel, tervekkel, szeretett volna meggyógyulni.³¹ Még ott is tudott optimista és vidám lenni. A „Fogadd a koronát...” *Ünnep és válság, hagyományok és reformkonceptiók, múltpercepciók és jövőképek Magyarország utolsó koronázási szertartása körül* címmel 2016 novemberében Szegeden megrendezésre kerülő konferenciára készült. Tervét azonban már nem valósíthatta meg, mivel alig három hónappal azután hogy kiderült, gyógyíthatatlan rákos betegségben szenved, a halál február 19-én, élete virágában elragadta.

Egy történész életművének értékét nem az adja, hogy milyen hosszú életkort élt meg és milyen terjedelmes a publikációs listája, hanem a tanulmányai használhatósága és minősége. Biztos vagyok benne, hogy Balázs precíz munkamódszerével, logikus, jól felépített tanulmányaival maradandó

²⁷ CSÍKY BALÁZS: A deportálások és a katolikus püspöki kar. In: *Vigilia*, 2014. 3. sz. 171–180. p.; Uő: A zsidótörvényektől a holokausztig. Keresztény egyházi vezetők szerepe és felelőssége Magyarországon. In: *Collegium Doctorum. Magyar református teológia*, 2015. 113–148. p.

²⁸ CSÍKY BALÁZS: Topics in the Hungarian right-wing press. Now and in the past. In: *Intellectual and Cultural Change in Central and Eastern Europe*. Ed. by Böllmann, Felix – Jarolimek, Stefan – Kenzhegalijeva, Makhabbat – Temper, Elena. Frankfurt am Main – New York – Berlin – Bern – Bruxelles – Oxford – Wien, 2007. 93–106. p.

²⁹ Ld. például: CSÍKY BALÁZS: Alkalmazható-e a „klerikális fasizmus” fogalma Magyarországgal kapcsolatban? Észrevételek Bodó Béla cikkéhez. In: *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok – Regnum*, 2008. 1–2. sz. 77–85. p.; Uő: Források az Apostoli Szentszék és Mindszenty bíboros kapcsolatához. Somorjai Ádám könyveiről. In: *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok – Regnum*, 2012. 3–4. sz. 222–225. p.

³⁰ Legutóbb például: *Történelem*. II. Történelem munkatankönyv a 11–12. osztály számára. Szerk.: Csíky Balázs, Forgó András, Gianone András, Mózesy Gergely, Soós Viktor Attila, Szilágyi Csaba, Gianone András, Sajgó Krisztián. Budapest, 2013.

³¹ Publikációs listája – a fentiekben említésre nem került művekkel együtt – 2015. július 17-ig bezárólag megtalálható a Magyar Tudományos Művek Tárában (www.mtmt.hu). Némelyek közülük az Academia.edu oldalra teljes terjedelemben feltöltve olvashatók: <https://independent.academia.edu/BalazsCsiky>. (Utolsó letöltés időpontja: 2016. március 7.) Egyik kórházi látogatásunkkor említette, hogy a Bolyai-ösztöndíjban vállalt kötelezettségének is eleget tett, tehát az általam említett 2015 végén és 2016 elején megjelent művein kívül talán posztumusz várható még egy-két tanulmánya megjelenése, továbbá kutatócsoportunk keretében biztosan a Serédíjról szóló könyve kiadása.

dót alkotott, termékeny szellemi örökséget hagyott az utókorra; a magok, amelyeket elvetett, idővel szárba szökkennek, és a 20. századi egyháztörténeti kutatások megélénkülésével és kiteljesedésével bő termést hoznak.

(Tóth Krisztina)

GYÖRKÖS ATTILA: „Non debent predicare fabulas”. Egy 15. századi franciaországi kézirat példázatainak elemzése és átírata. Debrecen, DE Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola, 2015. 423 old.

Györkös Attila kötete egy olyan középkori kézirat kódex szövegének kiadását és komplex vizsgálatát tartalmazza, amely a franciaországi Clermont-Ferrand könyvtárban, a Bibliothèque Municipale et Interuniversitaire állományában található Ms. 44. számú jelzet alatt. A kódex 15. századi latin és kisebb mértékben francia nyelvű szövegeket, prédikációkat és hozzájuk tartozó segédanyagokat, példázatokat tartalmaz, s ilyen módon bőséges ismeretanyagot kínál a korszak egyháztörténete számára.

A szerző találó idézetcímet választott értekezése elejére. „Nem fabulákat kell prédikálni” – hangzott az intelem a dél-francia származású ferences prédikátor, Ludovicus Peresi példázatgyűjteményének élén. Az egyháztörténet kutatói előtt jól ismert tény, hogy ilyesféle tanácsokat a kései középkorban az európai *Universitas Christiana* számos prédikátora és egyházi előjárója is hangoztatott. A hallgatóságot nevetésre ingerlő, szórakoztató történeteket előadó, a szóművészet minden eszközével meggyőző hatásra törekvő, s olykor teátrális mozzanatoktól sem idegenkedő hitszónokok kedvelt eljárása volt a fabulák bőséges alkalmazása, Franciaországban éppúgy, mint a kontinens más régióiban, többek között a Kárpát-medencében is. Fabulának a kitalált történeteket, meséket – irodalmi szakkifejezéssel: fikciókat – nevezték a régiségben, ezeknek használatát a hivatalos egyházi vezetés elítélte. Ezzel szemben az exemplumok a teológusok által összeállított, az egyház által jóváhagyott gyűjteményekben, tesaurusokban és florilégiumokban jelentek meg, s noha ezek ugyancsak a lelkek megnyerését kívánták elősegíteni, mértéket igyekeztek tartani a szórakoztatás terén, s morális tanításukat szándékozták velük szemléletesebbé tenni.

A prédikátorok által felhasznált, szövegről szövegre görgetett, számtalanszor módosított és alakított, tudatosan is újrahazsnosításra kínált példázatkincs vizsgálata nem véletlenül szerepel számos újkori tudományág kutatási programjában, mivel a rendkívül színes történeti anyag – kellő szakszerűséggel és kritikával kezelve – sok információval szolgál a középkori életvitel, mentalitás, hiedelemvilág szerkezetéről. Éppen ezért üdvözlendő Györkös Attila témaválasztása, a Clermont-Ferrandban található kézirat kódex példázatainak elemzése, amelynek eredményeképpen másral nem pótolható ismeretek szerezhetők.

Az elemzés alapját a szövegkiadás adja, a szerzőnek először át kellett rágnia magát a terjedelmes latin textuson, hogy annak tisztázott (s nem egy helyen korrigálásra szoruló) formáját előállítsa. Ez a textológiai aprómunka azért is dicséretes, mert nem sok fiatal kutató vállalkozik ilyesmire, az elméleti spekulációk vonzása erős, s egyben gyorsabb sikert is ígér, mint a régi kéziratok tisztázása és textológiai feldolgozása. Györkös Attila tehát előbb az értekezése bázisául szolgáló forrást tárta fel, olvashatóvá téve a gyakran következtelen helyesírású latin szöveget. Ez ugyan nem kritikai kiadás, de jelen esetben nem is ez volt a cél, mivel a történeti szempontú vizsgálathoz a szöveg értelmezhetősége volt szükséges. Györkös a szöveget magyar értelmezésekkel és a Tubach-katalógusra, valamint párhuzamokra

történi utalásokkal látta el, többféle mutatót készített hozzá, így tette alkalmassá az elemzés számára. Munkájának már ez az első lépcsőfoka is igen hasznos hozzájárulás a késő középkori exemplumokból tükröződő világról, egyházi életről, társadalomról és mentalitásról szóló ismereteink bővítéséhez.

A könyv hét nagyobb fejezetben veszi sorra a vizsgálat eredményeit. Az első fejezet a téma historiográfiáját, szövegegyüttesét s a vizsgálat módszereit mutatja be. A prédikációkat Györkös egyfajta dokumentumtípusnak fogja fel, eltérően az irodalomtörténészektől, akik irodalmi műfajként, retorikusan szervezett szöveggként interpretálják a *sermo*, a *homília* vagy az *oratio* változatait. Azt természetesen Györkös is pontosan tudja, hogy ezeknek a szövegeknek csak áttételesen van referenciális értékük. Világosan ki is jelöli az exemplum dokumentumértékének korlátait, s jelzi, hogy „nem feltétlenül a történet hitelességét keresi”, hanem keletkezésének körülményeit, használatának összefüggéseit s a használók (irodalmi kifejezéssel: az értelmező közösségek) mentalitását, szociológiai helyzetét, műveltségi szintjét igyekszik feltárni. Ilyen módon már valóban nem csupán az egyházi irodalom kutatója, hanem a társadalomtörténész vagy az etnográfus is joggal tekintheti forrásnak az exemplumok gyűjteményeit, amelyek így adekvát módon interdiszciplináris vizsgálódást igényelnek.

A II. fejezet az Auvergne-ben elterjedt prédikációs gyakorlatot mutatja be, ezen belül képet kapunk a koldulórendek meglepedéséről és egyre terebélyesedő tevékenységükről, napi életvitelükről, műveltségükről, javadalmazásukról, a társadalomban elfoglalt helyükről. Méltán kap itt hangsúlyt az új típusú s minél színvonalasabb prédikáció iránti igény, ezt a késő középkori szerzetesi kultúráról szóló közismert monográfiájában már Mályusz Elemér is határozottan kiemelte. A számtalan *Liber Exemplorum*, *Thesaurus Miraculorum*, *Florilegium* és *Speculum* éppen a prédikációs gyakorlat megújítását kívánta volna szolgálni, az állandóan ismételt narratív betétek variálódását igyekeztek lehetővé tenni, más kérdés, hogy az igehirdetés terén valódi változás és reform majd csak a protestantizmus fellépésével és az azt követő katolikus újjászerveződéssel valósult meg.

A III. fejezet a vizsgált kódex könyvészeti leírását tartalmazza. A szöveget leíró két kéz közül név szerint csak Ludovicus Peresi ismert, róla alig lehet további életrajzi adatot tudni, de Györkös meggyőzően érvel amellett, hogy francia, s nem olasz származású, miként a korábbi szakirodalom feltételezte. A kódex tartalmát a szerző áttekintő táblázatokba rendezte, ezek pontosan mutatják a kötet szerkezetét. Különösen is elismerésre méltó az a vízjelvizsgálat (76–77. p.), amelynek segítségével – hála persze Delaunay modern vízjelkatalógusának – egészen megbízható módon tud érvelni a pontos keletkezési dátum, azaz 1478 mellett.

A példázatok forrásait szemügyre vevő IV. fejezet feladata talán a legnehezebb: a 315 történet közül csupán 37 esetben tüntette fel a kódex írója a forrást, a többi esetben csak a *legitur*, *narrat*, *dicit* és más hasonló kifejezések utalnak arra, hogy bárhonnan származhatott a példázat. Jól érzékeli Györkös, hogy már maga a forrás fogalma is képlékeny ilyenkor, hiszen sok a hasonló történet, változat, félig azonos szöveg, így ezek egyértelműen forráshoz nem is köthetők, arról nem is beszélve, hogy élőszóban is terjedtek a történetek. Mint egy német kutató megjegyzi: az exemplumgyűjteményeket sokrétű szöveges újrahasznosítás céljából („für den vielfältigen kon-

textuellen Wiedergebrauch”) állították össze, ezért igen nehéz, olykor lehetetlen tetten érni az első előfordulást.

A magyar kutatók találó kifejezéseivel élve, az exemplum „szellemi fűszer”, ismét más szóval: „fürge műfaj”, s ez mind különleges mozgékonyására utal, a legkülönfélébb rendeltetésű szövegekben, kontextusokban, nyelveken fordulhatnak elő ugyanazon tanulságos példák variánsai. Györkös mindezen nehézségek ellenére megkísérelte a példák forrásának felkutatását, s a párhuzamosan közölt szövegek jól illusztrálják az összefüggéseket. Nem bizonyos persze, hogy minden esetben közvetlen átvételről van szó, a szövegek közti rokonság megállapításánál azonban többet mondani aligha lenne szerencsés. Különösen a *Vitae patrum* volt közkedvelt kútfeje a prédikációszerzőknek, évszázadokig használták e gyűjteménynek a szentek élettörténetéből vett példázatait.

Az V. fejezet az exemplumoknak a prédikáció textusába történő beillesztését, beágyazottságát tekinti át. A szerző megállapítása szerint: „A prédikációkban található példázatok programja tehát nyilvánvaló és világos: feladatuk a szentbeszéd tartalmának illusztrálása, képes beszédben való összefoglalása a memorizálás megkönnyítésére és a meggyőzés elősegítésére.” (140. p.) Meggyőző Györkösnek az a konklúziója is, amely szerint a kései ferences prédikációgyűjtemények több eredetiséget hordoznak, mint a hasonló domonkos munkák. Ehhez legfeljebb azt tehetjük hozzá, hogy a ferencesek többnyire a populáris regiszter szónokai voltak, alacsonyabb műveltségű rétegek számára prédikáltak, tehát argumentációjuk színesebbé, vizuálisan érzékelhetővé tételére jóval nagyobb súlyt kellett helyezniük, mint azt a magasabb műveltségű értelmiségi befogadó közösségeknek szólva a domonkosok tették.

A VI. fejezet a legtöbb tanulsággal szolgál, mivel a miniatűr történetekből kirajzolódó társadalomkép felvázolását vállalja. Megjelenik a példázatokban a fejedelem és lovag, a klerikus, a polgár, a paraszt, az értelmiségi és a társadalom peremére szorult, kirekesztett személyek meglehetősen hosszú sora is. Feltűnik a történetek szereplői között az elmés módon igazságot osztó bíró (118. sz.), a vétkes pap és a rossz döntést hozó püspök (159. sz.), a kolostori rendbontó szerzetes (207. sz.), a remete (229. sz.), a rossz útra tért apáca (43. sz.), a megcsalt feleség (47. sz.), a misét zavaró táncoló lányok csoportja (209. sz.) és még számos egyéb különleges figura. Jellemzően középkori szociális rétegződés bontakozik ki ebből, ez a társadalomkép pedig – Györkös szavaival – „nem túlzottan eredeti. Nincs benne új, nem korszerű.” (198. p.) Ehhez azonban hozzátehetjük, hogy a kortárs Temesvári Pelbárt sem hozott alapvetően újat, műveit mégis Európa-szerte számtalan kiadásban terjesztették egészen a 16. század közepéig. Az újdonság iránti igény ugyan növekedett, de a prédikáció terén valóban újat majd csak az az évszázad hozott, amely a humanizmus értékeit, újszerű tudásanyagát és szemléletmódját is igyekezett beépíteni a vallásos gondolkodásba. A Tubach-féle *exempla in decline* elméletnek ebből a szempontból van igazsága, minőségileg a 15. században még valóban kevés a változás, mennyiségileg viszont tetemesen megnőtt a szövegek száma, s ez a variációk lehetőségét is jelentékeny mértékben gyarapította, egyre sokrétűbb képet festett a kor emberi viszonyairól. Úgy véljük, nem indokolatlan ezt a forrásbázist a mikrotörténelem anyagának tekinteni, belőle a társadalomkép egy sajátos vetületét bonthatja ki a történész.

A példázatok tér- és időképzetének vizsgálatával Györkös Attila meglehetősen új szempontokat kapcsolt be a vizsgálódásba. Különösen az utóbbi mutatkozott termékenynek. A szövegben előforduló helynevek térképre vitele (190. p.) mutatja, hogy a kézirat szerzői/másolói nem csupán valamiféle „lokális mikrovilágban” gondolkodtak, hanem szélesebb perspektívában, elsősorban a burgundiai ferences rendtartomány területét tekintették a példák aktualizálásakor, noha természetesen az egész keresztény világ, a Szentföldtől Rómáig, szerepel a történeteikben.

Az értekezés végén a magyar exemplumkutatás eredményeiről korrekt áttekintés olvasható. A szerző megjegyzi, hogy szükséges lenne egy magyar példázatkatalógus összeállítása. Ennek indokoltságát mi sem igazolja jobban, mint hogy Bárczi Ildikó (és az általa vezetett kutatócsoport) éppen ezen dolgozott az utóbbi évtizedben.¹ Csak remélni szeretnénk, hogy a csoport vezetőjének tragikusan korai elhunytá után is folytatódni fog a téma kutatása.

Ha Györkös Attila sok tekintetben kiváló értekezésében valamit mégis hiányolunk, az éppen annak magas színvonalával függ össze. Egyrészt érthető, hogy a franciaországi kódex vizsgálata során a francia szakos szerző ennek a nyelvnek a szakirodalmát használta, másrészt szembetűnik, hogy az exemplum-kutatásban igen eredményes német szakmunkák említése elmaradt. A példázatkutatás európai kontextusa még szélesebb perspektívában állhat előttünk a német kutatás bekapcsolása révén, például a *Historisches Wörterbuch der Rhetorik* terjedelmes szócikkeinek, definícióinak (Exempel, Exempelsammlungen), valamint Christoph Daxelmüller 60 lapra terjedő exemplum-bibliográfiájának² figyelembe vételével. Egy másik német kutató a „rhetorisches Exemplum” történetét az ókortól egészen az újkorig vezette le monográfiájában.³

Györkös Attila munkája valóban új ismeretekkel és szempontokkal gyarapítja egyrészt a középkori prédikációkra és prédikátori rétegre vonatkozó tudásunkat, másrészt a korszak társadalmának, mentalitástörténetének is új aspektusait mutatja meg egy szövegtípus szakszerű feltárása és értelmezése révén.

(ism.: Bitskey István)

¹ Plastrum seculi. Tanulmányok régi prédikációirodalmunkról. Szerk.: Bárczi Ildikó. Bp., 2004.; Bárczi Ildikó: Ars compilandi. A késő középkori prédikációs segédkönyvek forráshasználata. Bp., 2007.

² Zum Beispiel. Eine exemplarische Bibliographie. Teil I-II. Jahrbuch für Volkskunde, 1990. 218–244. p., 1991. 215–240. p.

³ MOOS, PETER VON: Geschichte als Topik. Das rhetorische Exemplum von der Antike zur Neuzeit. Hildesheim, 1988.

KORHECZ PAPP ZSUZSANNA: Bécsi barokk mesterek művei a Vajdaságban – Rodovi bečkih baroknih majstora u Vojvodini – Die Werke der Wiener Kunstmalers des Barock in der Vojvodina. Szabadka, Városi Múzeum, 2015. 192 old.

Korhecz Papp Zsuzsanna újabb kötete a 18. századi festészet és a magyarországi barokk mesterműveivel ismertet meg bennünket. Az alkotások többsége ma is eredeti helyén található, néhány festmény múzeumba került. Ezek a művek a magyarországi barokk eddig kevésbé kutatott vidékéről, a Bácskából, a Bánátból és a Szerémségből származnak. Csóka, Écska, Pétervárad, Szabadka, Ada, Bács, Futak, Újvidék, Karlóca, Palona, Nagybecskerek Nemzeti Múzeum, Szabadkai Püspöki Kincstár, Belgrád Város Múzeuma bécsi barokk festményeit ismerhetjük meg Korhecz Papp Zsuzsanna könyvéből. Ezzel a témával a szerző már régóta foglalkozik, hiszen a 2008-ban megjelent első kötetében, az *Újjászületések, restaurálási, egyházművészeti és kultúrtörténeti képes tanulmányok* címűben is találkoztunk *A Maulbertsch-műhely Écskán őrzött festményeinek restaurálásával*, valamint a *Kremser Schmidt művét őrzik Szabadkán* (a ferencesek Szent Rókus-festményének restaurálása). A könyvben folytatja az első könyvében elkezdett barokk festmények bemutatását, valamint azt is, hogy a restaurálásuk titkaiba beavat. A háromnyelvű (magyar, szerb, német) kötet hasonlít a Stettner művészetét bemutató szintén háromnyelvű *Stettner Sebestyén budai festőművész* című kötetére. A katalógus a *Bécsi barokk* című könyvében a kötet elejére került, s a teljes oldalas részletek még közelebb hozzák az egyes festményeket. A szerző célja szerint ezek a reprodukciók segíthetnek az ismeretlen mesterek beazonosításában, mivel a bemutatott 27 festmény közül 10 alkotója nem ismert.

A legkorábbi oltárképek az 1730 körülre datálható két Paul Troger kép: *Krisztus az olajfák hegyén* és a *Fájdalmas Szűzanya*, valamint Martino Altomonte *Keresztrefeszítés Mária Magdolnával* 1734-ből. Ezek a festmények a *Bécsi barokk mesterek a Vajdaságban* című kiállítás középpontjába kerültek. A könyv katalógus részében pedig az elsőként bemutatott művek. Ezeket a kötetben két különlegesség, Wolfgang Köpp Szent Péter és Szent Pál apostolt ábrázoló két gipszmozaikja követi. Ezek a legkésőbbi jelzett alkotások, éppen 1800-ból. (A festmények közül Hubert Maurer Szentháromság olajképe a legkésőbbi.) Legkorábbi datált kép egy kegykép 1730-ból: Johann Fertl *Brünni Szűzanya* a palonai Szent Jakab templomból a katalógus végén az utolsó kép.

Felix Ivo Leicher écskai képeit korábban Maulbertsch műhely munkaként tartották számon. A bécsi barokk mesterek közül Martin Johann Schmidt, Hubert Maurer, Peter Strudel, Joseph Orient, Ignaz Raab és Johann Fertl, valamint néhány ismeretlen mester délvidéki alkotásait mutatja be. Több mű elsőként kerül publikálásra Korhecz Papp Zsuzsanna könyvében. Például Hubert Maurer fent említett képe, Joseph Orient *Hazatérés Egyiptomból* című, a Nagybecskerek Nemzeti Múzeumban őrzött festménye, a Szabadkai Püspöki Kincstár kincseiből egy a 18. század közepére datálható *Golgota*, a bácsi plébánia templomból *Sienai Szent Katalin Jézus Krisztussal* és a *Szűzanyával*, Belgrád Város Múzeumából egy *Szeplőtlen fogantatás* vázlat és a *Brünni Szűzanya*-kép.

Az ismeretlen bécsi mesterek alkotásai közé került Ignaz Raab futaki *Szentháromság tisztelete* oltárképe, mivel ezt korábban Falkoner Ferenc vagy Falkoner József műveként tartották számon, de Jávor Anna stíluskritikai elemzése és a gróf Dominik Chorynsky hagyatékából előkerült dokumentumok szerint Ignaz Raab festette, és a jezsuiták feloszlatása miatt késett a kép befejezésével. Ez is egy momentum, ami megerősíti dr. Német László nagybecskereki püspök szavait, aki a kötet köszöntőjét ezzel kezdi: „Nincsenek annyira rossz döntések ezen a világon, amelyek bizonyos értelemben lehetővé ne tennék a jó megvalósulását.” A szerzetesrendek feloszlatása mecénásoknak alkalmat adott arra, hogy csodálatos barokk remekművekkel gazdagítsák a délvidéki templomokat.

A könyv az azonos című, a szabadkai Városi Múzeumban látható kiállítás anyagát mutatja be. A bemutatott művek közül 2006 és 2015 között 12 oltárkép restaurálását a szerző végezte. A képek tudományos vizsgálatára is sor került a belgrádi Nemzeti Múzeumban és a Magyar képzőművészeti Egyetem Restaurátor Tanszékének laboratóriumában. Ezek alapján Korhecz Papp Zsuzsanna a bécsi mesterek festéstechnikáját mutatja be az utolsó fejezetben. A kötetben szereplő művek közül 2006-ban Martin Johann Schmidt (Kremser Schmidt) *Szent Rókus megdicsőülése* című oltárképét restaurálta. Az *Újjászületések* című könyvében a szabadkai ferences templom és kolostor legkiválóbb darabjaként jellemezte, mely a bécsi barokk jegyeit mutatja: „sötét alaptónus és háttér, kiegyensúlyozott kompozíció, lendületes ecsetkezelés”. A festmények alkotóinak azonosításakor Korhecz Papp Zsuzsanna művészettörténészekkel is konzultál, például ennél a képnél – az azóta elhunyt – Michael Grünewald osztrák művészettörténész, Kremser Schmidt szakértő is alátámasztotta kutatási eredményeit. Egy másik restaurátor, Juhász István megfigyelései a jelzett váci oltárképekkel kapcsolatban megegyeztek a szabadkai kép öregedési elváltozásaival, repedéshálójával. A szabadkai *Szent Rókus megdicsőülése* kép esetében a pentimento, vagyis hogy a festő festés közben változtatott a kép egyes részletén bizonyítja, hogy Kremser Schmidt saját kezűleg festette az oltárképet.

Megannyi kis nyomozásnak lehetünk tanúi a könyv olvasása során. A kötet esszenciáját adja Korhecz Papp Zsuzsanna másfél évtizedes kutatásainak. A könyv bevezetőjében körvonalazza azt a nagyobb koncepciót, melynek része a Délvidékre került bécsi mesterek oltárképeinek bemutatása. Eszerint a délvidéki katolikus egyházművészet bemutatása a cél, mely kimaradt eddig a művészettörténeti feldolgozásokból.

(ism.: *Fábián Borbála*)

**Magyarország és a Szentszék diplomáciai kapcsolatai, 1920–2015. Szerk.: Fejérdy András.
Budapest-Róma, METEM, 2015. 280 old.**

E tanulmánykötet a 2015. április 14-én, valamint június 12-én Budapesten, majd Rómában kettős évforduló alkalmából megrendezett konferenciák („Fejezetek Magyarország és a Szentszék diplomáciai kapcsolataiból”; „Rapporti diplomatici tra la Santa Sede e l’Ungheria”) anyagát tartalmazza. A gyűjtemény azonban mégsem egy „egyszerű” konferenciakötet, hiszen a benne közölt tanulmányok anyaga bővebb a konferenciák anyagához képest, válogatott források is kiadásra kerültek, valamint a szerkesztés is maximálisan igyekezett tudományos igényvel egy vezérfonalra felfűzni a tanulmányokat, ez a vezérfonal pedig a két világháború közötti időszak. A kötet létrejöttének apropója az első budapesti nunciatúra létrejöttének 95. évfordulója. A könyv három nagyobb részre tagolódik, az első részben a szokásos protokolláris és köszöntő beszédek, valamint az évfordulókhoz kapcsolódó visszaemlékezések, gondolatok kaptak helyet. A kötet gerincét a második és egyben névadó rész adja, a harmadik egység pedig az 1990. évi diplomáciai kapcsolatok helyreállításától napjainkig vizsgálja az eseményeket.

Az immár tíz év elteltével a XI. Pius pápaságára (1922–1939) vonatkozó levéltári anyagok kutatók előtti megnyitásával a korszakkal foglalkozók összegezhetik tapasztalataikat, és megkísérelhetik megszerezni azt a módszertant, amit a korszakra vonatkozó források feltárásához, kutatásához és publikálásához alakítottak ki. A kötetben szereplő tanulmányok ebből a szempontból is érdekesek, hiszen legtöbbjük végén forráspublikáció is szerepel. Ezen a területen a modern kor forrásainak kiadása még messze nem olyan egységes szempontok szerint történik, mint például a középkor esetében. Jelen kötet szerzői és szerkesztői nem törekedtek, s nem is törekedhettek egy egységes, a korszakot átívelő módszertan kidolgozására. A kötet ezen része kiváltképp abból a szempontból értékes, hogy felhívja a figyelmet az eltérő módszertanokra, bemutatja őket, ezzel megteremtve az alapot egy hosszú és fáradtságos munkához, mely majd elvezethet ahhoz a homogenitáshoz és kiforrottsághoz, amit például a középkor kutatói élveznek ezen a téren.

Tartalmát tekintve a kötet többé-kevésbé rálátást biztosít a korszakra, és a tanulmányok lefedik azokat a legfontosabb területeket, melyeknek ismerete a további vizsgálatok elvégzéséhez szükséges. Az első egység – *Kereszténység, Állam, Diplomácia* – már említett protokolláris írásaiból a történeti érdeklődésre leginkább SEMJÉN ZSOLT *Kétoldalú megállapodásaink és a Szentszéki–Magyar Vegyesbizottság szerepe* c. írása tart számot, aki Magyarország jelenkori történetéből ismertet egy rövid fejezetet a szentszéki-magyar vegyes bizottság tárgyalásán keresztül. Ismerteti a vatikáni szerződés rövid keletkezéstörténetét, majd a szerződés alapján létrejött vegyes bizottság történetét és szerepét négy ülészakán keresztül.

Mint már említettük, a kötet gerincét a második rész – *A Szentszék és Magyarország diplomáciai kapcsolatai (1920–1945)* – képezi. JOHAN ICKX *A Pápai Államtitkárság Második Szekciójának Történeti Levéltárában őrzött dokumentumok jelentősége a magyar egyháztörténetírás számára* c. írásában alapos áttekintést nyújt a levéltár vonatkozó dokumentumainak

ismertetésével. Ilyenek például a monarchia bukását követő diplomáciai kiadványok, a Szentszék egyes országokkal kötött konkordátumai, a rendkívüli egyházi ügyek kongregációjának vonatkozó iratgyűjtéséből származó dokumentumok rövid ismertetése, valamint az ezen irattípusokra, dokumentumokra reflektáló gyűjtemények, a kutatás alapjait képező monográfiák. A szerző tanulmánya végén részletesen ismerteti az Államközi Kapcsolatok Szekciója Történeti Levéltárát.

TÓTH TAMÁS a Szentszék és Magyarország kapcsolatát követi végig az első világháborút követő időben. A szerző bemutatja, hogy a Szentszék hogyan szerzett értesülést a magyarországi helyzetről, és hogy mindez milyen egyházpolitikai veszélyeket teremtett. Végigvezeti az olvasót a nuncius egyre komorodó jelentéseiben, amelyek a tanácsköztársaság alatti „egyházüldözésről” és a papság egyre reménytelenebb helyzetéről adnak számot.

ÉRSZEGI MÁRK AURÉL szinte ugyanott veszi fel a fonalat, ahol Tóth Tamás „letette”. *Magyarország és a Szentszék diplomáciai kapcsolatfelvétele 1920-ban* c. dolgozatában részletesen elemzi a Károlyi-kormány diplomáciai törekvéseit a Szentszék felé, valamint a budapesti nunciatúra felállításának lehetőségét és a kérdést körbejáró tárgyalásokat. A szerző bemutatja a bécsi nunciatúra Budapestre helyezésének tervét és ennek kivitelezhetetlenségét, végül Lorenzo Schioppa nuncius kinevezését, Magyarországra érkezését és fogadtatását részletezi, s ezzel átadja a szót a következő szerzőnek.

TÓTH KRISZTINA írásában magának Schioppának az utasítását vizsgálja meg. Tóth rövid áttekintést ad a kor követutasításait illetően, valamint részletesen tárgyalja Schioppa utasítását a szelt egyházmegyék helyzetét illetően. A szerző kiemeli a követutasításban is hangsúlyosan szereplő Hajdúdorogi Egyházmegye helyzetét és röviden elemzi állapotát, valamint az instrukció további két hangsúlyos pontját: az egyházi javak kezelését és betöltését.

FEJÉRDY ANDRÁS tanulmányában (*A Szentszék és a püspöki hűségeskü új szövegének megállapítása 1924-ben*) az állam és egyház kapcsolatának egy újabb rendkívül fontos területét vette elemzés alá. Várady Lipót Árpád halálával először került a figyelem középpontjába a megüresedett püspöki székek betöltésének kérdése. Fejérdy azt a vitát mutatja be, mely az államfő előtt leteendő hűségeskü körül csúcsosodott ki, és amelyből a Szentszék került ki sikeresen.

CSÍKY BALÁZS *Serédi Jusztinián javaslata a magyar püspökök jelölésének új eljárására 1937-ben* c. írásában egy eddig sem ismeretlen témát boncolgat tovább – azonban a 2006-tól elérhető új lehetőségek tükrében vizsgálja Serédi javaslatát, valamint a püspöki jelölések problémáját, így számos új adattal, továbbá teljesen új megvilágítással szolgál a kérdéskört illetően. Továbbá egy táblázat segítségével részletesen adatomlja a Serédi működése alatt bekövetkezett püspöki kinevezéseket is.

VÉGSHEŐ TAMÁS az Apostoli Szentszék és a magyar görögkatolikusok két világháború közötti kapcsolatait vette elemzés alá. Végigkíséri a magyar nyelv liturgikus bevezetésének nehézségeit, és az ebből a törekvésből fakadó konfliktusokat egészen a kezdetektől a problémát megoldani szándékozó ógörög nyelv bevezetéséig. Majd elemzi a trianoni békediktátumból fakadó egyházpolitikai helyzetet, hiszen az új határok meghúzásánál sok

egyházközséget szakítottak el eredeti püspöki székhelyétől. A szerző megvizsgálja a helyzetre megoldásként szánt Exarchátus történetét, valamint az utódlási problémát, amit Miklósy István halála teremtett.

MOLNÁR ANTAL a magyar jezsuitákkal és egy törökországi tudományos intézet alapításának tervezetével foglalkozik 1930 és 1934 között. Molnár végigveszi a török jezsuita missziókat a 20. századtól és ezen belül a magyar jezsuita missziót is tárgyalja. Rávilágít az ez időben Törökországban dolgozó magyarok lelkigondozásának a problémájára, valamint a turáni gondolkör által (is) életre hívott tudományos intézet alapításának a tervére, mely elősegíthetné a török entellektüelek affinitását a kereszténység irányában. Tanulmánya végén részletesen elemzi a magyar rendtartomány törekvéseit egy jezsuita vezetésű kulturális misszió irányába.

SOMORJAI ADÁM Cesare Orsenigo és Angelo Rotta apostoli nunciusok szerepét vizsgálja a magyarországi szerzetesrendek apostoli vizitációjában 1927 és 1935 között. Áttekinti a magyarországi apostoli vizitációkat, majd az instrukciókat, végül pedig ismerteti a vizitációs jelentéseket.

MATTEO LUIGI NAPOLITANO *A budapesti apostoli nunciatura a nácizmus és kommunizmus árnyékában* c. tanulmányában rávilágít az ikonikus Angelo Rotta működésének alapvető vonásaira, elvitathatatlan érdemeire a háborús idők alatt, valamint arra, hogy a budapesti apostoli nunciatura hogyan erősítette meg humanitárius és mentő tevékenységét a háború alatt, s azt a keserű végjátékot, amelyet „egy hallatlan és ugyanakkor elmondhatatlan korban” kellett lejátszani.

A kötet utolsó részegysége (*Diplomáciai kapcsolatok helyreállítása, 1990–2015*) értelemszerűen a jelenkori történéseket hivatott áttekinteni. TÓTH TAMÁS az 1990-es diplomáciai kapcsolatfelvételt középpontba állító írásában elemzi az egyház helyzetét és a szentszéki diplomáciai kapcsolatok lehetőségét a vadkommunizmustól egészen a Kádár-rendszerig, ezzel ívet húz az 1990-ben II. János Pál és Horn Gyula találkozásáig. Majd részletesen leírja az eseményeket egészen Angelo Acerbi kinevezéséig. ERDŐDY GÁBOR a rendszerváltozáskor végbement egyházpolitikai változásokat tekinti át. Ezzel betekintést nyerünk az egyházi törekvések mellett a „világi” törekvésekbe is. A kötetet HEGYI LÁSZLÓ *A Szentszék és Magyarország között kötött szerződés és annak módosítása. Az Egyház és az állam közötti együttműködés kerete az újjászervezett Magyarországon* c. írása zárja. Hegyi egy rövid áttekintés után – mely a kommunizmus egyházpolitikájának következményeit vizsgálja – a rendszerváltás utáni kormányok egyházpolitikáját mutatja be, egészen a napjainkban is aktuális rendelkezésekig.

A kötetről elmondható, hogy teljesen mentes a színvonal hullámszától – ami a sokszerzős műveknél gyakori jelenség – vagy a téma oly fragmentáltságától, hogy a kötet „egészében” nem nyújt – nem nyújthat – egy teljes és egész képet. Ebben az esetben a tudatos és sikeres szerkesztés, a következetes vezérfonal oly biztos kézzel „fűzte egybe” a tanulmányokat, hogy a kötet elolvasása után az érdeklődőben teljes magabiztossággal kialakulhat egy teljes és hiteles kép Magyarország és a Szentszék diplomáciai kapcsolatairól. A forráskiadások nem csak egy konszenzus kialakulásához nyithatnak utat a modernkori források kiadását illetően, hanem megismer-tetik az érdeklődőket a legfontosabb irattípusokkal is.

(ism.: Kisvarga Gábor)